

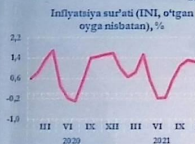
Azizkulov Baxtiyor Xushvaktovich,
Janzakov Bekzot Qulmamat o'g'li

IQTISODIY SIYOSATGA KIRISH

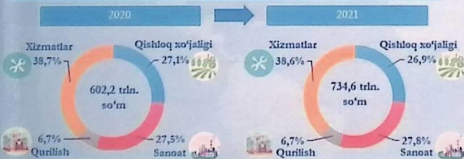
O'quv qo'llanma

Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar

				2021 yil
YalIM hajmi	Deflyator	Aholi jon boshiga YalIM hajmi	Aholi soni	Vaksinatsiya darajasi
734,6 trln. so'm	13,6%	21,04 mln. so'm	34,6 mln. kishi	71,5%

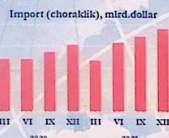
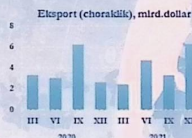

Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati tarkibi

Asosiy tashqi savdo ko'rsatkichlar

2021 yil				
Hajmi	O'sish sur'ati	Eksport	Import	Sof eksport
42,07 mlrd.doll.	16%	16,6 mlrd.doll.	25,45 mlrd.doll.	-\$,85 mlrd.doll.

Asosiy 5 ta hamkor davlatlar bilan tashqi savdo aylanmasi dinamikasi

2020	2021
-15,8%	15,7%
-15,1%	32,8%
-17,2%	60,9%
-9,9%	30,1%
-22,3%	-12,2%
\$6432,2 mln	\$7440,9 mln
\$5659,5 mln	\$7516,9 mln
\$2106,3 mln	\$3388,3 mln
\$3005,8 mln	\$3910,5 mln
\$2150,7 mln	\$1859,5 mln

Samarqand - 2022

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI URGUT FILIALI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI
SAMARQAND FILIALI**

B.X.AZIZKULOV, B.K.JANZAKOV

IQTISODIY SIYOSATGA KIRISH

O'quv qo'llanma

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022-yil 9-sentabrdagi 302-sonli buyrug'iga asosan oliy o'quv yurtlarining 60310100 – Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.
(Ro'yxatga olish raqami 302-0181).

“Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti
Samarqand – 2022

B.X.Azizkulov, B.K.Janzakov. Iqtisodiy siyosatga kirish. / O'quv qo'llanma – "Samarqand davlat chet tillar instituti" nashriyoti, 2022. – 216 bet.

O'quv qo'llanma "Iqtisodiy siyosatga kirish" fani bo'yicha Davlat ta'lim standartlari talablariga mos keladi va mazkur o'quv kursining barcha bo'limlarini qamrab oladi. O'quv qo'llanmada iqtisodiyot, bozor va iqtisodiy siyosat, iqtisodiy siyosat asoslari va tarkibi, iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda vositalar va cheklolar, davlat mulkini xususiyalashtirish va boshqarish iqtisodiyotni tartibga solish vositasi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni dasturlash, prognozlashtirish va rejalashtirish, davlatning iqtisodiyotda xususiy tarmoq va tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash siyosati, iqtisodiyotda monopolizmga qarshi siyosat va raqobatni rivojlantirish, davlatning mintaqaviy siyosati va hududlar rivojlanishining istiqbollari, yuksalish, rivojlanish va iqtisodiy siyosat, daromadlarni qayta taqsimlash, boylik va iqtisodiy siyosat, jamiyatning ijtimoiy sohasi va davlatning ijtimoiy siyosati, davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash vazifalari, davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish siyosati ko'rib chiqilgan va tahlil qilingan.

O'quv qo'llanma 60310100 – "Iqtisodiyot" (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari, iqtisodiy oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari, biznesni boshqarish, bank ishi va audit, buxgalteriya hisobi va audit, moliya, innovatsiya sohasida ixtisoslashgan ilmiy va amaliyot xodimlari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Iqtisodiy tahlil va statistika kafedrası mudiri,
i.f.n. **A.N.Xolikulov**

Samarqand davlat universiteti
dotsenti v.b. PhD **S.B.Bobokulov**

ISBN 978-9943-9104-2-3

© B.X.Azizkulov, B.K.Janzakov, 2022
© "Samarqand davlat chet tillar instituti" nashriyoti, 2022

KIRISH

Iqtisodiy siyosat davlat umuman mamlakat, jamiyat va xalqning milliy maqsadlariga erishishga qaratilgan. Bu umumiy maqsadlarga qisqartirish qiyin bo'lgan maqsadlarning keng to'plami. Siyosat maqsadining bu formulasi asosan mafkuraviy xarakterga ega edi, har xil ehtiyojlarni qondirish darajasi va ehtiyojlarning miqyosi o'lchovi bo'lmagan taqdirda, faqat sifatli edi.

Iqtisodiy siyosatga kirish fanida davlat iqtisodiy siyosatining maqsad va vazifalarini belgilash muammosi ko'proq utilitarlar hisoblanadi va yagona umumiy maqsadni shakllantirishga emas, balki bunday maqsadlar spektrini, majmuini o'rnatishga olib keladi. Biroq, bu yondashuv bilan ham, davlat o'zining iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida olib boradigan maqsadlar majmuini birma - bir ifoda etishning iloji yo'q.

Islohotlarning chuqurlashib borishi, O'zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvi, o'z navbatida, mavjud qonunchilik asosini doimiy ravishda takomillashtirib, uni xalqaro me'yorlar va standartlarga moslashtirib borishni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi 4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" jamiyat hayoti barcha sohalar uchun asosiy dasturulamal bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash jarayonida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy xo'jalik faoliyatini makro va mikrodarajada o'rganish, kelgusida ishlab chiqarish (ish va xizmat)ning hajmini bashoratlash, shuningdek, samaradorlikka erishish uchun muhim bo'lgan qarorlar qabul qilishda iqtisodiy siyosatga kirish fanining ma'lumotlari muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan "Iqtisodiy siyosatga kirish" fanini o'zlashtirish jarayonida talabalar bozor iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari hamda qonuniyatlarini hisobga olgan holda uning mazmuni, mohiyati va ahamiyatini har tomonlama mukammal o'rganishni talab qiladi.

Ushbu fan ijtimoiy-iqtisod fani bo'lib, bakalavr ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan. Ushbu fanda iqtisodiy siyosatning asosiy tushunchalari, iqtisodiy siyosatni baholash, ilmiy tadqiqot va davlat boshqaruvi siyosati bo'yicha batafsil to'xtalib o'tilgan. Fan quyidagi mavzularni o'z ichiga oladi: iqtisodiyot, bozor va iqtisodiy siyosat,

iqtisodiy siyosat asoslari va tarkibi, iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda vositalar va cheklovlar, davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish iqtisodiyotni tartibga solish vositasi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni dasturlash, prognozlashtirish va rejalashtirish, davlatning iqtisodiyotda xususiy tarmoq va tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash siyosati, iqtisodiyotda monopolizmga qarshi siyosat va raqobatni rivojlantirish, davlatning mintaqaviy siyosati va hududlar rivojlanishining istiqbollari, yuksalish, rivojlanish va iqtisodiy siyosat, daromadlarni qayta taqsimlash, boyluk va iqtisodiy siyosat, jamiyatning ijtimoiy sohasi va davlatning ijtimoiy siyosati, davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash vazifalari, davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish siyosati.

Darsning maqsadi - talabalarga iqtisodiy bilimlarning nazariy asoslarini, iqtisodiyotning asosiy tushunchalari va kategoriyalarini, iqtisodiy qonunlar va tamoyillarni o'rgatish hamda ularni tatbiq etish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat. Bunda talabalarga iqtisodiy siyosat tipologiyasi, davlat byudjeti mablag'lari shakllanishi, davlat va xususiy sektor o'rtasida o'zaro ta'sirlashuv, davlat mulkining iqtisodiy siyosatdagi ahamiyati boshqarish, davlatning monetar siyosati, iqtisodiy jarayonlarni prognozlash va dasturlash, makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosati, iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari va uni ta'minlash asoslari, davlatning tashqi iqtisodiy siyosati bo'yicha maxsus jihatlarni o'rgatishdan iborat.

Shuningdek, 2026 yilda qabul ko'rsatkichini kamida 250 mingga yetkazish hamda Davlat oliy ta'lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish, shu jumladan ular tomonidan mehnatga haq to'lash, xodimlar soni, to'lov-kontrakt miqdori va ta'lim shaklini mustaqil belgilash amaliyotini yo'lga qo'yish qayd etilgan.

I-BOB. IQTISODIYOT, BOZOR VA IQTISODIY SIYOSAT

Reja

1.1. Iqtisodiyot va bozor. Bozordagi muvaffaqiyatsizliklar va hukumat organlarining roli

1.2. Iqtisodiy sohani boshqarish va tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullari va vositalari

1.3. Iqtisodiy siyosatning tipologiyasi va konsepsiyasi

Tayanch iboralar: iqtisodiyot, bozor, iqtisodiy maqsad, iqtisodiy siyosat konsepsiyasi, raqobat.

1.1. Iqtisodiyot va bozor. Bozordagi muvaffaqiyatsizliklar va hukumat organlarining roli .

Jahonda texnologik taraqqiyot asrida raqamli iqtisodiyot davlat boshqaruv tizimini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Zamonaviy texnologiyalar yaqin kelajakda inson omilini, unga hamrohlik qiladigan korrupsiya va xatolarni minimallashtirishni ta'minlaydigan, statistika, soliq va boshqa hisobotlar to'plashni avtomatlashtiradigan, real vaziyatni tahlil qilish asosida qaror qabul qilishni ta'minlaydigan yuqori texnologiyali davlat boshqaruvi raqamli platfor-masini yaratishga imkon beradi. Raqamli iqtisodiyotning shakllanishi iqtisodiy jarayonlarning barcha ishtirokchilari o'rtasida turli xil o'zaro ta'sirlarni amalga oshirish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan faol foydalanish bilan tavsiflanadi. Raqamli iqtisodiyot xilma-xil bo'lgan axborot, ta'lim, ilmiy va ko'ngil-ochar kontentni yanada tezroq, yanada sifatliroq va yanada qo'layroq tarzda ta'minlaydi. Raqamli iqtisodiyot - bu yangi biznes jarayonlar, yangi bozorlar iqtisodiyoti hisoblanadi.

Raqamli iqtisodiyot raqamli texnologiyalarni keng joriy etish asosida vujudga kelishi va rivojlanishidan kelib chiqib ta'kidlash mumkinki, "Raqamli texnologiyalar, nafaqat, mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi"¹.

Shunga ko'ra, "Davlat va jamiyat boshqaruvi, ijtimoiy sohada ham raqamli texnologiyalarni keng joriy etib, natijadorlikni oshirish, bir so'z bilan aytganda, odamlar turmushini keskin yaxshilash..." raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yo'lidagi eng ustuvor vazifalardan hisoblanadi. Raqamlashtirish va globallashtirish bir-biridan ajralmas bo'lib, turli ma'noda chegaralar qanchalik kam bo'lsa, raqamli iqtisodiyot shunchalik tez

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Muroja-atnomasi. // <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-25-01-2020>.

rivojlanadi va yagona iqtisodiy makonni tashkil etadi, bundan bir-biri uchun ochilgan davlatlar naf ko'radi. Raqamli iqtisodiyot internet, shuningdek mobil va sensor tarmoqlari kabi platformalar orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy-ijtimoiy tadbirlarni o'z ichiga olib, mehnat unumdorligini va kompaniyalarning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish imkoniyatini yaratadi².

Zamonaviy iqtisodiyot fani iqtisodiyotni buyruqbozlik, bozor va aralash turlarga ajratadi. Buyruqbozlik iqtisodiyoti jamiyatdagi ishlab chiqarishda davlatning roli etakchi ekanligi bilan tavsiflanadi. Barcha mulk davlatga tegishli bo'lib, u tomonidan qabul qilinuvchi qarorlar iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlari uchun majburiy hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti – tadbirkorlik faoliyati, xo'jalik hisob-kitoblari, tovar va xizmatlarni ayirboshlashga, talab va taklif o'rtasida tartibga solinuvchi nisbatga asoslangan iqtisodiyotdir. Uni ba'zida erkin tadbirkorlik tizimi deb ham atashadi. **Aralash iqtisodiyot** – turli xil shakllarda bo'lib, bozor iqtisodiyoti va davlatning iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishdagi ishtirokining uyg'unlashuvi bilan tavsiflanadi. O'tgan asrning 80-yillar oxirida buyruqbozlik iqtisodiyoti o'rniga bozor iqtisodiyoti kelib, u mos keluvchi bozor munosabatlari va mulkchilikning turli xil shakllarini olib keldi.

Buyruqbozlik (markazlashgan) iqtisodiyotda boshqaruv «yuqoridan pastga» amal qilgan bo'lib, qabul qilinuvchi qarorlarning samarali va asoslanganligi ta'minlash uchun zarur bo'lgan teskari aloqa doim ham ko'zga tashlanmagan bo'lsa, bozor iqtisodiyoti va bozor munosabatlari faoliyat turini tanlashda erkinlikni, tadbirkorlik faolligi va raqobatni ko'zda tutadi. Bu erda moddiy baza bo'lib xususiy mulk xizmat qiladi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni esa yuqori foyda olish rag'batlantiradi. Bozor iqtisodiyoti qadimgi davrlarda vujudga kela boshlagan bo'lsada, uch yuz yildan beri amal qilib kelmoqda.

Tovarlarni ayirboshlash zaruratidan kelib chiqqan bozor asta-sekinlik bilan jamiyatdagi iqtisodiy aloqalarning asosiy shakliga aylanib bordi. Bozor munosabatlarning rivojlanishi bilan odamlar tovarlarni ayirboshlash qandaydir sirli aloqalarga egaligini tushuna boshlagan bo'lib, ularni Adam Smit o'z vaqtida «ko'rinmas qo'l» deb atagan. Hozirgi kunda bozor Adam Smit davridagi yoki K.Marksning «Kapital» asarida tasvirlangan bozorga unchalik o'xshamaydi, albatta. Biroqning bozorning

²Tursunov F.U. Digital economy and globalization: the importance of digital entrepreneurship development. Journal of innovations in economy. 2020. Vol.6. Issue 3. pp: 17-20

asosi sezilarli o'zgarmagan. Narx, qiymat, raqobat, talab va taklif – bularning barchasi bozor toifalaridir.

Bozor mexanizmini to'g'ri tushunish uchun narx va qiymat o'rtasidagi farqni tasavvur qila olish, iste'mol va ayirboshlash qiymati nima ekanligini, raqobatning asosiy belgilarini bilish zarur. Nomukammal bozor natijalari resurs-larni qayta taqimlash yoki rag'batlantirish tarkibini o'zgartirish orqali tuzatiladi. Bozor etishmovchiligi nima ekanligini va nima uchun u davom etayotganini aniq aniqlamasdan turib, bozorda muvaffaqiyatsizliklar uchun echimni aniqlash mumkin emas.

Raqobatning keng, mukammal ta'rifidan foydalanib, raqobatdosh tadbirkorlar va iste'molchilarga vaqt o'tishi bilan bozorni muvozanat tomon yo'naltirishga imkon berish orqali bozordagi nosozliklar tuzatiladi. Bozorlar doimo mutanosiblikka intilishadi, unga hech qachon erishib bo'lmaydi. Buning sababi, inson bilimlari cheklanganligi va real sharoit o'zgarishi.

Ba'zi bir iqtisodchilar va siyosatshunoslar bozorda yuzaga kelgan tanazzulni qoplash uchun mumkin bo'lgan aralashuvlar va tartibga solishni taklif qilmoqdalar. Tariflar, subsidiyalar, qayta taqsimlanadigan yoki jazo solig'i, oshkor qilish vakolatlari, savdo cheklovlari, narxlar va shiftlar va boshqa ko'plab bozor buzilishlari samarasiz natijalarni tuzatish asosida oqlandi. Boshqa iqtisodchilarning ta'kidlashicha, bozorlar tan olinmagan, ammo bozordagi muvaffaqiyatsizliklar noto'g'ri tuzilgan. Bozorlar biron bir idealga (mukammal raqobat) nisbatan muvaffaqiyatsiz bo'ladimi-yo'qligini so'rashning o'rniga, savol shuki, bozorlar odamlar taklif qilishi mumkin bo'lgan har qanday boshqa jarayonlarga qaraganda yaxshiroq ishlaydi.

Mamlakatlarning rivojlanish tarixi shuni isbotladiki, garchand xamma joyga kirib boruvchi shaxsiy manfaatning «ko'rinmas ko'l»i uni yo'naltirib tursada davlatning aralashuvizis iqtisodiyot o'zini- o'zi samarali boshkara olmas ekan. Bozor kuchlari avvalam bor iqtisodiyotda mavjud barcha resurslardan to'liq foydalanishni va baxolarning barkaror darajasini ta'minlab turadigan darajadagi milliy ishlab chikarish xajmlarini saqlab turish uchun etarli emas. **Bozor iqtisodining ko'zda tutilmagan salbiy samaralari quyidagilar:**

- bozorni monopollashuvi xavfi; jamiyat infratuzilmasini (transpor, ijtimoiy infratuzilma, mudofaa, jamoat tartibini saklash, fundamental tadkikotlar va x.k.) rivojlantirishga ragbatning yo'kligi;
- atrof muxitni ifloshlanishi va tabiiy resurslardan samarasiz foydalanish xavfi;

• ijtimoiy tengsizlik, aholi daromadlari darajasidagi tabaqalanish darajasining o'sishi;

• resurslarni adolatsiz taqsimlanishi xavfi va iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi, iqtisodiy inqirozlarning ro'y berishi va x.k.

Sof bozor uchun xos bo'lgan bu kamchiliklar davlatning, iqtisodiy tizimning samaradorligini oshirishga karatilgan, asosiy funktsiyalarini belgilab beradi. Aynan shu tufayli bozor va davlat simbiozi ro'y berdi, va ko'pchilik davlatlarning bugungi kundagi iqtisodiyoti sof bozor iqtisodiyoti xam, sof davlat iqtisodiyoti xam emas. «Iqtisodiyotni barkaror amal qilishi uchun ikki tashkiliy qism- bozor va xukumat zarur. Ularsiz hozirgi zamon iqtisodiyotini boshqarish —xuddi bitta qo'l bilan qarsak chalish bilan barobardir». Ilg'or davlatlar bozorlari rivojlanishiga davlatning aralashuvi tufayli davriy tebranishlarni kamaytirishga, inqiroziy xodisalarni yumshatishga va iqtisodiy rivojlanishda jiddiy ilgari lashga erishildi.

Davlatning iqtisodiy funktsiyalari ko'p va xilma-xildir. **Davlatning asosiy iqtisodiy funktsiyalariga quyidagilar kiradi:**

1. bozor tizimi samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan xuquqiy baza va ijtimoiy muxitni ta'minlash;

2. raqobat muhitini yaratish va uni himoya qilish .

3. ijtimoiy ne'matlar bilan ta'minlash maqsadida resurslarni qayta taqsimlash;

4. atrof muhitni himoya qilish;

5. daromad va boyliklarni qayta taqsimlash;

6. iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni, iqtisodiy kon'yukturaning o'zgaruvchanligi natijasida paydo bo'ladigan ishsizlik va inflyatsiya darajalarini nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni ragbatlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali faoliyat ko'rsatishi uchun asos bo'ladigan ayrim xizmatlarni va xuquqiy bazani ta'minlash vazifalarini zimmasiga oladi. Xuquqiy bazani ta'minlash asosan iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi konunlar ishlab chikarishda va bu konunlarni bajarishni taminlash hamda nazorat qilishda namoyon bo'ladi. Davlat, shuningdek xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'yib o'z tadbirkorlarning mahsulotlarini xorijiy mamlakatlarda sotishi uchun qulay sharoit yaratadi. Bunga ikki tomonlama soliqqa tortmaslik, boj to'lovlari bo'yicha o'zaro imtiyozlar berish, investitsiyalarni kafolatlash kabi masalalarda hukumatlararo kelishuvlar orqali erishiladi.

1.2. Iqtisodiy sohani boshqarish va tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullari va vositalari .

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi. **Birinchidan**, davlat o'ziga milliy iqtisodiyotda bozor vositasida o'zini-o'zi tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni oladi. **Ikkinchidan**, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarini tug'diradi. Davlat yakka tadbirkor yoki iste'molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimcha ijobiy samarani rag'batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solishi va cheklashga harakat qilishi zarur. **Uchinchidan**, davlatning iqtisodiy jarayonlariga aralashuvi shu sababli ro'y beradiki, individual iste'molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydi. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi. **To'rtinchidan**, davlat o'z zimmasiga bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini oladi. **Beshinchidan**, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi .

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi lozim. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi .

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ob'ektiv ravishda shartlanadi. Ko'plab iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko'plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma'lum ma'noda to'g'ri bo'lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat ta'sirining

ob'ektiv zarurligini eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ob'ektiv asosi bo'lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarishning ixtisoslashgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kuchayadi;

- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;

- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planuvi jarayoni o'sadi; turli iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o'zaro muvofiqlashtirilgan holda xo'jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga ob'ektiv ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma'lum darajasida ob'ektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish jamiyat a'zolarinin ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha davlatning faoliyati. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash hamda uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

Raqobatni himoya qilish;

Daromad va boylikni qayta taqsimlash;

Resurslarni qayta taqsimlash;

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari bevosita ta'sir qilish usullari;

Bilvosita ta'sir qilish usullari;

Bevosita usullar yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to'g'ridan to'g'ri ma'muriy tartibga solish. Masalan, iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish;

- narxlar va ish haqini “muzlatib” qo'yish siyosati;

- ish bilan bandlik xizmati faoliyatini tashkil qilish;

- iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqarish va qabul qilish. Bilvosita usullar bunda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi. Pul kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat: hisob stavkasini tartibga solish;

- moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zahiralar minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;

- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari.

1.3. Iqtisodiy siyosatning tipologiyasi va konsepsiyasi

Iqtisodiy siyosat deganda iqtisodga ta'sir o'tkazish yoki nazorat qilish uchun mo'ljallangan harakatlar yo'nalishi tushuniladi. Qoida tariqasida, u davlat hukumati tomonidan amalga oshiriladi. Uning amalga oshirilishini Iqtisodiy siyosat boshqarmasi nazorat qilishi mumkin. U davlat xarajatlari va soliqa tortish, daromadlarni qayta taqsimlash va pul taklifiga oid qarorlarni o'z ichiga oladi. Uning samaradorligini ijobiy va me'yoriy iqtisod deb ataladigan ikki usuldan biri bilan o'lchash mumkin.

Iqtisodiy siyosatning maqsadlari ular davlat tomonidan amalga oshirilishi kerak bo'lgan narsaga oid baholarni o'z ichiga oladi. Bu masala bo'yicha ko'plab kelishmovchiliklar mavjud bo'lsa-da, umumiy qabul qilingan ba'zi jihatlar mavjud. Bularga quyidagi omillar kiradi:

- iqtisodiy o'sish barcha iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilarning daromadlari darajasi (inflyatsiya hisobga olingandan keyin) vaqt o'tishi bilan oshishi kerakligini anglatadi;

- to'liq kunlik bandlik, uning maqsadi - ishlashni xohlovchi jamiyatning har bir a'zosi ish topishi mumkin;

- narxlarning barqarorligi: bir tomondan inflyatsiya deb ataladigan narxlarning umumiy darajasining oshishini, ikkinchi tomondan deflyatsiya deb ataladigan uning pasayishini oldini olishga qaratilgan.

Moliyaviy rivojlanish: Bunda iqtisodiy siyosatning quyidagi turlari mavjud.

Ekspansioner: yalpi talabni rag'batlantirish uchun mo'ljallangan. Kengaytirilgan soliq imtiyozlarini o'z ichiga oladi; iste'mol va investitsiyalarni qisqartirish orqali davlat xarajatlarini oshirish. Mamlakatning ekspansion iqtisodiy siyosati iste'mol, investisiya va sof eksportni rag'batlantirishga qaratilgan.

Cheklash: yalpi talabni kamaytirish orqali sekinlashtirish uchun mo'ljallangan. Shu bilan birga, xarajatlarni qisqartirish yoki pul massasini kamaytirish mumkin emas. Ta'minot tomonidagi harakatlar tabiiy ishlab chiqarish darajasini oshirishga qaratilgan, masalan, bozorlarni yaxshilash, investitsiyalar darajasini oshirish yoki texnologik taraqqiyot tezligini oshirish. Bu firmalarga tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish yoki ishtirok etish uchun imtiyozlar berish orqali mehnat bozorini yanada moslashuvchan qiladi.

Fiskal: Bu turdagi iqtisodiy siyosat iqtisodiyotni inflyatsiya va deflyatsion tendentsiyalardan barqarorlashtirish uchun davlat xarajatlari va soliqqa tortishni manipulyatsiya qilishga qaratilgan. Masalan, agar mamlakat inflyatsiyani boshdan kechirayotgan bo'lsa, soliq organi xarajatlarni qisqartiradi va soliqqa tortishni oshiradi, bu esa muomaladagi pul ortiqcha miqdorini kamaytiradi va yuqori iqtisodiy o'sishga erishish uchun umumiy narx darajasini tiklaydi.

Pul-kredit siyosati: Iqtisodiy siyosatning bu turini mamlakatning eng yuqori moliya organi amalga oshiradi, u iqtisodiyotdagi pul massasini foiz stavkalarini nazorat qilish orqali narx barqarorligini saqlash va yuqori iqtisodiy daromadga erishish uchun nazorat qiladi.

Bozorni boshqarish jarayonini davlat yoki markaziy bank amalga oshiradi. Bunga pul, foizlar, kreditlar va boshqalar bilan operatsiyalar kiradi. Davlat organlari bevosita va bilvosita vositalardan foydalanishlari mumkin. Bevosita vositalarga quyidagilar kiradi: investitsiya kreditlarini tartibga solish; iste'mol kreditlarini tartibga solish (masalan, davlat tomonidan belgilangan maksimal kredit muddati) va hokazo. Iqtisodiy sohadagi bilvosita vositalarga quyidagilar kiradi: minimal majburiy zaxiralarni belgilash; erkin bozor operatsiyalari (davlat qimmatli qog'ozlari yoki boshqa vositalarni sotib olish va sotishni nazorat qilish); markaziy bank tomonidan olinadigan diskont stavkasini belgilash.

Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosati diskont stavkasini pasaytirish, qimmatli qog'ozlarni sotib olish va hokazolar natijasida pul massasi ko'tarilganda yoki pul massasini qisqartirishga (chegirmani oshirishga) qaratilgan bo'lishi mumkin. darajasi).

Fiskal turdagi xarakteristikasi. Soliq siyosati quyidagilarni o'z ichiga oladi: davlat harakati; davlat xarajatlari darajasini aniqlash; ushbu xarajatlarni moliyalashtirishni aniqlash; davlat byudjetiga ta'sir qiladi. Davlat iqtisodiy sohasining ushbu qismining shakllanishi soliqlar hisobiga sodir bo'ladi. Soliq - jismoniy yoki yuridik shaxsdan davlat tomonidan undiriladigan moliyaviy yig'im.

Soliq tizimi odatda quyidagilardan iborat:

to'g'ridan-to'g'ri soliqlar - bu shaxslar (yuridik yoki jismoniy) tomonidan davlatga to'g'ridan-to'g'ri to'lanadigan to'lovlar, masalan, daromad solig'i, yo'l solig'i, ko'chmas mulk solig'i va boshqalar.

bilvosita soliqlar - vositachilar tomonidan olinadigan soliqlar, masalan, qo'shilgan qiymat solig'i, iste'mol solig'i (alkogol va boshqalar), ekologiya solig'i boshqa daromadlar - turli bojxona va ma'muriy yig'imlar. Iqtisodiy siyosatning bu turi davlat tomonidan tovar va xizmatlarni xarid qilishni ko'paytirishga, "sof" soliqlarni kamaytirishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, u yalpi talabni oshirish va real ishlab chiqarishni kengaytirish uchun ikkalasining kombinatsiyasi bo'lishi mumkin. Cheklovchi fiskal siyosatning maqsadi davlat tomonidan tovar va xizmatlar xaridini kamaytirish va sof soliqlarni oshirishdan iborat. Bu yalpi talabni kamaytirish va shu tariqa inflyatsiyani nazorat qilish uchun ikkalasining kombinatsiyasi ham bo'lishi mumkin.

Nazorat uchun savollar.

1. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va kamchiliklarini tushuntiring.
2. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish vositalarini tavsiflang.
3. Pul kredit siyosati va fiskal siyosatning o'zaro bog'liqligini asoslang.

II-BOB. IQTISODIY SIYOSAT ASOSLARI VA TARKIBI

Reja

- 2.1. Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish va baholash
- 2.2. Iqtisodiy liberalism, iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli, muammolari va uning mazmuni
- 2.3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish usullari va shakllari bo'yicha Keynes konsepsiyasining asosiy mazmuni

Tayanch iboralar: iqtisodiy maqsad tamoyillari, Graukunas bog'lanishlari, liberalism, Keynes nazariyasi, davlat tomonidan iqtisodiyotni boshqaruv shakllari

2.1. Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish va baholash.

J. Tinbergen va G. Theil o'z ishlarida iqtisodiy siyosat vositalarining soni uning maqsadlari soniga mos kelishi kerakligini ko'rsatdilar. Faqat shu orqali iqtisodiy siyosatning eng katta samaradorligiga erishiladi. R.Mundell qo'shimcha qildiki, ushbu maqsadga erishish uchun muayyan siyosat maqsadiga eng mos bo'lgan vositadan foydalanish kerak va bunda turli davlat xizmatlarining majburiyatlarining tabaqalanishini hisobga olish muhim, ular birgalikda iqtisodiyotning umumiy vektorini belgilaydi.

Aslida, bu qoidalar iqtisodiy siyosat vositalarining samaradorligi uchun zarur shart-sharoitlarni tashkil etadi. Hukumat kamida ikkita makroiqtisodiy vositaga ega - fiskal va pul-kredit siyosati, ular tarmoqlangan vositalar bilan ifodalanadi. Bundan tashqari, hukumat qo'lidagi eng kuchli vosita - bu institutsional vositalar to'plami va aktivlar va mulklar, harbiy-texnika sanoati va boshqalar bilan ifodalgan davlat sektori hisoblanadi. Soliq vositalari, shuningdek, iqtisodiyotning rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadigan, byudjet va davlat moliyasining hajmini belgilaydigan institutsional va moliyaviy tartibga soluvchi vositalardir. Maqsadlarni aniq belgilash zaruriyati iqtisodiy siyosat sohasida ko'pincha maqsadlarning bir-biriga zid bo'lishi bilan bog'liq.

Masalan, iqtisodiy siyosatning maqsadi davlatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash sifatida shakllantirilishi mumkin. Lekin oziq-ovqat xavfsizligi nima? Mavjud g'oyalarga ko'ra, bu aholini mavjud sifat va miqdor standartlariga muvofiq oziq-ovqat bilan ta'minlash bilan bog'liq holda yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuidir.

Shu bilan birga, oziq-ovqat bozorini to'ldirish, mahsulotga bo'lgan talabni rag'batlantirish yoki qishloq ishlab chiqaruvchilarini subsidiyalash

nafaqat inflyatsiyani oshirishi, balki ishlab chiqarish tizimini samarasiz qilishi va tegishli subsidiyalar ushbu samarasizlikni yashirishi mumkin, bu esa, o'z navbatida, qimmatga tushadigan vositaga aylanadi, kelajakda narxlarining o'sishi dinamikasini ta'minlaydi.

Amalda, bu yo'qotishlar va xarajatlarni balanslashtirishni anglatadi, ammo agar bir hodisa yoki jarayonni to'g'ri baholash usullari bo'lmasa, davlat darajasida to'g'ri qaror qabul qilish amri mahol. Iqtisodiy siyosat chora-tadbirlari va umuman butun siyosatning samaradorligini baholashning qiyinligi ham aynan shu holat hisoblanadi.

Iqtisodiy siyosat maqsadlarini shakllantirishga ikki tamoyil asosida yondashish orqali iqtisodiy muammolarni hal qilish mumkin.

1. Maqsadlar mazmunli, o'lchanadigan bo'lishi va ularga erishish uchun belgilangan (indikativ) muddatga ega bo'lishi kerak.

2. Maqsadlarga nisbatan "boshqarilish me'yori" mezonini qo'llash mumkin, uni maqsadlarga erishish normasi sifatida belgilab olish mumkin.

Agar boshqaruvda nazorat qilish doirasini aniqlash vazifasi mavjud bo'lsa, ya'ni samaradorlikni pasaytirmasdan bir nechta bo'ysunuvchi bo'limlar ustidan nazorat va ta'sirni ta'minlash mumkin bo'lgan holatlarda, maqsadlarning ahamiyati va ichki ierarxiyasi mavjudligi sababli makroiqtisodiy rejalashtirish sohasida savolning bir xil shakllantirilishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish uzoq muddatli maqsad bo'lib, uni amalga oshirish juda uzoq vaqt davomida iqtisodiyotning samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirishi mumkin. Yil oxirigacha inflyatsiyani pasaytirish qisqa muddatli maqsad bo'lib, boshqa maqsadlarni amalga oshirilishiga xalaqit berishi mumkin.

Agar makroiqtisodiy siyosatning asosiy maqsadlarini shakllantirsak, ularning sonini bildiruvchi - a, har bir maqsad amalga oshirishda kichik maqsadlarning o'zaro bog'lanishlar soni - b, har bir kichik maqsadlar o'rtasida bog'lanishlar soni - c, n-bog'lanishlar soni, S-jami bog'lanishlar soni bo'lsa, V.Graukunasga ko'ra maqsadlar o'rtasida quyida bog'lanishlar formulalari amal qiladi:

$$a = n$$

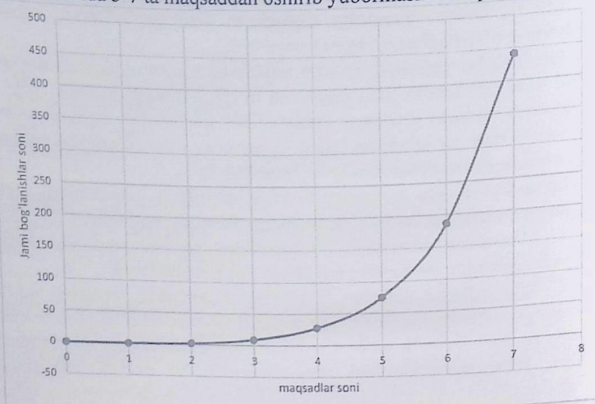
$$b = n(n - 1)$$

$$c = n(2^{n-1} - 1)$$

$$S = n(2^{n-1} + n - 1)$$

Yuqoridagi formulalardan foydalanib, grafikni tuzsak (2.1-rasmga qarang), biz $n = 5$ ta maqsaddan oshganda bog'lanishlar soni tez o'sayotganini ko'rish mumkin. Rahbar uchun bog'lanishlar sonining ko'p

bo'lishi ish samaradorligini pasaytiradi, shu bois makroiqtisodiy siyosatni belgilab olishda 5-7 ta maqsaddan oshirib yubormaslik maqsadga muvofiq

2.1-rasm. Maqsadlar va bog'lanishlar soni o'rtasida bog'liqlik

Maqsadlarning turli mazmuniga qaramay, harakatning barcha yo'nalishlarini nazorat qilish orqali bir vaqtning o'zida besh yoki ettitadan ortiq muhim variantlarga erishish mumkin emas, chunki aks holda tranzaksiya xarajatlari keskin oshadi, nazorat va boshqarish darajasi sezilarli darajada pasayadi va ta'sir qilish vositalarini tanlash. katta o'lchamli va bir-biriga mos keladigan maqsadlarga ega muammoning paydo bo'lishi tufayli imkonsiz bo'lib qoladi. Makroiqtisodiy maqsadlarni boshqarish mexanizmini aniqroq belgilash uchun zarur funktsiyalarni, shu jumladan nazoratni ham aniq belgilash zarur; maqsadlar ko'rsatilgan funktsional maydon; maqsadlarning murakkabligi, ierarxik bo'ysunish; muayyan maqsad uchun mas'ul bo'lgan davlat organlarining vakolatlarini, maqsadlarga erishish uchun ularning faoliyatini nazorat qilish mexanizmlarini taqsimlaydi; maqsadlarning konjugasiyasi va nomuvofiqligi, yuqori ierarxik tartibdagi maqsadlarga erishish uchun turli tuzilmalarni muvofiqlashtirish, maqsad sari harakatlanayotganda kerakli tuzatishlar bilan vositalarni rejalashtirish va tanlash.

Makroiqtisodiy siyosatning qo'llaniladigan vositalarining samaradorligi mezonlari sifatida quyidagilar bo'lishi kerak: iqtisodiy samaradorlik (ushbu vositadan foydalanishning eng past narxi, shu

jumladan imkoniyat xarajatlari), moslashuvchanlik, samaradorlik va ishonchlilik. Shu bilan birga, har bir alohida vositadan va ularning barchasini birgalikda ishlatish hech bo'lmaganda tizimning umumiy samaradorligini - unumdorligini, sifatini, taqsimlash va moslashish samaradorligini kamaytirmasligi kerak. Maqsadlar boshqaruv nuqtai nazaridan kerakli yo'nalishda o'zgarishi kerak.

Makroiqtisodiy siyosat vositasini qo'llash sifati quyidagilar bilan belgilanadi:

- ushbu vosita yordamida muammolarni hal qilish tezligi (qabul qilingan qarorlarning samaradorligi va asboblarning ishonchliligi);
- muammolarni hal qilish va maqsadlarga erishishning to'liqligi (ma'lumotlarning mavjudligi va vositadan foydalanishning asoslilikiga bog'liq);

- xarajatlar (mehnat zichligi, kapital zichligi, iqtisodiyotning energiya zichligi), shu jumladan boshqaruvning resurs zichligi va boshqaruvning muvofiqligini baholash, ya'ni makroiqtisodiy vaziyatdagi o'zgarishlarga javob berishda muvaffaqiyat omili;

- iqtisodiy tizimning iqtisodiy faoliyati, tizim holatining asosiy ijtimoiy ko'rsatkichlarining o'zgarishi, asosiy motivatsiyalar va agentlarning turli guruhlar uchun afzallik funktsiyalari.

Iqtisodiy rivojlanish vositalarini va tegishli iqtisodiy siyosatni tanlashda noaniqlikni kamaytirish uchun maqsadlarni aniq shakllantirish kerak. Bu yerda taklif etilayotgan tartib, zarur va yetarli mezonni shakllantirish, menimcha, bunday noaniqlikni kamaytirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiy siyosat vositalarining samaradorligi vositalarning o'zaro ta'siri tufayli kuchayishi yoki zaiflashishi mumkin. Maqsadlar bir-birini to'ldiruvchi bo'lsa, masalan, fiskal va pul-kredit siyosati odatda bir-birini mustahkamlaydi. Bunday holda, vositalardan foydalanishning umumiy samaradorligi oshadi. Agar maqsadlar qarama-qarshi bo'lsa, unda teskari holat kuzatiladi.

Xususan, ishlab chiqarish hajmini oshirish istagi Δy va muayyan sharoitlarda inflyatsiyani kamaytirish (Δp) qarama-qarshi maqsadlar sifatida qaralishi mumkin. Tinbergen-Teil modelida, "maqsadlar - asboblarni" sxemasini matematik tarzda quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\Delta y = a\Delta g + b\Delta m - c\Delta p;$$

$$\Delta p = m\Delta g + n\Delta m + l\Delta y,$$

bu yerda a, b, c, l, m, n musbat koeffitsientlar, $a > b, n > m$.

Boshqacha qilib aytganda, hukumat ishlab chiqarishni rag'batlantirish uchun fiskal vosita va byudjetdan, iqtisodiyotdagi narxlar darajasiga ta'sir qilish uchun pul vositasidan faol foydalanadi. Taqdim etilgan ikkita tenglama tizimini yechish orqali ko'zlangan maqsadlar uchun zarur bo'lgan vositalar parametrlarini, ya'ni davlat xarajatlari miqdorining o'sishini va pul massasining o'sishini topish mumkin. Yechim shunday bo'ladi:

$$\Delta g = \frac{(n + lb) \Delta y - (b - nc) \Delta p}{an - bm}$$

$$\Delta m = \frac{(a - cm) \Delta p - (m + al) \Delta y}{an - bm}$$

bu yerda: Δy , Δp ishlab chiqarish va inflatsiya maqsadlari bo'yicha qiymatlar.

Ushbu tenglama yechimi $an \neq bm$ da yechimga ega, ya'ni iqtisodiy siyosat vositalari bir birga chiziqli bog'lanmagan bo'lishi kerak.

Fiskal xarajatlar multiplikatori va pul multiplikatori institutlar holatiga juda bog'liq bo'lgan parametrlardir. Ular institutsional jihatdan aniqlangan holda, iqtisodiy siyosatning fiskal va pul-kredit vositalarining muvofiqligi ta'sirini aniqlaydi.

Byudjet xarajatlarini ko'paytirish orqali hukumat byudjet taqchilligini oshiradi, uni to'lash kerak bo'ladi. Inflyatsiya davlat xarajatlarini ham oshiradi, garchi u inflyatsiya solig'i deb ataladigan narsani ham yaratadi. Shu bilan birga, xarajatlarning iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'siri va daromadlarning o'sishi defitsitning qisqarishiga olib keladi. Agar birinchi samara ikkinchidan oshsa, byudjet taqchilligini monetizatsiya qilish byudjet taqchilligini oshiradi.

Binobarin, iqtisodiy siyosat vositalarining qo'llanilishiga yakuniy baho ushbu vositalarning turli siyosat maqsadlariga nisbatan egiluvchanlik koeffitsientlari bilan beriladi.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirish ikki shaklda amalga oshirilishi mumkin:

- 1) diskretion siyosat: Markaziy bank iqtisodiy vaziyatning har qanday o'zgarishiga rejasiz munosabatda bo'lganda.
- 2) statsionar protseduralar orqali yoki pul-kredit siyosati qoidasi. O'z vaqtida, M. Fridman Federal rezerv tizimining ma'lum miqdorda pul massasini ko'paytirish qobiliyatiga qonunchilik cheklovlarini kiritishni taklif qildi, ya'ni pul konstitutsiyasi deb ataladigan elementlarni joriy etish, bu esa prognozlilikni ta'minlashi va barcha bozor ishtirokchilari harakatlarining muvofiqligini ta'minlashi kerak edi.

2.2. Iqtisodiy liberalism, iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli, muammolari va uning mazmuni.

Liberalizm (fransuzcha: libéralisme) – odamlarning o‘zini, xatti-harakatlarini, mulkini boshqarishda erkin degan nuqtai nazarga asoslangan. Liberalizm 17-18-asrlarda Yevropa mamlakatlarida yuzaga kelgan, u Jon Lokk, Adam Smit, Sharl Lui Monteskye va boshqalarning mutlaq hokimiyatga qarshi qaratilgan nazariyalariga asoslanadi. Liberalizm g‘oyalari birinchi bor AQSH Konstitutsiyasi (1787) hamda „Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi“da (1789) mujassam bo‘lgan. 19-asr va 20-asr boshlarida liberalizmning fuqarolik jamiyati, shaxs huquqlari va erkinliklari, huquqiy davlat, demokratik siyosiy muassasalar, xususiy tadbirkorlik va tijorat erkinligiga oid asosiy qoidalari shakllangan. Hozirda liberalizm g‘oyalari ko‘ra, erkin bozor mexanizmi samarali iqtisodiy faoliyat yuritish, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni tartibga solib turish uchun eng qulay shart-sharoit yaratadi; ayni chog‘da bozor va raqobatchilik normal sharoitda rivojlanishi uchun bu sohaga davlatning muntazam ravishda aralashuvi zarur. 20-asr oxirida liberalizm, konservatizm va sotsial-demokratiya g‘oyalari bir-biriga yaqinlashdi.

Iqtisodiy liberalizm - davlatning iqtisodiyotga minimal aralashuvi va shunga mos ravishda iqtisodiyotdagi shaxslarning to‘liq erkinligi haqidagi konservativ ijtimoiy fikrning tarkibiy qismi bo‘lgan mafkura hisoblanadi. Iqtisodiy liberalizm liberal, fiskal va libertar konservatizm, shuningdek, o‘ng libertarizm, klassik va konservativ liberalizm falsafasining bir qismidir.

Iqtisodiy falsafada iqtisodiy liberalizm iqtisodiyotini qo‘llab-quvvatlaydi va targ‘ib qiladi. Iqtisodiy liberalizm tarafdorlari erkin bozor, mukammal raqobat va “bozorning ko‘rinmas qo‘li”ni (Adam Smitdan) qo‘llab-quvvatlash uchun falsafiy dalillardan foydalanadilar.

Bu mafkura erkin bozorga davlat iqtisodiy aralashuvini va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni rad etadi va keyingi nazariyalardan farqli ravishda savdo va raqobatning maksimal erkinligini qo‘llab-quvvatlaydi:

Fridrix Listga ko‘ra iqtisodiy liberalizm quyidagi kamchiliklarga ega:

Liberal maktab qonuniyatlar davlat va xo‘jalik sub‘ektlariga insonlar xususiyatlari sun‘iy ravishda ko‘chiradi.

Liberal maktab tomonidan davlat institutlarining iqtisodiy rivojlanishdagi roli va mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini har tomonlama rivojlantirish zaruriyati e‘tiborsiz qoldiriladi.

Liberal maktab mamlakatning sanoat rivojlanishi ahamiyatini e'tiborsiz qoldiradi. Liberal maktab mehnat taqsimoti va kooperatsiyani milliy iqtisodiyot miqyosida tan olmaydi. Liberal maktab proteksionizmni tadbirkorlik erkinligini cheklash va monopoliyani o'rnatishda adolatsiz ayblaydi. Liberal maktab savdo balansi va to'lov balansi zarurligini inkor etadi. Liberal maktab erkin savdo rejimi tomonidan yaratilgan muammolarga befarq.

Liberal maktab xalq (mamlakat) yalpi kapitalini shakllantirish mexanizmini individual kapital va yalpi kapitalning shakllanishini farqlamaydi. Liberal maktab savdoni ulug'laydi, uni ishlab chiqarishdan ustun qo'yadi, ishlab chiqarish va savdning iqtisodiyot rivojlanishidagi haqiqiy rolini tushunmaydi. Liberal maktab tomonidan iqtisodiy tarixga e'tibor bermaslik va tarixiy faktlarni noto'g'ri talqin qilish katta kamchilik hisoblanadi.

2.3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish usullari va shakllari

bo'yicha Keynes konsepsiyasining asosiy mazmuni.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarishning quyidagi usullari mavjud:

Administrativ usul (litsenziyalash, kvotalash orqali boshqarish)
Huquqiy usul: xo'jalik va fuqarolik qonunchiligi doirasida normalar va qoidalar ishlab chiqish;

To'g'ridan to'g'ri usul: imtiyozli subsidiyalash, dotatsiya berish, hk.

Bilvosita usul: pul kredit siyosati, soliq siyosati.

1920-1930 yillarda Jon Meynard Keynes o'z nazariyasini shakllantirdi, uning umumiy mohiyati quyidagicha ifodalanadi: "Tartibga solinmagan kapitalistik tizim ommaviy ishsizlik bilan bir necha marta tanazzulga (retsessiyalarga) duch keladi".

Keynsning fikricha, resurslarni keraksiz isrof qilishiga yo'l qo'ymaslik uchun hukumatning faol barqarorlashtirish siyosati zarur "[1]. Keynes nazariyasiga ko'ra, davlatning harakatlari maqsadga muvofiqlik, asoslilik va oqilonalik mezonlariga asoslanishi kerak. iqtisodiy tizimga maqsadli ta'sir ko'rsatish jamiyatning hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining vazifalari va xususiyatlari bilan ta'minlanishi kerak.

O'rganilayotgan sohada asosiy muammo - har bir zamonaviy fuqaro uchun davlatning milliy iqtisodiy tizimdagi iqtisodiy rolini o'rganish zarurati, bu ob'ektiv jarayondir, chunki busiz davlat iqtisodiy chora-tadbirlarining ahamiyatini tushunish mumkin emas. Keynes nazariyasiga xos xususiyat - davlatning iqtisodiy taraqqiyotga har tomonlama ta'siri

bo'lib, u davlatning iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va izchil amalga oshirishda ifodalanadi.

Jon.M.Keyns nazariyasi yirik sanoatchilar, iqtisodiyotning davlat sektori bilan bog'liq bo'lgan korxonalar, shuningdek, davlat amaldorlari va ziyolilarning salmoqli qismining manfaatlarini aks ettiradi va qarashlarining ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Keynes nazariyasining asosini milliy iqtisodiy tizimning barqaror rivojlanishiga erishish va inqirozlar va ularning oqibatlarini maksimal darajada yumshatish uchun ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga davlat ta'siri g'oyasi kiradi.

Keyns nazariyasiga ko'ra, inqirozlar erkin raqobat munosabatlarining natijasi bo'lib, ularda eng foydali mavqeni ishlab chiqarishning har qanday kengayishi va milliy iqtisodiy tizimning rivojlanishidan manfaatdor bo'lmagan moliyaviy chayqovchilar, turli vositachilar va rentyerlar egallaydi. Ularning qo'llarida boylik to'planishi investitsiyalar qisqarishiga, tadbirkorlik faolligining pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida ishsizlikning ko'payishiga va ijtimoiy nizolarning keskinlashishiga olib keladi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, Pol Geyn o'z kontseptsiyasining bir qismi sifatida, "Keyns, birinchidan, iqtisodchilarning turg'unlik muammosiga an'anaviy yondashuvi, aslida, bu muammoning o'ziga e'tibor bermadi, deb hisoblardi, ikkinchidan, zamonaviy sanoatlashgan mamlakatlar iqtisodiyoti. Buyuk Britaniya yoki Amerika Qo'shma Shtatlari kabi davlatlar avtomatik ravishda to'liq bandlikka o'tishga moyil emas".

Bu an'anaviy yondashuv doirasida muvozanatga erishish go'yo bir muvozanat holatidan ikkinchisiga "sakrash" orqali amalga oshirilganligi bilan izohlanadi. Ammo muvozanatga erishish jarayoni faqat iqtisodchilarning jadvalarida bir zumda bo'lgan, ular aslida iqtisodiy tanazzul va inqiroz muammolarini chetlab o'tgan va inqirozga qarshi muammolar bilan shug'ullanmagan. Aslida, yangi muvozanatga erishish jarayoni uzoq davom etadi va bir hafta, bir oy yoki undan ko'proq vaqtni olishi mumkin. Natijada, iqtisodiy tizimlar inqirozga tayyor bo'lmagan holda yaqinlashadi, buni Buyuk Depressiya isbotladi. Keynsning iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyasini ishlab chiqishdagi asosiy xizmati makroiqtisodiyotni mustaqil yo'nalish sifatida ham o'quv intizomi, ham davlat siyosati sifatida ajratishdir.

Keyns o'z nazariyasining asosiy kontseptsiyasining bir qismi sifatida iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish va milliy iqtisodiyotni barqarorlashtirish bo'yicha faol siyosatni amalga oshirish sharti bilan samarali iqtisodiy o'sishni ta'minlash nuqtai nazaridan iqtisod

fanining rivojlanishiga hissa qo'shadigan ikkita asosiy yo'nalishni taklif qildi. Birinchidan, u "iqtisodiy o'zgaruvchilarning funktsiyalarini olish va iqtisodiy modellarni yaratish uchun majburiy shartlar sifatida optimallashtirish va metodologik individualizm tamoyillarini rad etdi".

Buning o'rniga u iqtisodiy o'zaro munosabatlarning umumiy rivojlanishi tahlili asosida yagona davlatda iqtisodiy tizimning davlat bir vaqtning o'zida uchun asos yaratdi. Keynes nazariyasiga ko'ra, davlat faoliyat yuritib, buning iqtisodiy agent va tartibga soluvchi organ sifatida holda iqtisodiyotning uchun makroiqtisodiy vositalardan foydalangan holda iqtisodiy rivojlanishini boshqarishga qodir. Ikkinchidan, Keynes "iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy masalalarini davlat tomonidan tartibga solishning faol siyosatini" amalga oshirish zarurligini isbotladi.

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishni boshqarishning makroiqtisodiy vositalaridan foydalanish bilan birgalikda davlat barqarorlashtirish makroiqtisodiy siyosatini amalga oshirishda bozor iqtisodiyotining faoliyatiga aralashadi. Davlatning makroiqtisodiy siyosati joriy bozor konyunkturasi va bozor konyunkturasidan kelib chiqqan holda hukumat va hukumat vazirliklari ixtiyoriga ko'ra shakllantiriladi va amalga oshiriladi.

Shuningdek, **Keyns nazariyasining muhim jihati** - bu jamg'arma va investitsiyalar nisbati bo'lib, u Keynes tizimida iqtisodiyotdagi tebranishlar manbai bo'lgan. Investitsiyalar tabiati shundaki, ular doimo iqtisodiy inqirozlarni keltirib chiqarishda muhim rol o'ynaydi, chunki investitsiyalar uy xo'jaliklarining an'anaviy xarajatlariga qaraganda ancha barqaror emas. Shubhasiz, qimmatbaho tovarlarni, masalan, kvartira yoki mashinani sotib olish oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa narsalarni sotib olishdan ko'ra kechiktirish osonroq.

Shu sababli, aholining an'anaviy xarajatlari doimo ma'lum darajada ushlab turiladi va uzoq muddat foydalaniladigan qimmatbaho tovarlarni sotib olish, odam uni maqsadga muvofiq deb bilgan zahoti kechiktiriladi. Shu asosda Keynes asosiy psixologik qonunni shakllantirdi: Shaxsning daromadi o'sishi bilan uning xarajatlarida jamg'armalarning ulushi ortadi, daromadning kamayishi bilan esa, aksincha, aholi o'zini saqlab qolish uchun jamg'armalarga mablag'lar ajratishni kamaytiradi. bir xil turmush darajasi.

Keyns ushbu qoidaga asoslanib, hukumat, shtat va vazirliklar bozor kon'yunkturasi va milliy iqtisodiyotning holati to'g'risida alohida shaxsga qaraganda ancha ko'proq ma'lumotga ega bo'lganligi sababli, iqtisodiy jarayonlarni makrodarajada davlat tomonidan tartibga solish zarur, degan kontseptsiyani ilgari surdi. barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash.

Keyns global iqtisodiy inqirozga javob sifatida kapital bozorlarini tartibga solishning ahamiyatini alohida qayd etdi. Keyns kontseptsiyasiga ko'ra, davlat kapitalga foiz stavkalarini pasaytirishi, moliyaviy xarakterdagi har qanday spekulativ operatsiyalar uchun yuqori soliq stavkalarini belgilashi, so'ngra bu orqali zarur mablag'larni yig'ib, ularni ishlab chiqarish va milliy iqtisodiy tizimni rivojlantirishga yo'naltirishi kerak; shuningdek, ijtimoiy ahamiyatga ega muammolarni hal qilish. Keyns ta'kidlaganidek, "renterlar va bo'sh investorlarning evtanaziyasi hech qanday zarbaga olib kelmaydi"

Keynsning fikricha, davlat xususiy tashabbuslarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini kafolatlay oladigan yagona institutdir. Keynsning fikricha, davlat bir vaqtning o'zida iqtisodiy agent va tartibga soluvchi organ sifatida faoliyat yuritib, kapital bozorining rivojlanishini o'zida mavjud makroiqtisodiy vositalardan foydalangan holda boshqarishga qodir. Shu bilan birga, bu siyosat reaksiya emas, balki davlatning faol harakatlariga asoslanishi kerak. Keyns investitsiyalar va kapital aylanishi o'rtasidagi bog'liqlikni ajratib ko'rsatdi, unga ko'ra foiz stavkasi investitsiyalar ko'lamiga mos kelishi kerak. Bunday holda, "davlatning chora-tadbirlari muvozanatlashtiruvchi omil bo'lib, kapital aylanishining shunday o'sishini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, to'yinganlik nuqtasiga yaqinlashish kapitalga juda og'ir yuk bo'lmaydigan darajada sodir bo'ladi. hozirgi avlodning turmush darajasi".

Keyns davlat tomonidan tartibga solinishi mumkin bo'lgan chora-tadbirlarni ham belgilab oldi. Jumladan, kapital aylanishini tartibga solish uchun Keyns inflyatsiyani o'rtacha darajada ushlab turish, foiz stavkalarini pasaytirish, 3% ihsizlikni ta'minlash, harbiy mahsulotlar ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlashni taklif qildi. Keyns o'z nazariyasida kapital bozorlarini tartibga solishning asosiy vazifasi sifatida ularning rivojlanishini barqarorlashtirishni ajratib ko'rsatdi, buning uchun barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirish uchun davlat faol aralashadi deb taxmin qilingan.

Shu bilan birga, keynschilik kapital bozorini davlat tomonidan tartibga solishga yondashishni asosan iqtisodiy chora-tadbirlar bilan cheklab qo'ydi, bu ta'limot doirasida shakllantirilgan jamg'arma va investitsiyalar nisbati qonuni va tejamkorlik paradoksiga tayandi. Ma'muriy, qonunchilik va tartibga solish choralarga kamroq ahamiyat berildi. Kapital bozorlarida investorlarning davlat huquqlarini himoya qilish masalalari aslida klassik maktab qoidalariga to'g'ri keldi, ammo ular investorlarning shaxsiy

huquqlarini himoya qilish uchun qonunchilik shartlarini yaratishga faolroq aralashuvni o'z zimmlariga oldilar.

Bundan kelib chiqqan holda, kapital bozorlariga nisbatan tartibga solish vazifasi quyidagilardan iborat: davlatning tartibga solish ta'siri butun kapital bozorlarining barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilishi kerak, bu esa milliy iqtisodiyotni barqarorlashtirish manfaatlariga mos keladi; aslida kapital bozorlarining bevosita ishtirokchilarining jamoat manfaatlarini hurmat qilish zaruratini e'tiborsiz qoldirib.

Kapital bozorlarini tartibga solishning zamonaviy yondashuvlari doirasida Keynes nazariyasining ayrim qoidalari o'z aksini topgan bo'lsa, gipoteza ustunlik qiladi, unga ko'ra kapital bozorlarini davlat tomonidan tartibga solish joriy va istiqbolli iqtisodiy manfaatlar, davlatning maqsad va vazifalari bilan belgilanadi. va bozor mexanizmining nomukammalligi bilan emas.

Nazorat uchun savollar

1. Iqtisodiy siyosatni yaratishda optimal maqsadlar sonini ilmiy asoslang.
2. Iqtisodiy liberalizmning afzalliklari va kamchiliklarini tavsiflang.
3. Keynes konsepsiyasini mantiqiy asoslang, uning kamchiliklari va afzalliklarini tavsiflang.

III-BOB: IQTISODIY SIYOSATNI ISHLAB CHIQISHDA VOSITALAR VA CHEKLOVLAR

Reja

- 3.1. Demokratiya, saylash huquqi va siyosiy raqobat.
- 3.2. Iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda ichki va tashqi cheklovlar.
- 3.3. Hukumat va iqtisodiy-siyosiy tsiklning o'rni.

Tayanch iboralar: demokratiya, aktiv saylov huquqi, tashqi iqtisodiy faoliyat, valyuta siyosati, valyuta intervensiyasi, iqtisodiy tsikl

3.1. Demokratiya, saylash huquqi va siyosiy raqobat.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarning eng muhim siyosiy huquqlaridan biri davlat vakillik organlariga saylash va saylanish huquqidir (Konstitutsiyaning 117-moddasi). Fuqarolar ushbu huquq orqali davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali davrlarning eng muhim siyosiy masalalarini muhokama qilish va hal etishda faol ishtirok etadilar (Konstitutsiyaning 32-moddasi). Saylov huquqi- fuqaroning saylovdagi ishtiroki, vakillik organlariga saylash va saylanish kabi sub'ektiv huquqini ta'riflab berish uchun ishlatiladi.

Bu borada aktiv saylov huquqi bilan passiv saylov huquqini bir biridan farq qilish kerak. Aktiv saylov huquqi fuqaroni saylash, vakillik organlarini saylashga bevosita qatnashish huquqini bildiradi. Passiv saylov huquqi- saylanish huquqidir. Professor A. Saidov ta'kidlashicha "Saylov huquqi" tushunchasi va ifodasi ikki ma'noda ishlatiladi deb izohlaydi. Birinchisi, bu saylov huquqi saylab qo'yiladigan davlat organlarini shakllantirishni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar tizimidir. Saylov huquqlarini manbalari Konstitutsiya, davlatning oliy va mahalliy vakillik organlariga saylovlar qonunlardir. Ikkinchisi, bu saylov huquqi fuqarolarning saylab qo'yiladigan organlarini tuzishda qatnashish, ya'ni unga o'zlarining saylanish (passiv saylov huquqi) va ularning tartibini saylash (faol saylov huquqi) huquqlaridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylovgacha kamida o'n yil O'zbekiston hududida muhim yashagan O'zbekiston fuqarosi saylanishi mumkin. O'zbekistonning 25 yoshga to'lgan fuqarosi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatiga yoki Senati a'zolariga saylanishi mumkin. Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar

Kengashlariga deputatlar saylovi umumiydir. Saylov kunigacha 21 yoshga to'lgan O'zbekiston fuqarolari saylanish huquqiga egadirlar.

Davlat organlari o'zining tuzilish tartibi jihatidan turli xususiyatlarga egadir. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq davlatning ba'zi organlari saylanadi, boshqalari tuziladi. Davlat hokimiyati organlariga o'tkaziladigan saylovlar demokratik asosda o'tkaziladi. O'zbekistonda ildiz otib borayotgan demokratiya jahonda tan olingan demokratik an'analarni o'zida mujassamlashtiradi. Bu demokratiya hech qanday milliy, irqiy va boshqa cheklashlarni bilmaydi. Shu bilan birga, davlat organlarini saylash va tuzish tartibi ularning qaysinisining o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat vakillik organlariga saylovlar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida"gi, "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashlariga saylov to'g'risida"gi va "O'zbekiston Respublikasi Markaziy Saylov komissiyasi to'g'risida"gi qonunlar tashkil qilinadi va o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki kunlaridanoq o'z oldiga insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etish vazifasini qo'ydi va bu vazifa O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasigada e'lon qilindi. Konstitutsiya O'zbekiston- suveren demokratik respublika ekanligini, O'zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanishini, ularga ko'ra, inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanishini mustahkamlab qo'ydi. Demokratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi. Konstitutsiyada fuqarolarning asosiy siyosiy huquqlaridan biri sifatida fuqorolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi nazarda tutilgan. Chunonchi, Konstitutsiyaning 32-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini- o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashlik etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlab aytganidek, "Demokratiya va saylov tushunchalari doimo yonma-yon yuradi, ular o'zaro birlashib ketgan. Saylov – demokratiya degani. Demokratiya - saylov degani". Shu sababli saylovlarsiz demokratik

huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini tasavvur qilib bo'lmaydi. Saylov-bu fuqarolarning davlat hokimiyati vakillik organlarini, shakllantirishdagi ishtirokini ta'minlovchi huquqiy vositadir. Saylov xalqning irodasini ifoda etish shaklidir, uning natijasida davlat hokimiyatining vakillik organlari shakllanadi. Saylov huquqining demokratik ekanligini va erkinligi yangidan shakllantirilgan davlat hokimiyati vakillik organlari faoliyati sifatini yaxshilashga bevosita ta'sir o'tkazadi.

Saylov huquqi har bir davlatda uning tarixiy an'analari, siyosiy tizim xarakteri, elektorat xulqi va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan o'z xususiyatlariga ega. Shu bilan birga, demokratik davlatlarda saylov huquqi xalqaro-huquqiy hujjatlarda ifodalangan va umume'tirof etilgan printsiplarga asoslanadi. Ular qatoriga saylov huquqining umumiyligi va tengligi, yashirin ovoz- berish va boshqalar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi saylov huquqining asoslarini belgilab beradi. Konstitutsiyaning 117-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari davlat hokimiyati vakillik organlariga saylash va saylanish huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasining o'n sakkiz yoshga to'lgan fuqarolari saylash huquqiga egadir. Saylov kuni yigirma besh yoshga to'lgan hamda kamida besh yil O'zbekiston Respublikasi hududida muqim yashayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputati, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a'zosi bo'lish mumkin. Qaraqalpog'iton Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi deputatlari uchun yigirma besh yoshga to'lganlik, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashilari deputatlari uchun esa yigirma bir yoshga to'lganlik talab etiladi.

Sud tomonidan muomilaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolar, shuningdek, sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotgan shaxslar saylanishi mumkin emas va saylovda qatnashmaydilar. Boshqa har qanday hollarda fuqarolarning saylov huquqlarini to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita cheklashga yo'l qo'yilmaydi. Saylov umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida saylovlar ko'p partiviylik qoida amalga oshiriladi. Chunonchi, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi Qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi (quyi palata) bir yuz ellik deputatdan iborat bo'ladi. Qonunchilik palatasining bir yuz ellik deputatdan iborat bo'ladi.

Qonunchilik palatasining bir yuz o'ttiz besh deputati hududiy bir manfaat saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyaviylik asosida saylanadi.

Qonunchilik palatasining o'n besh deputati O'zbekiston Ekologiya harakatidan saylanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senat a'zolari Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'I Kengesi, viloyatlar tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo'shma majlislarida mazkur deputatlar orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan teng miqdorda- olti kishidan saylanadi.

Saylov huquqining kafolatlari tizimini yaratish alohida ahamiyatga ega. Bugungi kunda bu kafolatlar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, konstitutsiyaviy qonunlarda va boshqa qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan. Konstitutsiyaning 117-moddasiga muvofiq, ovoz berish huquqi, o'z xohish irodasini bildirish tengligi va erkinligi qonun bilan kafolatlanadi. Konstitutsiyaning mazkur normasini tatbiq etish maqsadida 1994-yil 5-mayda "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari haqidagi qoidalar rivojlantirildi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, "Avvalo, fuqarolarimiz va saylovchilarimiz va saylovchilarimizning o'z fikri va e'tiborini, xohish irodasini bildirishlari uchun erkinlik va yana bir bor erkinlik hukmronligini, ommaviy axborot vositalari va kuzatuvchilikka o'z huquq va burchlarini amalga oshirishda zarur imkoniyatlarni, ta'minlash va yashirin ovoz berish sharoitini yaratib berishni, muxtasar aytganda, demokratik norma va andozalarga so'zsis rioya qilishni hayotining o'zi bizdan talab etmoqda".

2002-yil 4-aprelda qabul qilingan "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy Qonun xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplari va normalari asosida inson huquq va erkinliklari kafolatlarini ta'minlash hamda siyosiy hayotning, davlat va jamiyat qurilishining barcha javxalarini izchil erkinlashtirishni milliy qonunchilikni takomillashtirishga doir ishlarning asosiga qo'yilgan asosiy prinsiplar, deb e'lon qildi. O'zbekiston Respublikasida saylovchilar o'z xohish- irodasini erkin bildirish va yashirin ovoz berish huquqiga egadir.

Ayrim mamlakatlarda (Avstraliya, Belgiya, Gretiya) saylovlarda ishtirok etish majburiydir, ya'ni fuqarolar saylovda ishtirok etmaganlik uchun javobgarlikka tortiladi. Mamlakatimizda uchastka saylov komissiyalari ovoz berishni maxsus ajratilgan binolarda tashkil etib, fuqarolarga xohish-irodalarini erkin va yashirin ravishda bildirish

imkoniyatini yaratadilar. Saylovchilarning xohish-iroda bildirishlarini nazorat qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Saylov kuniga qadar yoki saylov kuni 18ga to'ladigan, tegishli saylov uchastkasi hududida doimiy yoki vaqtincha istiqomat qilib turgan O'zbekiston Respublikasining fuqarolari saylovchilar ro'yxatiga kiritilish huquqiga egadirlar. Saylovchilarga uchastka saylov komissiyasining binosiga saylovchilar ro'yhati bilan oldindan tanishib chiqish imkoniyati ta'minlanadi. Saylovchilar ro'yxatidagi xato va noaniqliklar to'g'risida saylov komissiyalariga arz qilish huquqiga ega. Uchastka saylov komissiyasi yigirma to'rt soat ichida bunday arizani ko'rib chiqishi hamda xatoni tuzatishi yoki arizachiga uning arizasi tarzda rad etilganligi to'g'risidagi ma'lumotnoma berishi shart.

Butun saylov kampaniyasi keng oshkoralik asosida o'tkaziladi. Tegishli saylov komissiyalarining saylov okruglari va uchastkalarini tuzish, saylov komissiyalarining tarkibi to'g'risidagi, shuningdek, deputatlikka nomzodlarni ro'yhatga olish, ovoz berish, va saylov yakunlari haqidagi qarorlari matbuotda e'lon qilinadi. Saylovchilar saylovda ishtirok etayotgan siyosiy partiyalar va ayrim nomzodlarning kelgusi faoliyat dasturi bilan tanishish huquqiga egadirlar.

Saylov kuni o'z turar joyida bo'lish imkonmiyatiga ega bo'lmagan saylovchilar oldinroq ovoz berish huquqiga egadirlar. Bunday hollarda tegishli uchastka saylov komissiyasi saylovchilarning talabiga ko'ra, belgilangan shaklda bo'lgan, deputatlikka nomzodlar to'g'risida tegishli ma'lumotlar qayd etilgan saylov varaqlarini beradi. Salomatligining holati yoki boshqa sabablarga ko'ra ovoz berish binosiga kela olmaydigan saylovchilar uchastka saylov komissiyasiga tegishli iltimos bilan murojaat etish huquqiga ega. Komissiya ovoz berishni ana shu saylovchilar turgan joyda tashkil etishi shart. O'zbekiston fuqarolar saylov huquqlari kafolatlari to'g'risidagi qonunchilikning xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga muvofiqligi ta'minlangan.

Bunda Birlashgan Millatlar Tashkilotining xalqaro- huquqiy hujjatlari alohida o'rin egallaydi. Masalan, inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 21-moddasiga muvofiq, xalq irodasi davlat hokimiyatining yashirin ovoz berish yo'li bilan yoki ovoz berish erkinligini ta'minlaydigan boshqa teng qiymatli shakllar voitasida o'tkazilgan saylovlarda o'z shaxsini topishi lozim. Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasida amal qilayotgan saylov huquqining demokratik asoslari erkin va demokratik saylovlarning mustahkam poydevor bo'lib, fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda, davlat hokimiyati vakillik organlarini

shakllantirishda ishtirok etish huquqini amalga oshirishdag xizmat qildi va mamlakatning asosiy maqsadiga erishish demokratik huquqiy davlat , kuchli fuqarolik jamiyati barpo etishga qaratilgandir.

3.2. Iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda ichki va tashqi cheklolar.

Bozor qonunlari asosida rivojlanayotgan va davlat aralashuvi yuqori bo'lgan mamlakatlarning barchasida davlat erkin xalqaro ayirboshlash yo'liga ma'lum to'siqlar qo'yadi va bunday holat milliy manfaatlarni himoya qilish zarurligi bilan tushuntiriladi. Bularga mamlakat iste'mol bozorlarini himoyalash, ichki bandlikni osliirish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish va hokazolar kiradi.

Iqtisodiy raqobatga bardosh bo'lgan davlatlar ham, bunday raqobatga chidamsiz davlatlar ham litsenziyalash va kvotalarni o'rnatish, bojxona bojlari va tariflarni kiritish, mahsulot sifati va uning xavfsizligini ta'minlovchi standartlarni o'rnatish hamda tashqi iqtisodiy faoliyatga ta'sir etuvchi boshqa bir qator vositalardan keng foydalanadilar, shu orqali o'z tashqi iqtisodiy siyosatlarini yurgizadilar.

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati kundalik va strategik maqsadlarga muvofiq uning tashqi iqtisodiy siyosatiga asoslangan.

Mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati deganda, boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibga solishga qaratilgan faoliyat tushuniladi.

Hozirda tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish siyosatida ikki yo'nalishi bor:

1) erkinlashtirish;

2) proteksionizm.

Ichki bozorni xorijiy raqobatdan himoyalashga qaratilgan iqtisodiy siyosat proteksionizm deyiladi.

Erkinlashtirish - davlatning tashqi savdoda iqtisodiy va ma'muriy to'siqlarni kamaytirishga qaratilgan iqtisodiy siyosatidir.

Erkinlashtirish va proteksionizm siyosati dunyodagi har qanday davlat uchun xos. Hozirgi paytda tashqi savdoni erkinlashtirishga moyillik kuzatilayapti. Bu jarayon uch xil ko'rinishda amalga oshirilayapti:

- alohida mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro savdoda;

- yagona bojxona ittifoqiga kiruvchi alohida davlatlar o'rtasida;

- tariflar va savdolar Bosh bitimi (GATT). Savdo va rivojlanish bo'yicha BMTning konferensiyalari (YuNKTAD), BMTning Yevropa

iqtisodiy komissiyasi (EIK) doirasida ko'p tomonlama kelishuvlar asosida amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy siyosat - bu milliy joriy va strategik maqsadlarga muvofiq tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasida davlat idoralari tomonidan amalga oshiriladigan chora tadbirlar yig'indisidir.

Tashqi iqtisodiy siyosatning makon jihatida jahon va mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha davlatning harakatlarini belgilaydi. Ushbu belgiga binoan davlatning tashqi iqtisodiy siyosati tarkibiga tashqi savdo siyosati, tashqi investitsiya siyosati, valuta siyosati, bojxona siyosati kiradi.

Davlatning tashqi savdo siyosati xalqaro darajada tovarlar, ishlar, xizmatlar, axborotlar, intellektual faohyat natijalari bilan amalga oshiriladigan ayirboshlashni qamrab oladi va eksport va import siyosat lari birgalikda tashqi savdo siyosatini tashkil etadi.

Tashqi savdo bo'yicha davlatning eksport siyosati deganda mamlakatning raqobatbardosh tovarlar, xizmatlar va intellektual mulkni jahon bozorida sotishga va ushbu tovarlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirishga yonaltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi.

Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishda davlat byurtmalari, budjetdan moliyalash, imtiyozli kreditlar berish.

Tashqi savdo bo'yicha davlatning import siyosati deganda mamlakatga xarijdan tovarlar, ishlar, xizmatlar va intellektual mulklarni kelinishini tartibga solishga yo'naitirilgan choratadbirlar tushuniladi. Bunday tartibga solishning vositasi sifatida respublika iqtisodiyotini himoya qilish maqsadida importni to'g'ridan to'g'ri cheklash hisoblanadi. Bunda litsenziyalash va kontingentlash, importga oid antidemping va kompensatsiya bojlari, eng kam import narxlar tizimi va hokazolar qo'llaniladi.

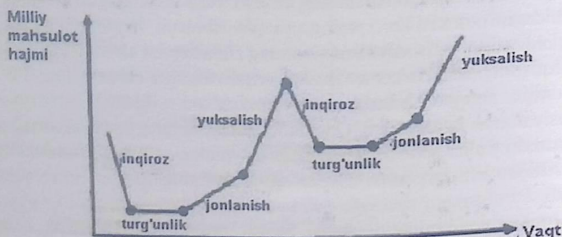
Tashqi investitsiya siyosati xorijiy investitsiyalarini mamlakat hududiga jalb etish va ulardan foydalanish hamda milliy investitsiyalarini xorijga olib chiqishni tartibga solishga doir chora-tadbirlar majmuidan iborat.

Valuta siyosati davlat va xalqaro valuta moliya tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan valuta munosabatlari sohasidagi iqtisodiy choralar hamda tashkiliy shakl va usullar yig'indisini tashkil etadi.

Valuta siyosati davlatning valuta mablag'laridan maqsadli foydalanish bo'lib, valuta mablag'larini shakllantirish va ishlatishining asosiy yo'nalishlarini hamda bunday mablag'lardan samarali foydalanishga yo'natirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi. Biroq bu fazalar turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanadi. Masalan, yuqorida ko'rib chiqilgan iqtisodiy siklning fazalari klassik tavsifga ega bo'lib, ularni quyidagi 3.1-chizma orqali ifodalash mumkin.

3.1-chizma. Iqtisodiy sikl fazalarining klassik jihatdan ifodalanishi

Kitchin sikli zahiralalar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o'zining e'tiborini tovar zahiralari harakat chog'idagi Moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'liqlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u siklning davomiyligini jahondagi oltin zahiralari tebranishlari bilan bog'lab, Uni 3 yilu 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko'pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o'rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko'rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Frantsiya, Angliya va AQShda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Hozirgi zamon iqtisod fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi. Quyidagi 3.1-jadvalda ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

Sikllarning asosiy turlari

Sikllarning asosiy turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2-4 yil	Zahiralarni miqdori –YaMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7-12 yil	Investitsion sikl- YaMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad- immigratsiya- uy-joy qurilishi- yalpi talab- daromad
Kondrat'ev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Forrester sikli	200 yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000 yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi

Birinchi sanoat sikli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQShga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator Yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz, tub mohiyatiga ko'ra birinchi jaxon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham oz davrgacha qisqargan.

AQSH va Yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo'lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro'y bergan.

Kuznets sikli ko'p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida, milliy daromad, iste'molchilik sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar, hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko'rsatkichlarida 20 yillik o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini aniqlaydi. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondrat'ev sikli «katta to'lqinlar» sikli deb ham ataladi. Sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondrat'ev katta hissa qo'shadi. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQShning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab oladi. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'p

omilli tahlilini o'tkazib, ya'ni tovar narxlar kapital uchun foiz, nominal ish xaqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I-sikl: 1787-1814 yillar - ko'taruvchi to'lqin; 1814-1851 yillar - pasaytiruvchi to'lqin.

II-sikl: 1844-1851 yillar - ko'taruvchi to'lqin; 1870-1896 yillar - pasaytiruvchi to'lqin.

III-sikl: 1896-1920 yillar - ko'taruvchi to'lqin. Kondratev siklining davomiyligi o'rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondrat'ev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini - temir yo'l transportining rivojlanishi.

uchinchisini - elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to'rtinchisini - avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog'laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo'lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligi sababli uning hech bir sohasiga inflyatsiya to'lqini yoki turg'unlikning nohush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni etiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Siklli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Inqiroz bir siklni nihoyasiga yetkazib, yana muqarar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg'arilishi uning hamma funktsional shakllarida namoyon bo'ladi.

Inqiroz fazasida ishlab chiqarish va bandlilik qisqaradi, ammo narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Bu fazaning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlilik o'zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. Shunga ko'ra, **iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.**

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga muqobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri

uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning o'sishi inflyatsiya, ya'ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko'tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladiki, bunda iqtisodiy o'sish bandlilik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi -takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanositliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanositlik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nushalarida turli shakllarida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanositliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarchiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga siklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersada, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, guruxlarga ajratish mumkin.

1. Xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarida yuz beradigan inqirozlarga bo'lish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo'jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya'ni ayrim sohalar yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro'y beradi.

Ayrim sohalaridagi inqirozlarga quyidagilarni kiritish mumkin: Pul-kredit sohasidagi inqiroz - mamlakat pul-kredit tizimini tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti keskin qisqaradi, qimmatli kog'ozlar kursi, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi holda bankrotlikka uchraydilar. Valyuta inqirozi - bu milliy valyuta obro'sining tushib ketishi, bankda valyuta zahirasining tugab, milliy valyuta kursining keskin pasayishi holati hisoblanadi. Birja inqirozi - birjada qimmatli kog'ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emissiya qilishning qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlik, tanglik holati. Atrof-muhitni, eng avvalo inson sog'lig'ini yo'qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajadagi vaziyatni vujudga kelishida

ifodalanuvchi inqiroz ekologik inqiroz deyiladi. U sanoatning shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi. Tarmoqlar inqirozi - milliy xo'jalikning biron-bir tarmog'ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beruvchi inqiroz. Ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklar oqibatida kelib chiquvchi inqirozlar tarkibiy inqirozlar deyiladi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo'ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi harid qilish, iste'molchilik tovarlarining faollik sur'atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. Qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo'ladi. Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya'ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikning ortishi yoki pasayishiga bog'liq. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan AQSH) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o'sish bilan tavsiflansa, boshqalari uchun iqtisodiy o'sishning sekinlashuvi xos. Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko'plab qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan ko'pchilik iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiklaydi.

Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy inqirozlar **agrar inqirozlar** deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi: 1) Qishloq xo'jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarning to'planishi; 2) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi; 3) fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo'lgan, ularning karpitalining ortishi; 4) qishloq aholisi o'rtasida ishsizlarning ko'payishi. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, agrar inqirozlar o'ziga xos tavsif kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoqroqqa cho'zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o'rtasigacha davom etgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishiga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho'zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar:

a) yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi;

b) yer rentasining mavjud bo'lishi va uning uzluksiz sur'atda o'sib borishi. Yer rentasining, avvalo absolyut rentaning ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi;

v) ko'plab mayda dehqon xo'jaliklarining mavjud bo'lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qishartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va ijara xaqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgarigi miqyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini **muntazam yoki aksincha** tarzda yuz berishiga ko'ra davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlarga ajratish mumkin. **Davriy inqirozlar** ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi. **Oraliq inqirozlar** to'liq sikl buyicha yuz bermaydi. Siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur bo'lmay, qisqa muddat davom etadi. **Nomuntazam inqirozlar** biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qurg'oqchilik tufayli iqtisodiyotda tang ahvolga tushishi mumkin.

3. **Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra** inqirozlar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlariga bo'linadi. Tovarlarini ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la sota olmaslikda namoyon bo'ladi. Taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida muvozanat buzilib, yetishmovchilik natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

Nazorat uchun savollar

1. Demokratiya va saylov huquqining ahamiyatini tushuntiring.
2. Valyuta siyosati turlarini tavsiflang.
3. Iqtisodiy tsikl fazalari va ularning kelib chiqish sabablari bo'yicha evolyutsion tahlil o'tkazing.

IV-BOB: DAVLAT MULKINI XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH VOSITASI

Reja

- 4.1. Iqtisodiy siyosatda davlat mulkining o'rni va ahamiyati.
- 4.2. Iqtisodiyotda davlat va xususiy sektorlarning o'zaro aloqadorligi hamda ta'siri.
- 4.3. Davlatning mulkchilik munosabatlarini tartibga solish siyosati

Tayanch iboralar: mulkchilik munosabatlari, davlat va xususiy sektor, barqaror makroiqtisodiy siyosat, byudjet xarajatlari, soliq turlari

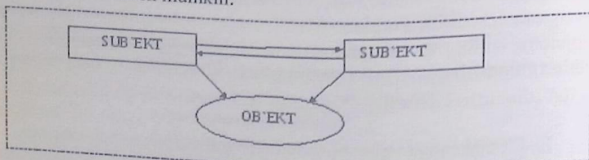
4.1. Iqtisodiy siyosatda davlat mulkining o'rni va ahamiyati.

Ma'lumki, iqtisodiy islohotlar jamiyat taraqqiyotining muhim omili hisoblanadi. Harakatlar strategiyasida ushbu masalaga alohida e'tibor berilib, iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish uchinchi ustuvor yo'nalish etib belgilandi. Jumladan, makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish dolzarb masala hisoblanadi.

Tarkibiy o'zgarishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga ishlab chiqarilayotgan milliy mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish, jahon bozorida mavqei va salmog'ini oshirish choralari ko'rishni ilgarisuradi.

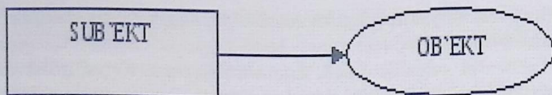
Jumladan, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va uni yaqqolroq tushunish mumkin.

Mulkchilik munosabatlari -bu mulk ob'ektini o'zlashtirish bo'yicha mulk sub'ektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatdir. Bu qoidani quyidagi tasvir orqali ifodalash mumkin:

4.1-Chizma. Mulkchilik munosabatlari o'zaro bog'liqligi

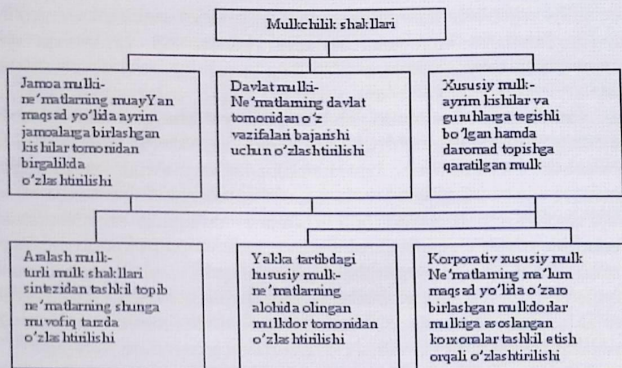
Mulkchilik huquqlari esa mulk sub'ektining mulk ob'ektiga nisbatan munosabatidir, ya'ni undan foydalanish va nazorat qilish yuzasidan kelib chiquvchi huquqlar majmuidir:

4.2-Chizma. Mulkchilik huquqining o'zaro bog'liqligi

Mulk sub'ektlari ko'p darajali bo'lib, shu sub'ektlardan birontasi o'zini mulk egasi sifatida yuzaga chiqara olmasa, unda mulkchilik munosabatlari rasmiy va yuzaki tus oladi.

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida mulkchilik munosabatlari o'z ichiga davlat mulkini, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va matlubot sohalaridagi jamoa mulkning xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, uy xo'jaligi va shaxsiy tomorqa xo'jaligi hamda yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mehnatkashlarning shaxsiy mulkini, tashqi iqtisodiy munosabatlar soqasidagi aralash mulk shakllarini va xususiy mulklarni qamrab oladi. Shu sababli «O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida»gi qonunida turli-tuman mulklar quyidagi mulk shakllariga guruhlanadi: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk (4.3-chizma).

4.3-chizma. Mulkchilik shakllarining tasniflanishi

Mulkchilik turli shakllarining mavjud bo'lishi va ularning iqtisodiy mezon, avvalo, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasi bilan bog'liq. Shu bilan birga, mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarning holati, ijtimoiy mehnat

taqsimoti va tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarining yetuklik darajasi bilan mos kelishi zarur.

Davlat mulki - egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo'lgan mulk ob'ektlaridan iborat. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi: 1) xususiy mol-mulkni milliylashtirib, davlat qo'lga olish; 2) davlat mablag'lari hisobidan korxonalar kurish, davlatga qarashli korxona va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish.

Davlat mulki haqiqatda ham xalqqa tegishli bo'lgan, bo'linmaydigan yoki umumiy resurslardan foydalanish uchun juda mosdir. Bunga misol qilib takror ishlab chiqarib bo'lmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va transport vositalari, yo'llar kabi iqtisodiy tuzilmaning kattagina qismini ko'rsatish mumkin. O'zbekistonda Fuqarolik Kodeksiga muvofiq davlat mulki Respublika mulkidan va ma'muriy-xududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkidan iborat bo'ladi. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, respublika hokimiyati va boshqaruvi tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, byudjet mablag'lari, oltin zaxirasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlari respublika mulki hisoblanadi.

Ma'muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkida davlat hokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy byudjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jaligi korxonalari va boshqa mulkiy majmualar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari kabilarning mol-mulki bo'ladi.

Jamoa mulki - muayyan maqsad yo'lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma'naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxona jamoasi sotib olishi, badal to'lab korxona qurishi, aktsiya chiqarib, ularni sotish kabi yo'llar orqali paydo bo'ldi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh, kishilar egalik qiladi. Jamoa mulkiga kooperativlarning, ijara va jamoa korxonalarining, aksionerlar jamiyatlari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulki kiradi.

Shaxsiy mulk - bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida ko'payadi va rivoj topadi. Fuqaroning shaxsiy mulki asosan ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiy

sharoitida shaxsiy mulk aktsiyadan keladigan dividend, bank foizlari, xususiy sohibkorlik daromadi kabi yangi manbalarga asoslanadi. Shaxsiy mulk ob'ektlari - bu turar joylar, bog'-hovli va uylar, transport vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin.

«O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida»gi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, xalq xo'jalik faoliyatining boshqa tarmoqlaridagi maydaroq korxonalar fuqaro va ularning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk ob'ektlari ehtiyojlarini qondirish doirasidan chiqib, daromad topish yo'lida ishlatilishi mumkin.

Xususiy mulk - ayrim sohibkorlarga qarashli yollanma mehnatga asoslangan va o'z egasiga foyda keltiruvchi mulkdir. O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida (7-modda), xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi.

Xususiy mulk ham, boshqa har qanday mulk shakllari kabi, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U, so'zsiz, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga ma'suliyatlilik munosabatlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xufyona daromad o'rttirishga intilish hissini tug'diradi. Mulkchilikning bu shaklini tan olish xalq xo'jaligida uni qo'llash foydali bo'lgan bo'g'inlarni aniqlash, uni tartibga solishning Moliyaviy va huquqiy mexanizm-larini shakllantirishni taqozo qiladi. Lekin, xususiy mulkchilikni bunday tan olish uni mutlaqlashtirish bilan umuman bog'liq emas. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosida mustaqil xo'jalik yuritish yoki davlat korxonalari, kooperativ firmalar, magazin, oshxona va shu kabilarni sotib olish orqali vujudga kelishi mumkin. Turli shakldagi mulklarning birikib ketishi natijasida aralash mulk paydo bo'ladi. Bu mulk alohida olingan ob'ektning turli mulkdorlar ishtirokida o'zlashtirilishini bildiradi.

Bozor munosabatlariga o'tishning asosiy sharti ko'p ukladli iqtisodiyotni va raqobatlashuvchi muhitni shakllantirish uchun shart-sharoitini vujudga keltirishdan iborat. Bunda asosiysi mulkchilik masalasini hal qilishdir. Shu sababli respublikamiz birinchi Prezidenti I.A. Karimov mulkchilik masalasini hal qilishni «...bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi» deb

alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uzoq yillar mobaynida respublikamiz iqtisodiyotida umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa davlatlashtirilgan mulk to'liq hukmronlik qilib keldi. Nazariya va amaliyotda umumxalq mulki, deb hisoblangan mulk sub'ekti sifatida davlatning chiqishi jamiyat a'zolari o'rtasida bu mulkga «hech kimniki», «davlatniki», «birovning mulki» deb qarashlarning shakllanishiga olib keldi.

Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Shunga ko'ra, O'zbekistonda ham mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga muhim ahamiyat kasb etuvchi jarayon sifatida haralib, «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonunida (1991 yil 19 noyabr) quyidagicha ta'rif beriladi: Davlat tasarrufidan chiqarish - davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aktsiyadorlik jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

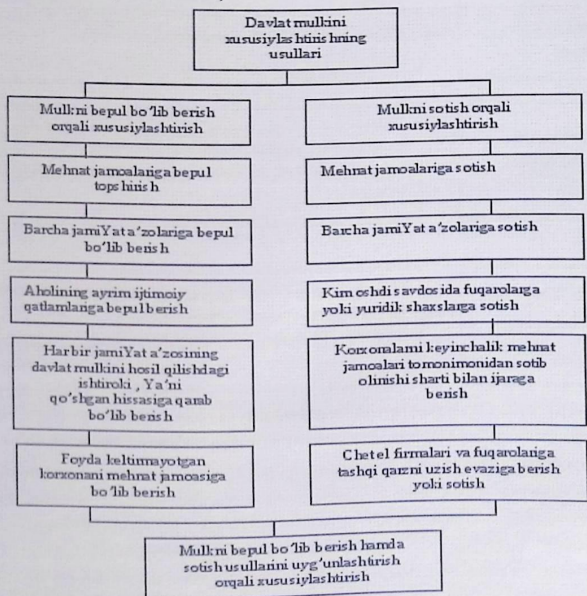
Xususiylashtirish - fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki ob'ektlarini yoki davlat aktsiyadorlik jamiyatlarining aktsiyalarini davlatdan sotib olishidir. Bundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. Xususiylashtirish - davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiylashtirishga o'tishidir.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auktsionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Xususiylashtirish aloqa va axborotlashtirish sohasida ham muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda va hozirgi kunda yirik sarmoyaga ega bo'lgan "O'zbektelekom AK" bilan birga "O'zbekiston pochta OAJ", "Matbuot tarqatuvchi hissadorlik jamiyatlari" hamda ko'plab tadbirkorlar bu sohada faoliyat yuritmoqda. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichidayoq mulkchilikning hamma shakllari teng huquqli ekanligi qonuniy tarzda e'tirof etildi va davlat mulki monopolizmini

tugatish hamda bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirish vazifasi qo'yildi. Avvalo mulkchilikning turli xil shakllari qaror topishi uchun teng huquqiy me'yorlar va amal kilish mexanizmlari yaratildi. Iqtisodiyotning ko'p ukladliligi raqobatni taraqqiy topishiga olib keladi va iste'mol narxlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu borada davlatimiz tomonidan olib borilayotgan iqtisodiy siyosat va islohotlar bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ro'y bergan yetishmovchiliklarni ijobiy bartaraf etmoqda va iqtisodiyotni sog'lomlashtirishga xizmat qilmoqda.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin: 1) davlat mulkini bepul bo'lib berish orqali xususiylashtirish; 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish; 3) davlat mulkini bepul bo'lib berish hamda sotishni uyg'unlashtirish orqali xususiylashtirish (4.4-chizma).

4.4-chizma. Davlat mulkini xususiylashtirishning usullari

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflyatsion tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi;

c) ish bilan bandlik xizmati (mehnat birjalari) faoliyatini tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

d) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar).

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotning erkinlashuvi, bozor mexanizmini real holatda harakatlanishi ko'p jihatdan shu davlatda budjet-soliq siyosatining qay daraja ekanligiga bog'liq. Bu esa o'z navbatida budjet-soliq mexanizmini takomillashtirishga qaratilgan davlat siyosatini dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Davlatning byudjet siyosatini asosiy belgisi byudjet mablag'laridan samarali foydalanish orqali mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga erishish bo'lsa, soliq siyosatining asosiy belgisi bo'lib soliq yukining iste'molchilar bilan ishlab chiqaruvchilar o'rtasida optimal nisbatini belgilashdir.

Byudjet kamomadining yuqori darajasi iqtisodiy inqiroz sharoitida mamlakatlarning eng odatiy xarakteristikasi hisoblanadi. Daromaddan ortiqcha sarf-xarajatlar iqtisodiyotda ortiqcha talabni keltirib chiqaradi, bu esa inflyatsiyaga olib keladi. Bunday holda, talabni boshqarish faqat daromadlarni soliqqa tortishni oshirish va mavjud xarajatlarni kamaytirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlarni topish uchun qisqartirilishi mumkin emas. Masalan, soliqni oshirish nafaqat davlat byudjeti defitsitini vaqtinchalik qisqartirishga olib kelishi mumkin, lekin uning asosiy muammosi iqtisodiy noaniq sarf-xarajatlar darajasidir. Natijada soliq o'sishi nafaqat hukumat xarajatlarini oshiradi va shu bilan birga defitsitni kuchaytiradi.

Shuning uchun fiskal siyosat vositalarini qo'llashning asosiy vazifasi byudjet tizimi defitsitining maqbul darajasini va byudjet daromadlarining o'sishini ta'minlaydigan byudjet tizimining shunday tuzatilishi bo'lib, umuman iqtisodiyotning o'sishi bilan mutanosib. Byudjet taqchilligi darajasining maqbulligi, odatda uning tengligini nolga tenglashtirmaydi,

balki uning ichki va tashqi manbalardan inflyatsiyasiz moliyalash imkoniyati bo'lishi mumkin.

Daromad siyosati /solliq siyosati davlat operatsiyalarini moliyalashtirishni ta'minlovchi moliyaviy siyosat vositalaridan iborat.

Solliqlar quyidagi ikkita toifaga bo'linadi:

To'g'ridan-to'g'ri solliq (direct taxes) - jismoniy va yuridik shaxslarning daromadlari, shu jumladan, olingan barcha daromad turlari bo'yicha markaziy yoki mahalliy hokimiyat organlariga to'langan muntazam solliq imtiyozlari.

Bilvosita solliqlar (indirect taxes) - ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarish xarajatlariga tegishli tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish, sotish, sotib olish va yakuniy iste'mol qilishda to'langan solliqlar. Savdo solliqlarini, aylanma solliqni, qo'shilgan qiymat solig'ini, aksiz solig'ini, import va eksport bojlarini, monopolistik faoliyatning turli turlariga solliqni va boshqalarni o'z ichiga oladi.

To'g'ridan-to'g'ri solliqlarni adolatli va xolis deb hisoblanadi. Bilvosita solliqlar adolatli va xolisona solliqqa tortish usuliga zid keladi ba'zida, chunki ular past daromadli tarmoqlar va korxonalar uchun kuchli ta'sirga ega, ammo ularni to'plash va korxonalar uchun undan qochish osonroq hisoblanadi. Shunga ko'ra, rasmiylar makroiqtisodiy tuzatish uchun foydalaniladigan quyidagi asosiy solliq vositalariga ega: Sotishdan olinadigan solliq (sales tax) - chakana va ulgurji savdoda sotiladigan tovarlarning tannarxiga teng miqdorda umumiy solliq hisoblanadi. Uning afzalligi shundaki, uning solliq bazasi juda keng bo'ladi: barcha tovarlar va xizmatlar sotilishi mumkin; uni yig'ish va nazorat qilish juda oson. Zaif tomoni esa sotuvchidan chakana orqali yakuniy iste'molchiga qadar tarqatish tarmog'i orqali harakat qilgan bir xil mahsulot, bir necha marta sotuvga solinishi mumkin. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun bir martalik savdo solig'i (yagona solliq to'lovi) qo'llaniladi. Bu amaliyot AQShda keng qo'llaniladi.

Qo'shilgan qiymat solig'i (value-added tax, VAT) - mahsulot yoki xizmatning qo'shilgan qiymatining umumiy summasidan olinadigan bilvosita solliq turi hisoblanadi. Ushbu turdagi solliq eng adolatli hisoblanadi, chunki u iqtisodiy faoliyat turlarini ajratmaydi va faqat qayta ishlovchilar tomonidan qo'shilgan qiymatga nisbatan qo'llaniladi, shu bilan birga mahsulot ishlab chiqarishning turli bosqichlarida ko'p miqdorda solliq solinishi mumkin emas. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda, birinchi navbatda, G'arbiy Yevropada qo'llaniladi.

Aksiz solig'i (excise tax) - muayyan turdagi mahsulotlarni (alkogol, yoqilg'i, zargarlik buyumlari va boshqalarni) iste'mol qilishni cheklashga qaratilgan bilvosita soliq turi; muayyan loyihalar uchun moliyalashtirishni ta'minlash (yo'1 qurilishini moliyalashtirish uchun avtotransport vositalariga soliq) va byudjetni to'ldirish uchun xizmat qiladi. Ushbu turdagi soliq milliy va import tovarlariga ham tatbiq etiladi.

Import bojlari (import duties) - chetdan keltiriladigan va import hajmini va tuzilmasini tartibga soluvchi tovarlarga nisbatan bilvosita soliqlar turi hisoblanadi. Odatda rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan byudjetni to'ldirish vositasi sifatida va zaif sanoatni chet el raqobatidan himoya qilish vositasi sifatida faol foydalaniladi. Oson boshqarish va oson yig'ish imkonini beradi.

Eksport solig'i (export taxes) - chet elga eksport qilinadigan va eksport hajmini hamda tuzilmasini tartibga solish uchun foydalaniladigan tovarlarga nisbatan bevosita soliqlar turi hisobalanadi. Ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda va byudjetni to'ldirish uchun o'tish davri iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda mahsulotni mahalliy bozorga yo'naltirish uchun juda kamdan-kam hollarda qo'llaniladi. Odatda, ma'lum bir mamlakatning eksport mahsulotlariga narxlarning keskin oshishi yoki milliy valyuta devalvatsiyasi natijasida eksport hajmining oshishi natijasida byudjetni tadbirkorlarning daromadlarining bir qismini kechiktirish uchun cheklangan muddatga joriy etiladi.

Daromad solig'i (income tax) - jismoniy shaxslar qonuniy stavkalar bo'yicha to'laydigan to'g'ridan-to'g'ri soliq turi hisoblanadi.

Tashkiliy soliq (corporate tax) - korxonalar daromadidan qonuniy stavkalar bo'yicha to'lanadigan to'g'ridan-to'g'ri soliq turi.

Soliq vositalarini hukumat tomonidan nafaqat davlat xazinasiga pul yig'ish vositasi sifatida, balki alohida sanoat yoki faoliyatni rag'batlantirish mexanizmi sifatida ham qo'llash mumkin. Makroiqtisodiy o'zgarishlarni rag'batlantirish, ayrim soliq turlari bo'yicha soliq imtiyozlari berish orqali, muayyan hududlar, sanoat va faoliyat sohalarida ish sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan vaqtinchalik yoki doimiy ravishda kamayishi mumkin. Byudjet daromadlarining o'sishiga soliq stavkasini oshirish, soliqlar sonini ko'paytirish, soliq bazasini kengaytirish va soliqlarni to'lamaslik darajasini kamaytirish orqali erishish mumkin. Ko'pgina mamlakatlarda soliq yig'ish masalasi nafaqat soliqni to'lash mexanizmining yo'qligi, balki soliq tizimining kamchiliklari sababli kelib chiqadi va faqatgina fundamental islohotlar yo'li bilan hal qilinishi

mumkin. Xarajatlar siyosati (expenditure policy) - byudjet mablag'larini maqsadli taqsimlashni ta'minlovchi fiskal siyosat vositalaridan iborat.

Davlat xarajatlari qisqartirish makroiqtisodiy o'zgarishlarning eng og'riqli usullaridan biri bo'lib, byudjet tanqisligining maqbul darajasiga olib keladi. Budjet xarajatlari quyidagilarga bo'linadi: Joriy xarajatlar (current expenditures) - iste'molga davlat xarajatlari (davlat xizmatchilariga maosh to'lash, tovarlar va xizmatlarni sotib olish, favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish), ichki va tashqi qarzarlar, subsidiyalar va mablag'larni o'tkazish (mahalliy byudjetlarga, davlat korxonalariga, xususiy sektorga) va kapital xarajatlar (capital expenditures) - asosiy vositalar va kapital transfertlarga investitsiyalar bo'yicha davlat xarajatlari (davlat korxonalari, mahalliy byudjetlar va boshqalar). Shunga ko'ra, davlat makroiqtisodiy muvozanat maqsadlariga erishish uchun har qanday sarf-xarajatlarni boshqarishi mumkin.

Eng ko'p ishlatiladigan vositalar quyidagilardir:

Davlat sektorida ish haqi darajasini nazorat qilish (control of public sector wages and salaries) - davlat xizmatchilarining maoshlarini oshirish bo'yicha aniq ko'rsatmalarni amalga oshirishni nazarda tutadigan hukumatning bevosita nazorati ostidagi byudjet siyosati vositasidir. Hukumat ish haqini muayyan vaqt davomida muzlatish yoki ularning o'sishini muayyan miqdordan oshirmasligi kerak. Ko'pgina mamlakatlarda bunday davlat yo'riqnomalari xususiy sektor uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladi, bu esa xarajatlarni kamaytirishga ham qiziqishni bildiradi. Byudjet xarajatlari keskin cheklash uchun qisqa muddatda samarali vosita sifatida davlat sektoridagi daromad darajasini nazorat qilish malakali xodimlarning jamoatchilikdan xususiy sektorga aylanishiga olib kelishi mumkin.

Foizlar to'lovlarini nazorat qilish (control of interest payments) - ichki va tashqi qarzlarning hajmi va kreditlar bo'yicha foizlar darajasidan kelib chiqib, xizmat ko'rsatish uchun to'lovlarni kamaytirish hisoblanadi. O'tgan yillardagi kreditlar bo'yicha to'lovlarni kamaytirish deyarli imkonsiz bo'lsa, unda hozirgi va kelgusida qarz olish, ayniqsa, ichki bozorda ushbu moddaning ulushini byudjet xarajatlari kamaytirish uchun mumkin bo'lgan eng kam foizda amalga oshirilishi kerak.

Boshqa to'lovlarni nazorat qilish (boshqa xarajatlarni nazorat qilish) - ijtimoiy sug'urta tizimi, pensiya, imtiyozlar, mahalliy byudjetlarga pul o'tkazmalari, subsidiyalar, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa xarajatlar bo'yicha to'lovlar miqdorini kamaytirishdir. Ma'lumki, ushbu xarajatlarning bir qismi ijtimoiy ahamiyatga ega, shuning uchun davlatning bu

sohada manevralash imkoniyatlari juda cheklangan. Boshqa tomondan, harbiy xarajatlar, razvedka, militsiya, yong'in xavfsizligi, ichki xavfsizlik va h.k. kabi xavfsizlik masalalari bilan bog'liq ayrim xarajatlar, odatda, harbiy pudratchilar va ular tomonidan moliyalashtiriladigan parlament a'zolari ko'rinishida kuchli siyosiy lobbi tomonidan qo'llab-quvvatlanadi.

Investitsion xarajatlarni nazorat qilish (control of investment outlays) - davlat investitsiyalarining qisqarishi hisoblanadi. Ko'pgina hollarda davlat investitsiya dasturining asosiy ustuvor yo'nalishi: ijtimoiy infratuzilma (kasalxonalar, maktablar, bolalar bog'chalari va boshqalar), shuningdek yo'llar, avtoyo'llar, aeroportlar va boshqalar bo'ladi.

Byudjet defitsitini moliyalashtirish ichki yoki tashqi kreditlar hisobidan amalga oshiriladi. Shunga ko'ra, hukumatning bir qancha boshqa moliyaviy siyosat vositalariga ega: Davlat qimmatli qog'ozlarini sotish (sale of government securities) - byudjet kamomadining xususiy bank va nobank kreditlari bo'lmagan kreditlar orqali moliyalashtirilishi. Nazariy jihatdan xususiy sektorning to'sqinlik qila olmaydigan soliqlaridan farqli o'laroq, davlat qimmatli qog'ozlarini sotib olish nafaqat ixtiyoriy ish bo'lib, davlat davlatning qarz majburiyatlari uchun xususiy sektor uchun juda qiziqish tug'dirishi bilan amalga oshirilishi mumkin. Davlat nodavlat investitsiyalash manbalari bilan xususiy sektor mablag'lari uchun raqobat qilishi kerak.

Chet eldan qarz olishning chegarasi (ceiling on foreign borrowing) - byudjetni moliyalashtirish uchun maksimal ruxsat etilgan miqdorda tashqi qarz va yillik xorijiy kreditlarga qonuniy cheklovlarni kiritish. Qisqa muddatda davlatlararo kreditlar byudjet tanqisligini moliyalashtirish uchun maqbul vosita bo'lishi mumkin. Biroq, mamlakatning tashqi qarzlari o'sib borayotganligi sababli, hozirgi byudjet xarajatlariga kiritilgan qarzlarni qoplash uchun joriy to'lovlar, shuningdek qarzlar bo'yicha foizlar o'sib bormoqda.

To'lovning kechikishi va to'lanmasligi (floating debt and arrears) hukumat tomonidan sotib olinadigan tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlarni kechiktirishni yoki byudjet xarajatlari moddalari bo'yicha mablag'larni to'lamaslikni ta'minlaydigan soliq siyosat vositasi. Ushbu vosita, byudjetni vaqtincha muvozanatlash uchun ishlatilishi mumkin bo'lsada, umuman iqtisodiyot uchun uzoq muddatli salbiy oqibatlariga olib keladi. Ish haqini, pensiya va nafaqalarni kechiktirish, jiddiy ijtimoiy oqibatlariga olib keladi. Yetkazib beruvchilarga to'lamaslik, ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish uchun olingan kreditlarni to'lashi mumkin bo'lmagan ishlab chiqaruvchilar va ularning moliyalashtirish

banklarining bankrotlik tamoyillariga olib kelishi mumkin. Yetkazib beruvchilar kechiktirilgan to'lovlar uchun to'lov sifatida davlatga sotilgan tovarlar narxini oshirmoqchi bo'ladilar. Natijada, uzoq muddatda byudjet xarajatlari ko'payadi.

4.3. Davlatning mulkchilik munosabatlarini tartibga solish siyosati.

Respublikada xususiylashtirishning maqsadli yo'naltirilganligi uning navbatdagi xususiyatidir. Bu aholining barcha qatlamlariga mazkur jarayonda aniqroq va natijaliroq qatnashishi imkonini beradi.

Xususiylashtirishning maqsadli yo'naltirilganligi uy-joylarning o'z egalariga imtiyozli yoki bepul berilishida, aholining ko'proq muhtoj va zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashning turli xil dasturlari byudjet mablag'lari hisobiga qoplanishida, qishloq aholisi o'z yordamchi xo'jaligi uchun chek yerlar olishi kabilarda ifodalanadi.

O'zbekistonda xususiylashtirishning to'lovliigi uning navbatdagi muhim xususiyatidir. Pulni to'lash orqali davlat tasarrufidagi korxona va ob'ektlarni xususiylashtirishda mulkni bepul taqsimlash bilan bog'liq salbiy holatlar bartaraf etilishi bilan birga qator muammolarni hal qilish imkoniyati yaratiladi. Bulardan asosiysi avvalo, tadbirkorlikni, xususiylashtirilgan korxonalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning moliyaviy manbalari paydo bo'ladi, bozor infrastrukturasini barpo etish uchun resurslar vujudga keladi va aholini ijtimoiy muhofazalash dasturini ro'yobga chiqarish uchun mablag'lar jamlanadi.

Davlat mol-mulkini yangi mulkdorlarga sotish yo'li orqali ularning mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirilishi bilan birga xususiylashtirishdan olinadigan mablag'lar shu korxonaning o'zini qo'llab-quvvatlashga, yangi raqobatlashuvchi korxonalar barpo etishga ham sarflanadi. Navbatdagi muhim xususiyat — respublikada mulkni davlat tasarrufidan chiqarish chog'ida aholi uchun kuchli ijtimoiy kafolatlar yaratildi va ta'minlandi. Ijtimoiy kafolatlar bir butun imtiyozlar tizimi orqali yaratildi. Bular xususiylashtirilayotgan korxona mehnat jamoasiga aktsiyalarni imtiyozli shartlar bilan sotish, yangi mulkdorga eskirgan asosiy fondlar hamda ijtimoiy infrastruktura ob'ektlarini bepul topshirish, davlat korxonalarining mol-mulki, fermalar, bog'lar va shu kabilarni imtiyozli shartlar asosida xususiylashtirish, hamda soliq to'lashda ayrim imtiyozlar berish kabilardir.

Bular quyidagilar: a) davlat mulkini xususiylashtirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning ichki mantiqiga bo'ysindiriladi va ularning asosini tashkil qiladi; b) mulkni xususiylashtirish jarayoni davlat

tomonidan boshqariladi; v) xususiylashtirishni huquqiy-me'yoriy jihatdan ta'minlashda qonunlarga rioya etiladi. Respublikamizda xususiylashtirish bo'yicha qo'yilgan vazifa, davlat sektori bozor sharoitida ham sezilarli rol o'ynashini inkor qilmaydi. Chunki iqtisodiyotning davlat korxonalari saqlanib qolishi kerak bo'lgan sohaları ham mavjud. Bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga tarkiban moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi .

Mulkchilik turli shakllarining mavjud bo'lishi va ularning iqtisodiy mezonı, avvalo, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasi bilan bog'liq. Shu bilan birga mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarning holati, ijtimoiy mehnat taqsimoti va tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarining etuklik darajasi bilan mos kelishi zarur .

Davlat mulki - mulk davlatga tegishli bo'lganda mulkka egalik qilish, foydalanish va uni tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo'ladi. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

- 1) xususiy mol-mulkni milliy lashtirib, davlat qo'liga olish;
- 2) davlat mablag'lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qarashli korxona va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish .

Davlat mulki haqiqatda ham xalqqa qarashli bo'lgan, bo'linmaydigan yoki umumiy resurslardan foydalanish uchun juda mosdir. Bunga misol qilib takror ishlab chiqarib bo'lmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va trans'ort vositalari, yo'llar kabi iqtisodiy tuzilmaning kattagina qismini ko'rsatish mumkin .

O'zbekistonda Fuqarolik Kodeksiga muvofiq davlat mulki Res'ublika mulkidan va ma'muriy-xududiy (munisti'al) tuzilmalar mulkidan iborat bo'ladi. Er, er osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, res'ublika xokimiyati va boshqaruvi tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, byudjet mablag'lari, oltin zaxirasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlari res'ublika mulki hisoblanadi .

Ma'muriy-hududiy (munisti'al) tuzilmalar mulkida davlat hokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy byudjet mablag'lari, munisti'al uy-joy fondi va kommunal xo'jaligi korxonalari va boshqa mulkiy majmualar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari kabilar mol-mulki bo'ladi .

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda iqtisodiyotni erkinlashtirish vazifasi davlat mulki mono'oliasini qisqartirishni taqozo qiladi. Chunki sog'lom bozor iqtisodiyoti davlat mono'oliası bilan

chiqishmaydi, mono^oliya raqobatga to^osqinlik qiladi. Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish oqibatida iqtisodiyotda davlat mulkining ulushi kamayib u asosan jamoa mulkiga, ayrim hollarda fuqaro mulkiga va xususiy mulkka aylanadi.

Davlat korxonalarining asosiy fondlar, ishlovchilar soni, yal'i milliy mahsulot va milliy daromad yaratishdagi hissasi qisqarib, ayni vaqtda boshqa mulkka mansub korxonalar hissasi ortib boradi.

Jamoa mulki - muayyan maqsad yo'lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma'naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxona jamoasi sotib olishi, badal to'lab korxona qurishi, akstiya chiqarib, ularni sotish kabi yo'llar orqali 'aydo bo'ldi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh, kishilar egalik qiladi.

Jamoa mulkiga - kop'erativlarning, ijara va jamoa korxonalarining, akstionerlar jamiyatlari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulki kiradi.

Koperativlar mulkining asosiy belgisi ishlab chiqarish vositalari va uning natijalarini o'zlashtirishning jamoa-guruh xususiyatidir. Mulkchilikning bu turida ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi muayyan mehnat jamoasi doirasida ro'y beradi. Ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish va ularni o'zlashtirish mulk egasi bo'lmish mehnat jamoasi doirasida amalga oshiriladi, hamda jamoa va shaxsiy iqtisodiy manfaatlarining mushtarakligi vujudga keladi.

Koperativlar qishloq xo'jaligida, sanoat, qurilish, trans'ortda, savdo va umumiy ovqatlanish, 'ulli xizmatlar sohasida hamda ishlab chiqarish va ijtimoiy-madaniy hayotning boshqa tarmoqlarida, ilmiy va ilmiy-texnikaviy xizmat ko'rsatish sohalarida bar'o etilishi va faoliyat ko'rsatishi mumkin. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish Koperativlarining asosiy shakli jamoa va shirkat xo'jaliklaridir. Masalan, jamoa xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jalik korxonalari doirasida kollektiv va oilaviy 'udrat hamda er uchashtalari va asosiy fondlarni ijaraga olish sharoitida daromadlari pirovard natijaga bog'liq ravishda shakllanadigan xo'jalik hisobidagi

Mulkchilikning davlat shakli bilan bir qatorda sohani rivojlantirishning bir qator masalarini echishda (uy-joy, ijtimoiy infrastrukturaning boshqa ob'ektlari - sanatoriya, dam olish uylari, bolalar bog'chalari va shu kabilarni qurishda)

Shaharlarda aholining tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabini yaxshiroq qondirish maqsadida davlat korxonalari va tashkilotlari uning

tasarrufidan chiqarilib turli xil matlubot kooperastiyalari vujudga kelmoqda. Matlubot kooperastiyasining mulki mulkchilikning davlat va boshqa shakllaridan kelib chiqadi. Mulkchilikning bu shakli faoliyatida uning a'zolari o'z mehnati bilan ishtirok etishi shart emas.

Shaxsiy mulk - mulk shakllari ichida muhim o'rin tutadi. Shaxsiy mulk bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida ko'payadi va rivoj to'adi.

Fuqaroning shaxsiy mulki asosan ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk akstiyadan keladigan dividend, bank foizlari, xususiy sohibkorlik daromadi kabi yangi manbaalarga asoslanadi.

Shaxsiy mulk ob'ektlari - bu turar joylar, bog'-hovli va uylar, trans'ort vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. "O'zbekiston Res'ublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, xalq xo'jalik faoliyatining boshqa tarmoqlaridagi maydaroq korxonalar fuqaro va ularning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk ob'ektlari ehtiyojlarini qondirish doirasidan chiqib, daromad topish yo'lida ishlatilishi mumkin.

Xususiy mulk - ayrim sohibkorlarga qarashli yollanma mehnatga asoslangan va o'z egasiga foyda keltiruvchi mulkdir.

O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida (7-modda), xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi.

Xususiy mulk ham, boshqa har qanday mulk shakllari kabi, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U, so'zsiz, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga ma'suliyatlilik munosabatlarini rag'batlan-tiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xufyona daromad o'tirishga intilish hissini tug'diradi.

Mulkchilikning bu shaklini tan olish xalq xo'jaligida uni qo'llash foydali bo'lgan bo'g'inlarni aniqlash, uni tartibga solishning moliyaviy va huquqiy mexanizmlarini shakllantirishni taqozo qiladi. Lekin xususiy mulkchilikni bunday tan olish uni mustahkamlashtirish bilan umuman

bog'liq emas. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosida mustaqil xo'jalik yuritish yoki davlat korxonalari, kooperativ firmalar, do'kon, oshxona va shu kabilarni sotib olish orqali vujudga kelishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Qonun hujjatlarida xususiy mulkni shakllantirish manbalari ham ko'rsatiladi. Tadbirkorlik bilan shug'ullanish, yollanib ishlash, kredit muassasalariga qo'yilgan mablag'lar, qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromadlar, meros tartibda mol-mulkni qo'lga kiritish kabilar ana shunday manbalardan hisoblanadi.

Shuningdek, Res'ublika qonun hujjatlariga (O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 1994 yil 21 yanvardagi Farmonining 3-bandi) muvofiq savdo, xizmat ko'rsatish sohasi ob'ektlarini ular joylashgan er uchastkalari bilan birga tanlov asosida sotilishiga ruxsat beriladi. Mazkur er uchastkalariga xususiy mulk huquqining hamma me'yorlari taalluqli bo'lib, ular sotilishi, vasiyat qilib qoldirilishi, ijaraga berilishi mumkin.

Demak, qishloq xo'jaligidan boshqa ayrim faoliyatlarda er ham xususiy mulk ob'ekti bo'lishi mumkin. Biroq urning boshqa toifalari, jumladan, umumiy foydalanishdagi erlar, qishloq xo'jalik ekinzorlari va davlat zahirasiga kiritilgan erlar davlatning alohida mulk ob'ektlaridir va shu sababli ular fuqarolarga faqat meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod egalikka berilishi mumkin.

Turli shakldagi mulklarning birikib ketishi natijasida aralash mulk paydo bo'ladi. Bu mulk alohida olingan ob'ektning turli mulkdorlar ishtirokida o'zlashtirilishini bildiradi.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mulkchilikning turli xil shakllarini vujudga keltirish asosiy maqsad emas. Bu faqat ishlab chiqarishni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirishning barcha imkoniyatlaridan to'liq foydalanish, tashabbuskorlik va sog'lom raqobatni vujudga keltirish uchun qulay muhit yaratishga qaratilgandir.

Bozor munosabatlariga o'tishning asosiy sharti ko'p ukladli iqtisodiyotni va raqobatlashuvchi muhitni shakllantirish uchun shart-sharoitini vujudga keltirishdan iborat. Uzoq yillar mobaynida respublikamiz iqtisodiyotida umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa davlatlashtirilgan mulk to'liq hukmronlik qilib keldi. Nazariya va amaliyotda umumxalq mulki deb hisoblangan mulk sub'ekti sifatida davlatning chiqishi jamiyat a'zolari o'rtasida bu mulkga «hech kimniki», «davlatniki», «birovning mulki» deb qarashlarining shakllanishiga olib keldi.

Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Shunga ko'ra, O'zbekistonda ham mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga muhim ahamiyat kasb etuvchi jarayon sifatida qaralib, «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonunida (1991 yil 19 noyabr) quyidagicha ta'rif beriladi:

Davlat tasarrufidan chiqarish — davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, akstiyadorlik jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir. **Xususiylashtirish** — fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki ob'ektlarini yoki davlat akstiyali jamiyatlarining akstiyalarini davlatdan sotib olishidir. Bundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha.

Xususiylashtirish - davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiylashtirish shaxslarga o'tishidir. **Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish** xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini aukstionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin:

- 1) davlat mulkini bepul bo'lib berish orqali xususiylashtirish;
- 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish;
- 3) davlat mulkini bepul bo'lib berish hamda sotishni uyg'unlashtirish orqali xususiylashtirish.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ko'rsatib o'tilgan yo'llari va usullaridan qaysi birini tanlash undan kutilgan maqsadga bog'liq. Bundan ommaviy xususiylashtirishdan ko'zlangan maqsad qisqa muddat ichida cheklar bozorini joriy etish hisobiga mulkdorlarning g'oyat keng qatlamini vujudga keltirishdan iborat edi. Agar tadbirkorlikni rag'batlantirish ko'zda tutilsa, xususiylashtirish tanlab olingan ozchilik

o'rtasida o'tkaziladi. Agar xususiylashtirish chetdan ka'italning kirib kelishiga, yo'l ochishi zarur bo'lsa, davlat mulkini xorijiy tadbirkorlarga berish shaklida amalga oshiriladi. Mulknini davlat tasarrufidan chiqarishda ayrim usullarga ustuvorlik berish boshqa usullarni qo'llashni rad etmaydi, aksincha, ularni ham qo'llash zarurligini bildiradi.

Masalan, korxona jamoasiga ustunlik berilib, davlat mulkini akstiyalashtirish, bu akstiyalarni sotib olishda shu jamoadan tashqari kishilar va chet el kapitalining ishtirok etishi ham bo'lishi mumkin. Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish sharoitga qarab pulli, pulsiz yoki imtiyozli tarzda o'tkaziladi. O'z shakli va usulidan qat'iy nazar bu tadbir xilma-xil mulkchilikni vujudga keltirishni ta'minlaydi, chunki davlat mulki hisobidan nodavlat mulkining barcha shakllari va turlari rivojlanadi.

Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish mulkchilikning rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan davlatning mono'ol hukmronligiga chek qo'yib, jamiyatda faollik ko'rsatayotgan erkin tadbirkorlik tashabbusiga keng yo'l va imkoniyatlar ochib berishdan iborat. Aslida xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatlashtirishdan qaytish yo'llaridandir. Xususiylashtirish davlat mulkini ma'lum darajada haqiqiy egalari - fuqarolarga berish demakdir. Ko'pincha xususiylashtirish - bu davlat mulkini ishlovchilarga berish, deb talqin qilinadi. Aslida mamlakatning barcha aholisiga davlat mulkini bo'lib berib bo'lmaydi, bunda aholining hammasi mulkka ega bo'lib, ishlab chiqarishni tashkil etish, uni boshqarish ishlab chiqarish hamda mahsulotni ayirboshlash kabi mashhaqqatli ishlarni o'z zimmasiga olavermaydi.

Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish jarayonida, avvalom bor, xususiylashtirish yo'li bilan yaxshi iqtisodiy natijalarga erishgan mamlakatlar tajribasidan to'laroq foydalanish va ular yo'l qo'ygan xatolar takrorlanmasligi kerakki, bu bilan bozor iqtisodiyotining rivojlanishini ta'minlashi mumkin. Xususiylashtirishni amalga oshirish uchun davlat mulkini xususiylashtirishning keng ko'lami dasturini ishlab chiqarish zarur.

Xuquqiy jihatdan xususiylashtirilgan barcha korxonalarga erkin iqtisodiy xo'jalik yuritish huquqi berilishi va davlat sektori bilan teng imkoniyatlarga ega bo'lishi kerak. Davlat sektoriga nisbatan bu korxonalarga soliqlarni birmuncha kamaytirish va ayrimlarini ma'lum muddatga soliqdan ozod qilish zarur.

Xususiylashtirish natijasida aholi orasida ijtimoiy jihatdan tabaqlanish yuz beradi va kishilarning bajargan ishiga qarab oladigan haq turlicha bo'lib, aholining daromadlarida ham tabaqlanish yuz beradi.

Kishilar turli sohalarda, masalan biznesda turli shakllardagi mulkka ega bo'lib, aktsiya sotib olish va korxona mulkida o'z hissalarini oshirib borishga harakat qiladilar.

Xususiylashtirish orqali korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilib, ma'lum jamoa va shaxslarga sotilgandan keyin faoliyatlarini bozorning shafqatsiz raqobat qonunlari asosida tashkil etadi. Bozor korxonalarining yashovchanligini va ularni doimo raqobat kurashida o'z manfaatlarini himoya qilishga majbur etadi. Mabodo korxona raqobat kurashiga dosh berolmay sinso, oldingi davrdagidek davlat byudjetidan mablag' hisobiga uni saqlab qolish hollariga xususiylashtirish orqali barham beriladi.

Xususiylashtirish mulkning bir shaklidan ikkinchi shakliga o'tishni aks ettirmasligi kerak, balki xususiylashtirish oldiga qo'yilgan vazifa katta bo'lib, ya'ni xususiylashtirish orqali avvalo barcha sohani o'z qaramog'ida turli uslublar orqali birlashtirib turgan davlat hukmronligini iqtisoddan ajratish uchun bir qancha tadbirlarni ishlab chiqish kerak bo'ladi.

Davlat korxonalarini xususiylashtirish bu mulkchilikning rivojlani-shiga, uning yangi bosqichiga o'tishiga bo'lgan talabidan kelib chiqadigan bir jarayondir. Xususiylashtirishning rivojlanishini ta'minlaydigan muhim omillardan biri - bu ishlab chiqaruvchilar hamda tadbirkorlarning tashabbusi, ularning ishlab chiqarishdagi faolligi hamda ishbilarmonligidir. Davlat mulkini xususiylashtirish natijasida hokimiyat va ishlab chiqarish sohalariga yangi ishbilarmonlar, aholining faol qismi jalb etiladi va mulkiy munosabatlarni rivojlantirishdan hamda mulk shakllarini takomillashtirishdan aholining shu qismi manfaatdorgina bo'lib qolmay, balki o'rta va quyi ijtimoiy qatlarni ham mulkiy munosabatlarni takomillashtirishdan manfaatdor qiladi.

Davlat mulkini xususiylashtirish siyosati mamlakatning o'ziga xos xususiyatlarini, mahalliy va milliy sharoitlarni, urf-odatlarini hisobga olgan holda olib borilishini ko'zda tutadi. Davlatlashtirishdan qaytishning muhim yo'nalishlari bu ijara munosabatlarini rivojlantirish va akstionerlik mulkini shakllantirish hisoblanadi. Bu jarayon ma'lum tadbirlarga rioya qilingan holda olib borilishi lozim, bu avvalo, ixtiyoriylik asosida, oshkoralik hamda jamoatchilikning umum ishtirokida amalga oshirilib, u mehnat jamoalarining iqtisodiy manfaatiga, davlat manfaatlariga putur etkazmasligi, shu bilan birga iste'molchilar manfaatlariga ham zid bo'lmasligi zarur.

Bu holda mahsulot hajmi, sifati va mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishni boshqarishni yaxshi tashkil etish, mavjud moddiy texnika, moliyaviy va mehnat resurslaridan, fan va texnika yutuqlari, yangi

texnologiyadan samarali foydalanish, tovar ishlab chiqarishni ko'paytirish hisobiga bozorda narxlarning pasayishiga erishish yo'li bilan aholining moddiy farovonligining oshishiga erishish talab etiladi.

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondoshuvning muhim xususiyati - uni dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992-1993 yillar xususiylashtirishning *birinchi bosqichini* o'z ichiga olib, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini hamda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi. Engil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o'rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olinish huquqi bilan ko'proq ijara korxonalariga, jamoa korxonalariga, yopiq turdagi akstionerlik jamiyatlariga aylantirildi. Akstiyalarning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi.

Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat xalq xo'jaligining iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydigan ayrim sektorlarini, ayrim korxonalarni saqlab turishni va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oldi.

Nazorat uchun savollar

1. Mulkchilik turlarini tavsiflang va ularning xilma xilligi ahamiyatini tushuntiring.
2. Barqaror makroiqtisodiy siyosat mohiyatini tushuntiring
3. Soliqlar turlarini tavsiflang.

V-BOB. IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI DASTURLASH, PROGNOZLASHTIRISH VA REJALASHTIRISH

Reja

- 5.1. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni dasturlash va prognozlashtirishning zarurligi va ahamiyati
- 5.2. Prognozlashtirishning iqtisodiy siyosatda tutgan o'rni
- 5.3. Ilmiy prognozlashtirishning prinsiplari va prognozlarni ishlab chiqish bosqichlari, usullari

Tayanch iboralar: prognozlash, rejalashtirish, strategik rejalashtirish, taktik rejalashtirish, prognozlarni ishlab chiqish bosqichlari, prognozlash tamoyillari

5.1. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni dasturlash va prognozlashtirishning zarurligi va ahamiyati .

Prognozlash kengroq tushuncha - bashorat bilan bog'liq. Bashorat voqelikni aks ettirishdan ustun turadi, tabiat, jamiyat va tafakkur qonuniyatlarini bilishga asoslanadi. Bashorat turli xil namoyon bo'lish shakllariga ega:

- tirik organizmga xos bo'lgan oldindan ko'rish (oddiy kutish);
- bashorat (murakkab oldindan ko'rish) - shaxsiy tajribaga asoslangan kelajak haqida fikr yuritadigan inson intellektual faoliyatining bir turi;
- bashorat qilish - hodisaning istiqbollari o'rganish.

Prognozlash ilmiy bashorat - tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlaridan fan tomonidan kashf etilgan xulosadir. O'rganilayotgan jarayonlarning borishiga o'ziga xoslik darajasi va ta'sir xarakteriga ko'ra ilmiy bashoratning quyidagi shakllari farqlanadi: gipoteza, prognoz, reja. Gipoteza umumiy nazariyaga asoslangan ilmiy bashoratni tavsiflaydi, ya'ni gipotezani qurish uchun boshlang'ich asos bu nazariya va uning asosida kashf etilgan o'rganilayotgan ob'ektlarning ishlashi va rivojlanishining qonuniyatlari va sabab -oqibat munosabatlaridir.

Prognoz deganda obyektning kelajakdagi mumkin bo'lgan holatlari, uni rivojlantirishning muqobil usullari to'g'risidagi ilmiy asoslangan g'oyalar tizimi tushuniladi. Gipoteza bilan solishtirganda, prognoz ko'proq aniqlikka ega, chunki u nafaqat sifat, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga ham asoslanadi va shuning uchun ob'ektning kelajakdagi holatini miqdoriy jihatdan tavsiflash imkonini beradi. Prognoz ma'lum bir amaliy nazariya darajasida bashoratni ifodalaydi, shuning uchun gipoteza bilan

solishtirganda u ishonchliroqdir. Shu bilan birga, prognoz noaniq bo'lib, ehtimollik va ko'p o'lchovli xususiyatga ega. Prognozni ishlab chiqish jarayoni prognozlash deb ataladi.

Rejalashtirish - bu maqsadlar, ustuvorliklarni ilmiy asoslash, ularga erishish yo'llari va vositalarini belgilash jarayoni. Amalda u rejalar ishlab chiqish orqali amalga oshiriladi. Uning ajralib turadigan xususiyati ko'rsatkichlarning o'ziga xosligi, ularning vaqt va miqdor bo'yicha aniqligidir. Reja - ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni o'z ichiga olgan hujjat ko'rsatkichlar tizimi va turli tadbirlar majmuini aks ettiradi. Bashorat hisoblanadi. U maqsadlar, ustuvorliklar, resurslar, ularni ta'minlash manbalari, amalga oshirish tartibi va muddatlarini aks ettiradi. Bashorat shakllari o'zining namoyon bo'lishida bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, kelajakdagi ob'ektning xatti-harakatlarini bilishning ketma-ket, o'ziga xos bosqichlarini ifodalaydi.

Bu jarayonning dastlabki boshlanishi ob'ektning holatlarini umumiy ilmiy bashorat qilishdir; yakuniy bosqich - ob'ektni u uchun belgilangan yangi holatga o'tkazish usullarini ishlab chiqish. Buning uchun eng muhim vosita umumiy ilmiy bashorat va reja o'rtasidagi bog'liqlik sifatida prognozdir. Prognoz va reja bir-birini to'ldiradi. Prognoz rejani ishlab kombinatsiyasi turli shakllarda bo'lishi mumkin: prognoz qilish (rejada chiqishdan oldin bo'lishi mumkin (ko'p hollarda), unga rioya qilish (rejada qabul qilingan qarorning oqibatlarini bashorat qilish), rejada amalga oshirilishi mumkin. rejani ishlab chiqish jarayoni, ayniqsa, yirik iqtisodiy tizimlarda (viloyat, tuman), ko'rsatkichlarning aniq ta'rifini berishning iloji bo'lmaganda, ya'ni reja rolini mustaqil ravishda bajaradi. Reja ehtimollik xususiyatiga ega bo'lib, amalda prognozga aylanadi. Rejalashtirish boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amaliy amalga oshirishni asoslashga qaratilgan.

Prognozlashning maqsadi, birinchi navbatda, ularni amalga oshirish uchun ilmiy shart-sharoitlarni yaratishdir. Bu shartlarga quyidagilar kiradi: iqtisodiy rivojlanish tendentsiyalarini ilmiy tahlil qilish; mavjud tendentsiyalarni ham, mo'ljallangan maqsadlarni ham hisobga olgan holda uning kelajakdagi rivojlanishini variantli bashorat qilish; qabul qilinayotgan qarorlarning mumkin bo'lgan oqibatlarini baholash.

Ijtimoiy-iqtisodiy prognozlash yo'nalishlarining mantiqiy asosi, bir tomondan, real iqtisodiy jarayonlardan kelib chiqqan holda, o'rganilayotgan hududda yaqin yoki uzoq kelajak istiqbollarini aniqlash, rivojlanish maqsadlarini shakllantirish, ikkinchi tomondan prognoz davridagi oqibatlari nuqtai nazaridan qabul qilingan qarorni prognoz qilish va

baholashga asoslangan optimal rejalarini ishlab chiqishga hissa qo'shish. Iqtisodiy jarayonlarni bashorat qilish bashoratning boshqa turlari: ijtimoiy, siyosiy, demografik, ilmiy-texnikaviy, tabiiy resurs bazasini rivojlantirish va boshqalar bilan chambarchas bog'liq holda amalga oshiriladi. Reja resurs talablari eng kam bo'lganida va yakuniy natija moliyaviy va boshqa mezonlar bo'yicha eng yaxshi bo'lgan hamda qoida tariqasida, hodisani o'tkazish vaqti minimal bo'lgan va boshqa holatlarini inobatga olib rejalar tuziladi. Shu bilan birga, reja aniqlik, bunda belgilangan ko'rsatkichlar va boshqa shartlar amalga oshirish hajmi va muddatlari bo'yicha ko'rsatilishi, asosli va amalga oshirilishi kerak.

Rejada maqsad va vazifalar aniq belgilanishi kerak. Reja maxsus hujjat shaklida tuziladi. Tegishli boshqaruv organi tomonidan qabul qilinganidan keyin rejani amaliy amalga oshirish bo'yicha tashkiliy ishlar boshlanadi. Shu bilan birga, jarayonning barcha ishtirokchilari tomonidan ko'zda tutilgan harakatlarning to'liq va muvofiqlashtirilgan bajarilishini ta'minlash juda muhim, chunki texnologik zanjirning har qanday bo'g'inlaridagi har qanday og'ish keyingi va umuman, yakuniy natijaga ta'sir qiladi. Natija, ya'ni natijada vazifa amalga oshmaydi. Rejalashtirish jarayonini boshlashdan oldin, qoida tariqasida, ko'rib chiqilayotgan ob'ektning rivojlanish tendentsiyalarining dastlabki tahlili o'tkaziladi, tashqi va ichki omillar ma'lum chegaralarda o'zgarganda jarayonning mumkin bo'lgan variantlari ishlab chiqiladi.

"Prognoz" va "reja" toifalari bilan bir qatorda boshqalar ham keng qo'llaniladi: voqea, dastur, kontsepsiya. Umumiy iqtisodiy xususiyatga ega bo'lgan holda, ularning har biri ko'pincha prognoz yoki rejaning ajralmas qismi sifatida ishlaydi, shu bilan birga o'z mustaqilligini saqlaydi.

Voqea - belgilangan vazifani hal qilish uchun amalga oshirish uchun rejalashtirilgan ta'sirning o'ziga xos o'lchovidir. Qoida tariqasida, hodisa mahalliy xususiyatga ega bo'lib, prognoz, reja yoki shunga o'xshash iqtisodiy toifalarning ajralmas qismi sifatida ishlaydi. Shu bilan birga, ba'zan u kengroq mustaqil ma'noda ham qo'llaniladi (korxona, yangi iqtisodiy mexanizmining sanoati va boshqalar miqyosida kirish).

Dastur ma'lum bir muammoni hal qilishga qaratilgan va resurslar, ijrochilar va amalga oshirish muddatlari bilan bog'langan ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa vazifalar va tadbirlar majmuini o'z ichiga olgan hujjatdir. Ko'pincha dasturlar prognoz yoki rejaning ajralmas qismi bo'lib, milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor muammolarini (aholini eng muhim mahsulot turlari bilan ta'minlash, transportning ayrim turlarini rivojlantirish, sanoat ishlab chiqarishi va boshqalar) yoritishga

mo'ljallangan). Ba'zan dasturlar mustaqil ahamiyatga ega bo'ladi, masalan, ba'zi bir alohida muhim milliy vazifalarni (energiyani tejashni ta'minlash, iqtisodiyot strukturasi takomillashtirish, mahsulotlarning raqobatbardoshlik darajasini oshirish va boshqalar) hal qilish kerak. Bunday dasturlar mohiyatan prognozlar yoki rejalarning analoglari sifatida ishlaydi.

Kontsepsiya - bu rahbar g'oya, umumiy g'oya, ya'ni prognoz, reja yoki dasturdagi maqsadga erishishning asosiy usuli.

Faoliyatlar, dasturlar, kontsepsiyalar, prognozlar, rejalar boshqaruvning barcha ierarxik darajalarida ishlaydi, ya'ni yakka tartibdagi tadbirkorlik sub'ektlari (kichik va yirik korxonalar, tashkilotlar), tarmoqlar, hududlar, davlatlar bo'yicha tavsiflanadi. Faoliyatining hajmi va tabiati bo'yicha ular o'rtasidagi mavjud sezilarli farqlarni hisobga olgan holda, ular makro, mezo va mikro darajalarga bo'linadi.

5.2. Prognozashtirishning iqtisodiy siyosatda tutgan o'rni.

Qoida tariqasida, iqtisodiyot umuman makrodarajaga, tarmoqlar va hududlarga - mezo darajaga, korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar - mikro darajaga kiradi. Prognozlash va rejalashtirish, tegishli kontsepsiya, dastur va hodisani ishlab chiqishda odatda ijrochilar oldiga qo'yiladigan muhim vazifalar - bu iqtisodiyotning yuqori samarali tuzilmasini saqlash va rivojlantirish, ishlab chiqarishning o'sish sur'atlarini asoslash va tartibga solish, ishlab chiqarishning yuqori darajasi. uning bozorda raqobatbardoshligini ta'minlash, moddiy, energiya, mehnat va moliyaviy resurslardan samarali foydalanishni, aholining yetarli daromad darajasini va ijtimoiy ta'minotini ta'minlash, mintaq, davlat va tashqi dunyo bilan mavjud bo'lgan turli xil iqtisodiy aloqalarni saqlab qolish va yangilarini o'rnatish.

Uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy, eng muhim yo'nalishlari (tarmoqlar, birlashmalar, korxonalar va boshqalar) bo'yicha iqtisodiy ko'rsatkichlarning maqsadlari va qiymatlarini aniqlash jarayoni va ularni amalga oshirish mexanizmini shakllantirish atrof-muhit omillarini hisobga olishni o'z ichiga oladi. Strategik rejalashtirishda iqtisodiy o'zgarishlarning mohiyatini, iqtisodiyotning barqarorligini, aholi turmush darajasini, mamlakat mudofaa qobiliyatini va hokazolarni belgilaydigan vazifalar hal qilinadi. Shu bilan birga, yakuniy natija qat'iy belgilanmagan, lekin o'lcham va vaqt bo'yicha berilgan maksimal chegaralar bilan ma'lum bir zonada joylashgan.

Vazifalarning tabiati boshqaruv organi tomonidan belgilab berilgan strategik rivojlanish maqsadlariga bog'liq bo'lib, ular hal qiluvchi darajada rejalashtirishning yo'nalishi va mazmunini belgilaydi. Masalan, ular yalpi ichki mahsulotning moddiy va energiya sig'imini keskin pasayishi, yoqilg'i resurslari bilan ta'minlashda yanada barqarorlikka erishish, iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, aholi turmush darajasini eng rivojlangan mamlakatlar darajasiga yaqinlashtirish bo'lishi mumkin. Dunyo mamlakatlari va boshqalar. Oxir oqibat, strategik rejalashtirishning maqsadi rejalashtirish amalga oshiriladigan davlat yoki boshqa ob'ektning kelajakdagi rivojlanishi uchun modelni yaratishdir. Aksariyat hollarda bir nechta muqobil modellar ishlab chiqiladi, ulardan eng mukammali tanlanadi.

Strategik rejalashtirish - bu moslashuvchan jarayon bo'lib, buning natijasida doimiy monitoring va doimiy monitoring baholash asosida dasturlar, prognozlar, rejalar, qo'shimchalar va ularni amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar tizimiga o'zgartirishlar shaklida qarorlarni muntazam (yillik) tuzatish amalga oshiriladi. Davlat, davlat sheriklari va jahon hamjamiyatining iqtisodiy rivojlanishidagi o'zgarishlar. Uning maqsadi oqilona va joriy boshqaruv qarorlari nafaqat mavjud vaziyat nuqtai nazaridan, balki birinchi navbatda ertangi kun nuqtai nazaridan ham oqlanadi. Nisbatan uzoq vaqtni, ko'rib chiqilayotgan ob'ektning murakkabligini va shu munosabat bilan ko'plab ko'rsat-kichlarning noaniqligini hisobga olgan holda, strategik rejalashtirish asosan uni ishlab chiqish jarayonida tegishli prognozlash usullaridan foydalangan holda faol prognozlash funktsiyalarini bajaradi. Uzoq muddatli prognozlarga kelsak, strategik rejalarni ishlab chiqish muddati 5-10 yil yoki undan ko'proq.

Indikativ rejalashtirish aniq iqtisodiy vaziyatni hisobga olgan holda strategik rivojlanish rejasida belgilangan maqsadlarga erishishning asosiy ish quroli hisoblanadi. Indikativ prognoz rejasi strategik rejani to'ldiradi va qisqa va o'rta muddatli istiqbolda iqtisodiyotni rivojlantirishda amaliy vosita bo'lib xizmat qiladi. Indikativ reja kontseptualni (ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish kontseptsiyasini) o'z ichiga oladi; bashoratli (ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozi); rejalashtirish va tartibga solish (iqtisodiy tartibga soluvchilar tizimi va davlat maqsadli kompleks dasturlari) qismlari. So'nggi paytlarda indikativ rejalashtirish dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida ko'proq e'tirof etilmoqda va qo'llanilmoqda.

Ushbu shakl qat'iy direktiv rejalashtirishdan voz kechishni nazarda tutadi va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ko'rinishidagi ko'rsatkichlar majmuasi asosida iqtisodiyotni tartibga solishni ta'minlaydi. U asosan maslahat xarakteriga ega, lekin to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita tartibga

soluvchilar tizimi belgilangan maqsadlarga erishish uchun imtiyozlar, litsenziyalar, kvotalar, byudjet subsidiyalari, subsidiyalar shaklida davlat ixtiyorida qoladi. So'nggi yillarda Belarus Respublikasida ishlatilgan iqtisodiy rivojlanish dasturlari, prognozlar, prognozlar chiqilgan iqtisodiy rivojlanish dasturlari, prognozlar, prognozlar rejalarinde tamoyillari asosida qurilgan. faol rejalashtirish.

Shunday qilib, rejalashtirishning barcha uchta shakli amalda qo'llanilishi mumkin: strategik, direktiv, indikativ. Strategik rejalashtirish iqtisodiyotni boshqarishning barcha darajalarida qo'llanilishi kerak.

Direktiv shakl respublika yoki mahalliy byudjetlarni muayyan iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun rejalashtirishda, shuningdek qonunda maxsus belgilangan favqulodda vaziyatlarda (xavfli tabiiy ofatlar oqibatlarini bartaraf etish, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha o'ta muhim davlat vazifalarini bajarish) qo'llanilishi mumkin. Haqiqatan ham, to'g'ri Hukumat davlat mablag'larini aniq maqsadlarga ajratgan holda, ularning maqsadliligi, o'zlashtirish hajmlari va muddatlarini belgilash, belgilangan vazifalarning bajarilishini nazorat qilish huquqiga ega. Qattiq ma'muriy choralarni qo'llash, agar mamlakat og'ir ahvolga tushib qolgan bo'lsa va barqarorlikni buzuvchi ta'sirlarni bartaraf etish uchun butun jamiyatning maqsadli sa'y-harakatlarini amalga oshirish zarur bo'lsa, o'zini oqlaydi. Boshqa barcha hollarda rejalashtirish indikativ shaklda bo'ladi.

Davlat iqtisodiy-iqtisodiy tizimlar faoliyatining asosiy parametrlarini belgilaydi va ularga bevosita va bilvosita ixtiyoridagi barcha tartibga soluvchilar bilan erishishga intiladi. So'nggi paytlarda prognozlarga o'limiy ravishda o'sib borayotgan ehtiyojni ta'kidlash kerak. Hamma joyda niy nazariyalarning asosli qarorlar qabul qilish uchun bashorat qilish nktisiasining amaliy ahamiyati yanada keskinroq namoyon bo'ldi. bashoratli tadqiqotlar sifatini oshirishning dolzarbligi ortib bormoqda, bu esa prognozlashda yuzaga keladigan asosiy muammolarni yanada chuqurroq o'rganish va ishlab chiqishni talab qiladi. Jahon tajribasini o'rganish va ulardan foydalanish ma'lum darajada bu muammolarni hal etishga xizmat qiladi.

Oldindan ishlab chiqilgan barcha narsalarni - prognozlash va rejalashtirishning nazariy va uslubiy asoslarini, shuningdek, prognozlarni, rejalar, dasturlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish bo'yicha amaliy tajribani foydalanishga topshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Har qanday iqtisodiy hodisani rivojlanishda bilish mumkin. Shu munosabat bilan prognozlash, metodologiyasi va rejalashtirish amaliyoti rivojlanishining tarixiy jihati, ularning ob'ektiv ildizlarini ochib berish va

ularni shakllantirishning o'ziga xos sharoitlarini shakllantirish qiziqish uyg'otadi. Prognozlash va rejalashtirish sotsialistik iqtisodiyotning o'ziga xos atributlari emas.

Tarix shuni ko'rsatadiki, bashorat qilish ko'p asrlar oldin paydo bo'lgan. Feodallar o'z xo'jaligining rivojlanishini ham bashorat qilganlar. Biroq, kompaniya ichidagi reja asosida ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqarish kapitalizm sharoitida mukammallikka erishdi. Reja iqtisodiyotda (katta yoki kichik) iqtisodiy chora-tadbirlar tizimi sifatida mehnat taqsimoti va kooperatsiyasining paydo bo'lishi bilan paydo bo'lgan va ma'lum bir davrda boshqaruv dasturi bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashishi bilan mutanosiblikni o'rnatish va saqlash zarurati tug'iladi. Rejalilik ijtimoiy kategoriya sifatida jamoat-davlat, munitsipal mulkning shakllanishi bilan yuzaga keladi. Iqtisodiy fikr rejalashtirish tizimini shakllantirish yo'llarini izlab, tebranishlarga duch keldi, qarama-qarshilikka kirdi, iqtisodiy hayotning real hodisalari ta'sirida xatolarga yo'l qo'ydi va ulardan xalos bo'ldi.

5.3. Ilmiy prognozlashtirishning prinsiplari va prognozlarni ishlab chiqish bosqichlari, usullari.

Fan va amaliyot prognozlashtirishning turli shakllarini ishlab chiqdi, ulardan eng kattasi tarqatish qabul qilingan direktiv, indikativ, strategik rejalashtirishning bu shakllari xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bunda prognozlashtirish direktiv va indikativ – yuqori davlat organlarining prognozlashtirishda ishtirok etish darajasiga ko'ra turlarga hamda strategik (istiqbolli) –tashqi omillarning ta'sirini inobatga olgani bo'yicha turlarga bo'linadi.

Direktiv rejalashtirish, ya'ni majburiy, qat'iy majburiy, birinchi navbatda, qo'mondonlik va boshqaruv mexanizmlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish majburiy shart orqali amalga oshiriladi. Indikativ rejalashtirish - bu iqtisodiy tizimni shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi parametrlar tizimini shakllantirish jarayoni hisoblanadi. Indikativ rejalashtirish strategik rejalashtirishni to'ldiradi va odatda iqtisodiyotni qisqa va o'rta muddatli rejalashtirishda qo'llaniladi. Indikativ rejalashtirish ko'rsatkichlari sifatida iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy holat, pulning aylanishi, bandlik va hokazolar misol bo'lishi mumkin. Ushbu ko'rsatkichlardan foydalanishning asosiy maqsadi bozor ma'lum muammolarni hal qila olmagan holatda davlatning qayerga va qanday aralashishini aniqlab beradi.

Taktik rejalashtirish belgilangan maqsadlarni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish jarayonidir. Taktik rejalar asosan o'rt muddatli bo'ladi va umumiy ishlab chiqarish samaradorlikni oshirish rezervlarini asoslash va amalga oshirishga imkon beradi. Operatsion rejalashtirish qisqa muddatga tuzilib taktik rejaning kunbay amalga oshirilishini misol keltirish mumkin.

Prognozlarni ishlab chiqish to'rtta bosqichdan iborat bo'ladi. Birinchi bosqichda tahliliy ishlar amalga oshiriladi, shu jumladan iqtisodiy va ijtimoiy sohalarni har tomonlama tahlil qilishni talab qiladi. Bu bosqichda prognozlash usullari aniqlab olinadi.

Ikkinchi bosqichda Iqtisodiyot vazirligi boshqa organlar bilan birgalikda ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqadi. Bunda ijtimoiy iqtisodiy holat baholanadi, asosiy maqsadlar aniqlab olinadi, iqtisodiyotning rivojlanish ssenariylari taklif etiladi va iqtisodiy siyosatni to'g'rilash bo'yicha ko'rsatmalar beriladi.

Uchinchi bosqichda Iqtisodiyot vazirligi tomonidan prognoz rejasi ishlab chiqiladi, maqsadli ko'rsatkichlar aniqlanadi va boshqa organlarning mulohazalari inobatga olinib balanslashgan ko'rsatkichlar belgilab olinadi. Iqtisodiyot vazirligi Yaim hamda uning tuzilishi, narx indeksleri, umuman, Davlat byudjetini shakllanishini aks ettiruvchi va asosiy pul kredit siyosatini belgilab beruvchi ko'rsatkichlarni hisoblaydi.

To'rtinchi bosqichda Iqtisodiyot taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi tomonidan tayyorlangan prognoz reja Vazirlar Mahkamasiga ko'rib chiqish uchun yuboriladi va alohida parametrlarni ko'rib chiqish bo'yicha Prezident hamda Oliy Majlisga ham yuboriladi. Ushbu bosqichda zarurat bo'lsa, prognoz rejaga o'zgartirish kiritiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Prognozlash va rejalashtirishning farqlarini tushuntiring.
2. Rejalashtirish turlarini tavsiflang.
3. Prognozlash tamoyillarini asoslab bering.

VI-BOB. DAVLATNING IQTISODIYOTDA XUSUSIY TARMOQ VA TADBIRKORLIKNI QO'LLAB QUVVATLASH SIYOSATI

Reja

6.1. Xususiyl tarmoql va tadbirkorlikning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni hamda ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

6.2. Davlat mikroiqtisodiy siyosati

6.3. Kichik biznes va xususiyl tadbirkorlik rivojlanishini rag'batlantirish va qo'llab quvvatlash tizimi

Tayanch iboralar: tadbirkorlik, kichik biznesga oid qonunchilik, davlatning mikroiqtisodiy siyosati, iqtisodiy resurslarni diversifikatsiya qilish, biznes reyting.

6.1 Xususiyl tarmoql va tadbirkorlikning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni hamda ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.

Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishdir. Tadbirkorlik shaxsiyl daromad, foyda olishga qaratilgan fuqarolarning mustaqil faoliyati. Bu faoliyat o'z nomidan, o'z mulkiyl ma'suliyati va yuridik shaxsning yuridik mas'uliyati evaziga amalga oshiriladi. Tadbirkor qonun tomonidan ta'qiqlanmagan barcha xo'jalik faoliyati, shu jumladan, vositachilik, sotish, sotib olish, maslahat berish, qimmatbaho qog'ozlar bilan ish olib borish bilan shug'ullanishi mumkin. Tadbirkorlik shaxsiyl va ijtimoiyl foydalarni ko'zlagan holda daromad olish uchun sarflanayotgan mablag' bilan bog'liql faoliyatdir.

Jumladan mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: "...«O'ztadbirkoreksport» va «O'zsanoateksport» aktsiyadorlik jamiyatlari, shuningdek, Milliy bank huzuridagi Kichik biznes va xususiyl tadbirkorlik sub'ektlarining eksportini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi yo'nalishi bo'yicha kichik biznes va xususiyl tadbirkorlik sub'ektlari eksporti bilan bog'liql. Bu borada kamida 1 milliard 500 million dollarlik eksportni ta'minlash kerak. "Davlat moliyasini barqarorligini ta'minlashda kichik biznes va xususiyl tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini amalga oshirishning tutgan o'rni jamiyat taraqqiyotida, siyosiy va ijtimoiyl o'zgarishlarning eng muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

Ayniqsa o'tish davrida bozor islohotlari turlicha namoyon bo'layotgan mamlakatlar, xususan, MDH davlatlarida bu tendentsiya yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Bunday sharoitda kichik biznes va xususiyl tadbirkorlik

sub'ektlari faoliyatini amalga oshirishda qator funksiyalarni bajaradi. Uning siyosiy funksiyasi jamiyat iqtisodiyotining asosiy bo'g'ini — o'ra mulkdorlar sinfining shakllanish manbai sifatida namoyon bo'lishidadir. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlari — foyda olish maqsadida resurslardan yanada samarali foydalanishga qaratilgan xo'jalik faoliyatining muhim turidir. Ushbu jarayon quyidagilar orqali izohlanadi:

- tadbirkorlik kishilarning tavakkalchilik va mas'uliyat bilan bog'liq tashabbuskorlik faoliyati demakdir;

- tadbirkorlik cheklangan va innovatsion yondashuvni talab qiladigan resurslardan yanada oqilona foydalanishga qaratiladi;

- tadbirkorlik faoliyati qo'shimcha daromad va foyda keltirgan taqdiridagina o'zini oqlagan hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyati davomida, bozor iqtisodiyotining nimani, qanday, kim uchun ishlab chiqarish kerak, degan muhim masalalari o'z yechimini topadi.

Iqtisodiy erkinlik (mustaqillik), to'liq moddiy javobgarlik, maksimal darajada foyda olishga qaratilgan tijorat faoliyati tadbirkorlikning eng muhim iqtisodiy tamoyillari hisoblanadi. Tadbirkorlikning ikkita muhim turi — savdosotiqqa asoslangan, narxlardagi farqlar hisobidan foyda olishni nazarda tutadigan hamda aniq iste'molchining ehtiyojlariga mos holda mahsulot ishlab chiqarish va sotishga asoslangan faoliyatni ajratib ko'rsatish mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilikning barcha shakli — davlat, xususiy (rivojlanishda ustunlikka ega), jamoa, shaxsiy hamda aralash shakllari teng huquqli tarzda taraqqiy etadi.

Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik fuqarolar bandligini ta'minlashning muhim sharti hamda aholi daromadining barqaror manbai bo'lib bormoqda. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonda kichik biznesning ulushi yalpi ijtimoiy mahsulotning bo'yog'i 1,5 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2011 yilda ushbu raqam 31, 2012 yil yakunida esa 52,5 foizga ko'tarildi. 2013 yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi evaziga 500 mingga yaqin yangi ish joylari tashkil etildi. 2013 yilda yalpi ichki mahsulotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 55,8 foizga yetkaziladi va 2014 yilda yalpi ichki mahsulot tarkibida kichik biznes ulushi 31,1 foizdan 52,5 foizga o'sdi, ushbu sohada bandlik darajasi iqtisodiyot tarmoqlarida ish bilan band aholi umumiy sonining 49,7 foizidan 74,5 foizigacha oshdi. 2015 yilda bu ko'rsatkich 77,9 foiz, 2016 yilda 78,1 foizga oshgan bo'lsa, 2017 yilning birinchi choragida 77,7 foizga yetganini kuzatishimiz mumkin.

Aholi daromadlarining 47 foizdan ziyodi tadbirkorlik faoliyatidan tushgan daromadlar hissasiga to'g'ri keladi. Rivojlangan mamlakatlarda

ushbu ko'rsatkich 70 foizga yaqinligini hisobga olsak, bizda ushbu yo'nalishning kelajagi porloqligini e'tirof etish mumkin. Mamlakatimizda iqtisodiy islohotlar jarayonida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada qo'llab-quvvatlash, ayniqsa qishloq joylarida uni ravnaq toptirish uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayonlari eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarish hamda yurtdoshlarimizning turmush farovonligini oshirishda muhim o'rin tutmoqda.

6.2. Davlat mikroiqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari .

Mamlakatimizda tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish bugungi kunda davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning so'zlari bilan aytganda, biz faqat faol tadbirkorlik, tinimsiz mehnat va intilish orqali taraqqiyotga, farovon hayotga erisha olamiz .

Tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash va biznes muhitini yaxshilash bo'yicha amalga oshirilayotgan tub islohotlar natijasida, Jahon bankining "Biznes yuritish – 2020" hisobotida O'zbekiston 7 pog'onaga ko'tarilib, 69-o'rinni egalladi va dunyoning eng yaxshi 20 ta islohotchi davlati qatoridan joy oldi. Yangi korxona ochish qulayligi bo'yicha yurtimiz ilk bor dunyoda sakkizinchi o'ranga ko'tarildi .

Bunday imkoniyatlar natijasida joriy yilning o'tgan 10 oyida 91 mingta yoki 2018-yilgiga nisbatan 2 barobar ko'p yangi tadbirkorlik subyekti tashkil etildi. Lekin hali soha rivoji yo'lida qilinadigan ishlar ham ko'p.

"Biznes yuritish – 2020" hisobotida ko'rsatilgan kamchiliklarni bartaraf etish, jumladan, yer ajratish, qurilish va mol-mulkni ro'yxatga olish borasida qulayliklar yaratish kerak. Prezidentimiz hokimlar 50 foiz ish vaqtini yangi kichik biznes subyektlari tashkil etish va ishlayotgan tadbirkorlarning muammolarini aniqlash hamda hal etishga sarflashi lozimligini ta'kidlab, juda ko'p rahbarlar bunga befarqlik va mas'uliyatsizlik bilan qarab kelayotganini keskin tanqid qildi. Buni O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining tadbirkorlar murojaatlarini ko'rib chiqish qabulxonalariga kelib tushgan 26 mingta murojaatning deyarli yarmi bevosita tuman darajasida hal qilish mumkin bo'lsada, muammolar joyida yechilmagani uchun fuqarolar yuqori idoralarga murojaat qilishga majbur bo'layotgani ham yaqqol ko'rsatib turibdi .

O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etishning asosiy maqsadlaridan biri mamlakatda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik shakllarini ustuvor rivojlantirishdan iborat. Bu maqsadni amalga oshirish uchun iqtisodiy islohotlar o'tkazildi, uning rolini oshirish uchun yirik institutsional asoslar yaratildi. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va uni kafolatlovchi huquqiy-me'yoriy hujjatlar, tadbirkorlarga ko'maklashuvchi nodavlat tashkilotlar, korxonalar shular jumlasiga kiradi. O'zbekistonda xususiy tadbirkorlik va kichik biznes korxonalari majmuini tashkil etish muvaffaqiyatli bormoqda.

Kichik biznes faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar davlatga bog'liq bo'lmagan holda, ya'ni katta kapital mablag'larsiz o'zlarini ish joylarini joriy etishlari, hozirgi davrda bizda vaqtinchalik mavjud bo'lgan tovarlar tanqisligini kamaytirishlari va xattoki, bu tanqislikni butunlay yo'qotishlari mumkin. Hozirgi jamiyatimizda kichik korxonalar faoliyatini ayrim kishilarning ehtiyojlarini qondirish sari yo'naltirish zarur. Bu narsa maishiy xizmat ko'rsatish hamda xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarish sohalarida yaqqol ko'rinnmoqda.

Kichik korxonalar texnologiya yangiliklarini joriy etishda ham g'oyat katta ahamiyatga ega. Bizning respublikamizda kichik korxonalar soni va ular ishlab chiqargan mahsulotlar hajmi yildan yilga oshib bormoqda. Kichik korxonalar O'zbekistan Respublikasining «Korxonalar to'g'risida», «Mulk to'g'risida», «Erkin tadbirkorlik faoliyati kafolatlari to'g'risida»gi kabi qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va boshqa me'yoriy hujjatlar asosida tashkil etilmoqda. Kichik korxonalar ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida sanoatning etakchi sohalarini yangi texnologiyalarga o'tishda tobora o'z o'rnini topib bormoqda. Ular yangi fikrlar va ishlab chiqarishni takomillashtirish, yangi axborot texnologiyalarini joriy qilish bilan ish jarayonini ta'minlovchi butun tizimni asosiy bog'lovchilik sifatini o'zlarida namoyon etmoqdalar.

Bugungi kunga kelib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari mamlakatimiz iqtisodiyotining barcha jabhalarida, mashinasozlik mahsulotlari ishlab chiqarishda, xalq iste'moli mollarini, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda hamda boshqa sohalarida faoliyat ko'rsatmoqda. Kichik korxonalar ishlab chiqargan mahsulot davlat korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlardan sifati jihatidan qolishmasligi va, hatto, ayrim hollarda ulardan yuqori turishi bilan ajralib turadi. Respublikamizdagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatining 60-70 foizi bevosita ishlab chiqarish bilan uzviy bog'langan,

ular fermerlar, dehqonlar, sanoatchilar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchilar va hokazolardir.

Xususiy tadbirkorlik, kichik biznesni jadal rivojlantirish asosida mulkdorlar sinfini shakllantirish, tegishli institutlar tizimini tashkil etish, kichik va xususiy tadbirkorlik faoliyati sohasiga kredit resurslarini keng jalb qilish va xorijiy sarmoyalar olib kirish uchun maqbul sharoit yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 9 apreldagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 30 avgustda PF-3305-sonli Farmoni qabul qilindi. Mazkur Farmonga asosan «o'rta korxonalar» tushunchasi bekor qilindi va 2004 yil 1 yanvardan boshlab quyidagilar kichik biznes sub'ektlari hisoblanadi:

- yakka tartibdagi tadbirkorlar;
- ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni 20 kishidan, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan tarmoqlarda 10 kishidan, ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishidan oshmagan mikrofirmalar.

Quyidagi tarmoqlarda band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni:

- yengil va oziq-ovqat sanoti, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochni qayta ishlash va mebel sanoati hamda qurilish materiallari sanoatida – 100 kishidan;

- mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash, qurilish va boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalarida – 50 kishidan;

- fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish sohalar (sug'urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda boshqa noishlab chiqarish sohalarida – 25 kishidan oshmagan kichik korxonalar.

Kichik korxonalar yirik kompaniyalarga nisbatan ular bozor sharoitiga tez moslashadilar hamda ishlab chiqargan mahsulotlarini bozorda muvaffaqiyatli o'tishini ta'minlashda bir qancha ustunliklarga ega. Chunki, kichik korxonalar o'z faoliyatlarini tor ishlab chiqarish dasturlariga, ilg'or texnologiyaga, kam turkumli ilm-fan talab qiladigan mahsulotlar chiqarishga tezda moslaydilar hamda bozor asoslarini tez o'zlashtirib boradilar. Mulkchilik shakllariga ko'ra kichik korxonalarning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

Davlat mulkiga asoslangan kichik korxonalar. Jamoa mulkiga asoslangan kichik korxonalar. Fuqarolarning mulkiga asoslangan yakka tartibda ishlaydigan kichik korxonalar. Ijara korxonalari. Kichik qo'shma korxonalar. Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- xususiy tadbirkorlik bozor iqtisodiyoti sharoitida zarur tezkorlikni ta'minlab, ishlab chiqarishdagi chuqur ixtisoslashuv va tarmoqlashgan kooperatsiyani yaratadi, bularsiz yuksak samaradorlikni ta'minlab bo'lmaydi;

- bozor uchun zarur bo'lgan raqobatchilik muhitini yaratadi hamda o'zgarib turadigan bozor talabiga moslab tezda ishlab chiqarish turini o'zgartirib olish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi;

- iste'molchilik sohasida yuzaga keladigan bo'shliqni tezda to'ldirishga qodir bo'lib, eng zamonaviy mashina uskunalari va texnologiyadan foydalanib sarflangan sarmoyaning o'rmini juda tez qoplay oladi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning xususiyatlari (muomala kapitalining kichikligi, uning tez aylanuvchanligi, ishlab chiqarish vositalarini tezda almashtirish imkoniyatlari va b.) uning bir qancha afzalliklarga ega bo'lishi imkoniyatlarini yaratadi:

- izlanish, yangi mahsulotlarni maromiga etkazish va o'zlashtirish, ularni talabning tez o'zgarib turishi xatarini hisobga olgan holda kichik uyushmalarda ishlab chiqarish;

- tezkor texnik servisning ishonchliligi va iste'molchilar bilan mustahkam aloqalar o'rnatish;

- ishlab chiqarishni moslashuvchan tarzda tashkil etish va mahsulot sotishni bozor talablariga hamda bozor vaziyatlari o'zgarishlariga muvofiq olib borish;

- ortiqcha ish kuchini o'ziga singdirish;

- boshqarishning oddiyliigi, katta ma'muriy apparatning yo'qligi, qurilish va loyiha quvvatlarini o'zlashtirishda qisqa muddat, kapital sarflarining tez o'zini oqlashi, kapital aylanmasida yuqori tezlik;

- xom ashyo va mehnat resurslari, ishlab chiqarish chiqindilaridan to'liqroq va samaraliroq foydalanish.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni hamda u bilan bog'liq barcha narsalar zamonaviy ijtimoiy ishlab chiqarish tashkiliy tuzilmasini muhim va tarkibiy qismini tashkil etadi. Shuning uchun ham davlatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka muhim o'rin ajratilib, ularga davlat tomonidan madad berilmoqda. Xususiy tadbirkorlik va kichik biznes ilmiy-texnika rivojini jadallashtirish,

sanoatning ilg'op tarmoqlarida yangi texnologiyalarga o'tish sharoitida o'z o'rnini topib bormoqda.

Bunday tadbirkorlik yangi axborot texnologiyalarini, yangi g'oyalar va ishlab chiqarishni modernizatsiyalash bilan ishlashni ta'minlovchi butun tizimning ajralmas qismini tashkil etadi. Bundan tashqari, kichik korxonalar tavakkalchilik xavfi yuqori bo'lgan sharoitlarda ishlab chiqarishning ma'qul shakllaridan hisoblanadi. Kichik korxonalar texnologiya yangiliklarini joriy etishda ham g'oyat katta ahamiyatga ega. Yangi texnologik g'oyalarni yirik korxonalarga nisbatan tezroq qabul qiladigan kichik biznesda xatar kamroq va katta turkumdagi ishlab chiqarishga qaraganda ishini tezroq yo'lga qo'yish mumkin. Bu esa bizning sharoitda ilmiy-texnik taraqqiyotni rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

Iqtisodiyotning umumiy taraqqiyotini ta'minlashda, tovarlar va xizmatlar etishmovchiligini bartaraf etishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik katta o'rin tutadi. Mehnat resurslari tez o'sayotgan va ishlab chiqarish joylashuvidagi o'ziga xoslik sharoitlarida O'zbekistonda kichik korxonalar tizimini vujudga keltirish quyidagi imkoniyat-larni yaratadi:

erkin mehnat resurslarining, yangi xo'jalik munosabatlarining joriy etilishi, yangi mulkchilik shakllarining paydo bo'lishi natijasida ishlab chiqarishda bo'shatiladigan shaxslarning ijtimoiy ishlab chiqarishga ko'proq jalb etish, mulkchilikning yangi shakllari paydo bo'lishi;

aholining, birinchi navbatda yoshlarning, moddiy, ma'naviy va kasb darajasini ko'tarish;

aholining sust harakatchanligini hisobga olgan holda sanoat ishlab chiqarishini aholi yashaydigan joylarga yaqinlashtirish hamda aholining xalq iste'moli mollariga bo'lgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish;

milliy va badiiy hunarmandchilikni tiklash, shuningdek, kichik va o'rta shaharlarni, qishloq aholi punktlarini rivojlantirishga yordam ko'rsatish, umuman, har bir mintaqa uchun g'oyat muhim bo'lgan iqtisodiyot samaradorligini oshirish.

Iqtisodiyotni rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ijobiy ahamiyatini e'tirof etgan holda, uning ahamiyatini ortiqcha baholab yuborish ham to'g'ri emas. Xususiy tadbirkorlik faqat muayyan doiradagina faollik ko'rsata oladi, shu sababli kichik biznes faoliyatini rivojlantirish uchun kerakli sharoitni yaratish zarur. Buning uchun bizningcha, moliya jamg'armalarini tashkil etish kerak. Bu jamg'armalar tadbirkorlar tijorat banklarida imtiyozli kreditlar olish uchun kafil

bo'lishlari, subsidiyalarga, shu jumladan qaytarib berilmaydigan subsidiyalarga (iqtisodiyotning alohida ustuvor sohalaridagi korxonalarni rivojlantirish uchun) manba bo'lib xizmat qilishlari lozim.

O'zbekistonda kichik korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimining takomillashtirilishi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka xizmat ko'rsatadigan banklar, fondlar, investitsiyalar va sug'urtatashkilotlarining faoliyatlarini rag'batlantirish yo'nalishida olib borilishi lozim. Xorijiy mamlakatlardagi kabi O'zbekiston Respublikasida ham agar korxona ustuvor davlat dasturida (yangi texnikani yaratish, uzoq hududlarni rivojlantirish va boshqalar) qatnashayotgan bo'lsa, imtiyozli qarzlar olishi mumkin. Bunda foizning eng kam me'yori va qarzni uzishda uzoq muddat berilishi – qarz berishdagi asosiy shartlardandir.

Kichik korxonalar faoliyatiga oldindan ko'rib bo'lmaydigan xilma-xil xatarli vaziyatlar katta ta'sir ko'rsatadi, kon'yunkturaning keskin o'zgarib ketishi, mijozlarning to'lovga qodir bo'lmay qolishi, tabiiy ofatlar ularni tang ahvolga tushirib qo'yadi. Shu sababli rivojlangan mamlakatlarda sug'urtalar tizimi yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bizning mamlakatimizda ham sug'urtalar barpo etilishi zarur. Bu tizim kichik korxonalarni rivojlantirishda (ayniqsa tijorat xatarlari katta bo'lgan sohalarda) qulay sharoitlarni kafolatlashi, o'ziniki bo'lgan yoki qarz olingan kapital bilan tavakkal qilib ish boshlagan tadbirkorlarga ishonch va zarur barqarorlikni yaratishi kerak. Iqtisodiy isloxoatlarni chuqurlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish respublikamizda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bu esa iqtisodiy raqobatning rivojlanishini, iste'mol bozorini tovarlar va xizmat turlari bilan to'ldirishni, shuningdek, xususiy tadbirkorlarning keng qatlamini yaratishni taqozo etadi. Bularni hisobga olib, bugungi kunda Respublikada quyidagi masalalarni hal qilish lozim:

- aholining keng tabaqalarini bozor faoliyatiga olib kirish, ulardagi boqimandachilik, iste'molchilik psixologiyasini bartaraf qilish, aholida xususiy tadbirkorlik, kichik biznes faoliyati bilan faol shug'ullanish istagini uyg'otish;

- qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlarni tubdan yangilash, dehqon va fermer xo'jaliklar faoliyatini yanada rivojlantirish hamda ular sonini imkon qadar oshirish, hududlarda kichik korxonalar tashkil etish yo'li bilan vaqtincha ishsiz yurgan kishilarni qo'shimcha ish joylari bilan ta'minlash;

- mintaqada bozor munosabatlari va infratuzilmani jadallashtirish, iqtisodiy raqobatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

- respublika aholisining ortib borayotgan talab va ehtiyojlarini to'laroq qondirishga xizmat qiluvchi iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarni barpo etish;

- ko'rsatiladigan xizmatlar turini va miqyosini keskin oshirish, bank, auditorlik, konsalting hamda turli vositachilik faoliyatlarini hozirgi zamon fan va texnikasi yutuqlari asosida yuksak saviyada tashkil etishni ta'minlash;

- korxonalarni boshqarish samaradorligini oshirish, ularning iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lishlarini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratib berish;

- joylarda ishlab chiqariladigan mahsulotlar turlari va hajmini bozor talablariga ko'ra osonlik bilan moslashtira oladigan iste'mol bozorini 79ovar bilan to'ldirib, eksport uchun mol chiqara oladigan kichik korxonalarni joriy qilish .

Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun mamlakatimiz miqyosida quyidagi masalalarni hal qilish lozim:

- bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlash uchun kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

- hududlarda haqiqiy tadbirkorlik muhitini yaratish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash;

- kichik biznes va tadbirkorlikning huquqiy bazasini mustahkamlash;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni texnologik jihozlar bilan ta'minlashni qo'llab-quvvatlash;

- islohotlar natijalarini reklama va axborot xizmati vositalari orqali keng ommaga yetkazish .

Tadbirkorlik faoliyati rivojlanishida soliq va savdo sohalaridagi davlat siyosati muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha shu sohadagi cheklovlar kichik biznes rivojidagi aksariyat muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. So'rov o'tkazilgan tadbirkorlarning 75 foizi moliya-kredit tizimini takomillashtirishni, 52,5 foiz soliqni, 69 foizi moddiy-texnika resurslari bilan savdo qilishni yaxshilash lozimligi to'g'risida fikr bildirganlar. Shuning uchun islohotlarning hozirgi bosqichida bu sohalarida tadbirkorlikka to'siq bo'layotgan omillarni tahlil qilish va ularni bozor talablari doirasida baholash muhim ahamiyatga egadir.

6.3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag'batlantirish va qo'llab quvvatlash tizimi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes muhim o'rin tutadi. Mamlakat iqtisodiyotining barcha tarmoqlari va sohalarida kichik bozor tuzilmalarining shakllanishi istisnosiz iqtisodiy jarayonlarning jahon iqtisodiy tendentsiyalariga mos keladi, chunki dunyoning barcha mamlakatlarida deyarli barcha mamlakatlarda juda ko'p turli xil profildagi kichik korxonalar ishlaydi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston iqtisodiyotida yirik va kichik korxonalar, shuningdek, shaxsiy va oilaviy mehnatga asoslangan faoliyat bir vaqtda faoliyat ko'rsatmoqda. Korxonalarning hajmi tarmoqlarning o'ziga xos xususiyatlariga, ularning texnologik xususiyatlariga bog'liq. Yuqori kapital sig'imli va sezilarli ishlab chiqarish hajmlari bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlar va yirik korxonalarni talab qilmaydigan tarmoqlar mavjud, aksincha, ularning kichik o'lchamlari afzalroqdir.

Zamonaviy iqtisodiyot turli miqyosdagi - yirik, monopol tuzilmalarga moyil bo'lgan va ko'plab omillar ta'sirida shakllanadigan kichik tarmoqlarning murakkab kombinatsiyasi bilan tavsiflanadi. Bir tomondan, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning barqaror tendentsiyasi ishlab chiqarishning konsentratsiyasi hisoblanadi. Bu yirik moddiy, moliyaviy, mehnat resurslari va malakali kadrlarga ega yirik firmalardir. Ular eng muhim texnologik siljishlarni belgilab beruvchi yirik ilmiy-texnik ishlanmalarni amalga oshirishga qodir. Boshqa tomondan, so'nggi paytlarda kichik biznesning misli ko'rilmagan o'sishi, ayniqsa, hali katta kapital, katta hajmdagi asbob-uskunalar va ko'plab ishchilarning kooperatsiyasini talab qilmaydigan sohalarida aniqlandi. Ayniqsa, bilim talab qiladigan ishlab chiqarish turlarida, shuningdek, xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarda kichik korxonalar kop.

Kichik ishlab chiqarish shakllarining samarali faoliyat yuritish imkoniyati ularning yirik ishlab chiqarishga nisbatan bir qator afzalliklari bilan belgilanadi; mahalliy bozorlarga yaqinlik va mijozlar ehtiyojlariga moslashish; yirik firmalar uchun foyda keltirmaydigan kichik partiyalarda ishlab chiqarish; boshqaruvning ortiqcha bo'g'inlarini istisno qilish va hokazo. Kichik ishlab chiqarishga ishlab chiqarish va shaxsiy iste'mol sohasidagi talabni differentsiallashtirish va individuallashtirish yordam beradi. O'z navbatida, kichik va o'rta ishlab chiqarishni rivojlantirish iqtisodiyotni tiklash uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadi: raqobat muhiti rivojlanmoqda; qo'shimcha ish o'rinlari yaratiladi; tizimli tuzatish faolroq davom etmoqda; iste'mol sektori kengayib bormoqda.

Kichik korxonalarning rivojlanishi bozorni tovar va xizmatlar bilan to'ldirishga, eksport salohiyatini oshirishga, mahalliy xomashyodan samarali foydalanishga olib keladi.

Kichik korxonalarning mehnatdan foydalanish ko'lamini kengaytirish, nafaqat ish bilan ta'minlash, balki birinchi navbatda aholining tadbirkorlik faoliyati, uning ijodiy kuchlarini joylashtirish va bo'sh ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish uchun yangi imkoniyatlar yaratish qobiliyati katta ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunining 5-moddasiga asosan kichik biznes sub'ektlari: yakka tartibdagi tadbirkorlar; ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni yigirma nafardan, xizmat ko'rsatish va boshqa noishlab chiqarish tarmoqlarida — o'n nafardan, ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanishda band bo'lgan mikrofirmalar, besh kishi; quyidagi tarmoqlarda band bo'lgan ishchilarning o'rtacha yillik soniga ega bo'lgan kichik korxonalar: yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochga ishlov berish, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoati — yuz kishidan ko'p bo'lmagan; mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash, qurilish va sanoat va ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlarida — ellik kishidan ko'p bo'lmagan; fan, ilmiy xizmatlar, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish (sug'urta kompaniyalari bundan mustasno), savdo va umumiy ovqatlanish va boshqa noishlab chiqarish sohalarida — yigirma besh kishidan ko'p bo'lmagan.

Kichik biznes subyektlari xodimlarining o'rtacha yillik soni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda belgilanadi. Bunda unitar (shar'bi) korxonalar, filiallar va vakolatxonalardagi xodimlar soni ham hisobga olinadi. Faoliyatning bir necha turlari bilan shug'ullanuvchi (diversifikatsiyalangan) yuridik va jismoniy shaxslar yillik aylanmada eng katta ulushi bo'lgan faoliyat turi mezonlariga ko'ra kichik biznes sub'ektlari sifatida tasniflanadi.

Yuqoridagi tijorat tashkilotlariga O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida kichik biznes sub'ektlari uchun nazarda tutilgan imtiyozlar, kafolatlar va huquqlar ularning vakolatli tashkilotlarga (davlat soliq va bojxona organlari, davlat statistika organlari, banklar va boshqalar) murojaatlari asosida taqdim etiladi. Imtiyozlar, kafolatlar va huquqlarning xususiyatidan kelib chiqqan holda, ular kichik biznes sub'ektlari ekanligi to'g'risida yozma xabarнома taqdim etadi.

Xabarnomaning to'g'riligi uchun javobgarlik xabarnomani taqdim etgan shaxslar zimmasiga yuklanadi. Mikrofirma va kichik tadbirkorlik sub'ekti belgilangan o'rtaacha yillik sondan oshib ketgan taqdirda, ular ortiqcha ruxsat etilgan davr va keyingi uch oy uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan imtiyozlar, kafolatlar va huquqlardan mahrum etiladi.

O'zbekistonda maksimal qulay sharoitlar va ishbilarmonlik muhiti, imtiyoz va preferensiyalar yaratish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ulushini oshirish bo'yicha tizimli izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu sohaning jadal rivojlanishi ichki bozorni raqobatbardosh va sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish, birinchi navbatda yoshlar uchun yangi ish o'rinlari yaratish, shu asosda aholi daromadlari va daromadlarini oshirishni ta'minlash masalalarini ham muvaffaqiyatli hal etish imkonini bermoqda. Kichik biznes uchun yaratilgan keng imkoniyatlar qishloqda sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish, korxonalarni rivojlantirish, ichki bozorni sifatli va raqobatbardosh mahsulotlar bilan to'ldirish, xizmat ko'rsatish va servis sohasini yaxshilash, aholi bandligi va aholi bandligini oshirishda o'z ifodasini topmoqda.

Kichik biznes harakatchan bo'lib, bozor o'zgarishlari va iste'mol talabiga nisbatan tez javob beradi, yangi ish o'rinlari yaratish, aholi ehtiyojlariga javob beradigan mahsulot va xizmatlar bozorini kengaytirish, umuman, iqtisodiyotni yanada rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Ayni paytda tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yimoqchi bo'lgan tadbirkorlar ikki kun ichida ruxsatnoma olish imkoniyatiga ega. Bu davr rivojlangan mamlakatlarda amaldagi mezonlarga mos keladi. "Yagona darcha" tamoyilini joriy etish tadbirkorlar uchun juda foydali hisoblanadi.

Tadbirkorlik subyektlarini muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlariga ulash, eksport mahsulotlarini bojxona rasmiylashtiruvidan o'tkazish tartiblari soddalashtirildi va tannarxi arzonlashtirildi. Tadbirkorlik subyektlarida ro'yxatga olingan kundan boshlab uch yil mobaynida rejali tekshirishlar o'tkazish taqiqlangan tartib joriy etildi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan soliq va moliyaviy hisobotlarni taqdim etishning elektron tizimiga bosqichma-bosqich o'tish amalga oshirilmoqda.

Kichik biznes subyektlarini davlat xaridlariga jalb etishning yangi mexanizmini mahalliy va xorijiy ekspertlarning fikricha, strategik nuqtai nazardan mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilishning yangi bosqichi, deyish mumkin. Bu borada O'zbekiston Respublikasi birinchi

Prezidentining 2011-yil 7-fevraldagi “Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish to‘g‘risida”gi qarorini alohida ta’kidlash lozim. Unga ko‘ra, 2011-yil 1-apreldan boshlab tovarlar, ishlar va xizmatlarni davlat xaridlarining yangi mexanizmi kuchga kirdi. Davlat xaridlarining yangilangan tartibi nafaqat kichik biznes sub’ektlari uchun tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib berish bo‘yicha tenderlarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish kafolatlariga asoslanadi, balki potentsial yetkazib beruvchilar o‘rtasida sog‘lom raqobat va bitimlarning shaffofligini yanada rivojlantirishga qaratilgan. “Davlat xaridlari bo‘yicha tenderlarni o‘tkazishda, boshqa shartlar teng bo‘lgan holda, kichik biznes sub’ektlariga ustunlik beriladi”, “Davlat byudjeti va boshqa markazlashtirilgan manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan qiymati 500 million so‘mgacha bo‘lgan ob’ektlarni qurish va rekonstruksiya qilish uchun pudratchi tanlash, faqat kichik biznes sub’ektlari o‘rtasida amalga oshiriladi”, davlatimiz rahbarining qarorida kichik biznesning yetakchi roli belgilab berilgan. Shunga ko‘ra, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik vakillariga munosabat tubdan o‘zgarimoqda. Bugun ular davlatning teng huquqli sheriklari sifatida harakat qila boshladilar.

Qabul qilingan dastur doirasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining tashqi iqtisodiy faoliyatdagi ishtirokini kengaytirish, shuningdek, ularning eksport salohiyatini oshirish, eksport mahsulotlarini mintaqaviy va jahon bozorlariga olib chiqishga ko‘maklashish masalalari hal etilmoqda. Kichik biznes barcha rivojlangan mamlakatlarda qo‘llab-quvvatlanadi. Bu holat kichik biznes ijtimoiy zarur mehnatni tashkil etishning yangi shakli sifatida O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlariga javob berishini tasdiqlaydi. Ushbu faoliyat butun mamlakat iqtisodiyoti uchun ham, har bir fuqaro uchun ham birdek foydalidir va shuning uchun ham davlat tomonidan munosib e’tirof va qo‘llab-quvvatlanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Kichik biznes va tadbirkorlikning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyatini ilmiy asoslang.
2. Davlatning mikroiqtisodiy siyosati yo‘nalishlarini tushuntiring.
3. Kichik biznes to‘g‘risida asosiy me‘yoriy huquqiy hujjatlarni tavsiflang.

VII-BOB: IQTISODIYOTDA MONOPOLIZMGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH

Reja

- 7.1. Raqobat kategoriyasining mohiyati va shakllari .
- 7.2. Monopoliya va uning vujudga kelish sabablari .
- 7.3. Iqtisodiy monopolizm va uning salbiy oqibatlari

Tayanch iboralar: raqobat, monopoliya, oligopoliya, tabiiy monopoliya, legal monopoliya, trest, sindikat, konsern

7.1. Raqobat kategoriyasining mohiyati va shakllari .

Bozor va bozor iqtisodiyotini tartiblashtirish va uni boshqarishda talab, taklif, narx va raqobat usullari qo'llaniladi. Raqobat ko'p qirrali iqtisodiy xodisa bo'lib, u bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi .

Raqobat – bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafsilikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi. Raqobatning mazmuni, uning vazifalarini ko'rib chiqish orqali yanada kengroq namoyon bo'ladi .

Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Tartibga solish vazifasi;
2. Resurslarni joylashtirish vazifasi;
3. Innovatsion vazifa;
4. Moslashtirish vazifasi;
5. Taqsimlash vazifasi;
6. Nazorat qilish vazifasi .

Raqobat ishtirokchilari quyidagi sub'ektlardan iborat bo'ladi:

1. Ishlab chiqaruvchi va sotuvchilar o'rtasida;
2. Iste'molchi va xaridorlar o'rtasida .

Raqobatning tartibga solish vazifasi - bu ishlab chiqarishni talabga (iste'mol) muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta'sir o'tkazishdan iborat. Talab ko'p bo'lsa, taklif ko'payadi va narxga ham bog'liq bo'ladi, iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi .

Raqobatning resurslarni joylashtirish vazifasi ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxona, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobatning innovatsion vazifasi — fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti sub'ektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli kurinishdagi yangiliklarning joriy etilishini bildiradi.

Raqobatning taqsimlash vazifasi— ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi (YaIM)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Raqobatning nazorat qilish vazifasi bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi. Raqobatning to'rtta shakli mavjud:

1. Erkin raqobat;
2. Monopolistik raqobat;
3. Monopoliya;
4. Oligopoliyadir.

Erkin raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Korxonalar mahsulot narxi ustidan sezilarsiz nazoratni amalga oshiradi, chunki korxonalar soni ko'p bo'lganligi sababli umumiy ishlab chiqarish hajmi unga katta bo'lmaydi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat bo'lishi sababi, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakka hukmronlik shakllanadi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning unlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar.

Oligopoliya tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan ham sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi. Masalan, po'lat, mis, alyuminiy, qo'rg'oshin, temir sanoatning bir turdagi mahsulotlaridir, iste'molchilik tovarlari: avtomobillar, yuvish vositalari, sigaretlar, maishiy elektr buyumlarini ishlab chiqaruvchilar tabaqalashgan oligopoliya hisoblanadi.

Turli monopollashuv darajasidagi tuzilmalar o'rtasida mavjud bo'lishiga ko'ra quyidagi raqobat turlari mavjuddir:

- 1) monopollashmagan korxonalar o'rtasidagi raqobat;
- 2) monopoliyalar hamda monopolistik birlashmalarga kirmagan ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat;
- 3) turli monopoliyalar o'rtasidagi raqobat;

4) monopolistik birlashmalar o'rtasidagi raqobat. O'z miqyosiga ko'ra raqobat ikki turga bo'linadi:

1. Tarmoq ichidagi raqobat
2. Tarmoqlararo raqobat.

Tarmoqlar ichidagi raqobat ishlab chiqarish va sotishning qo'layroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Korxonalarining (tarmoqlar ichida) har bir tarmoqda texnika bilan ta'minlash darajasi va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo'lganligi sababli, shu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir hil bo'lmaydi. Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o'rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining anchagina qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat natijasida texnikaviy darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa, o'zlarida ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Masalan, sanoat, qishloq xo'jaligi va qurilish sohalarida raqobatda qaysi tarmoqda foyda ko'p bo'lsa, kapital shu tarmoqda ko'chiriladi, keyin esa boshqasiga qaytadi, chunki shu tarmoq mahsulotlariga talab ko'payadi. Bu kurash teng kapital uchun teng foyda olishiga intilishini ta'minlaydi.

Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa kiritilmasin, xuddi shu tarmoq foyda normalarini o'rtacha foyda normasiga "baravarlashtiradi". Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositadagi raqobat va narxsiz raqobat. Narx vositasida raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli bo'lib, ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri – demping – narxlarni qo'llashdir. Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim hollarda tannarxidan ham past bo'lgan narxlarda sotadi. Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda raqobat kurashning asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obru-e'tibori hisoblanadi.

Narxsiz raqobat usullari ichida marketing muhim ahamiyatga ega bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtiruvchi tadbirlar tizimidan iborat.

7.2. Monopoliya va uning vujudga kelish sabablari.

“Monopoliya” atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalardan (ya'ni, grekcha “monos” – yagona, bitta, va “poleo” - sotaman) tarkib topadi, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi.

Monopoliya –yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makro-iqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari bo'lib, monopoliyalarning vujudga kelishining moddiy asosi ishlab chiqarishning to'planishi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning to'planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishini namoyon etadi. Asosiy sabab – olinayotgan foyda hajmining ko'payishi hisoblanadi, foydaning (qo'shimcha mahsulot) bir qismi kapitallashtirib boriladi.

Kapitalning to'planishi – bu qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishidir. Ya'ni, korxonadagi ishchilar soni, korxoning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xom ashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi.

Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. Kapitalning markazlashuvi – bu bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aksiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.

Monopoliyalarning turlari quyidagilardan iborat:

1. Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra:

a) sof monopoliya;

b) oligopoliya;

v) monopoliya.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi yakka hukmronlik holati hisoblanadi. Masalan, O'zbekistonda sof monopoliyalar sifatida “O'zbekiston havo yo'llari” DAK, “O'zbekiston temir yo'llari” DAK, toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi shular jumlasidandir.

Oligopoliya – tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati hisoblanadi. Oligopolist–ishlab chiqaruvchilarga O‘zbekistonda tsement (asosan, Bekobod, Kuvasay, Ohangaron, Navoiy shaharlarida joylashgan), ko‘mir (Angren shahri, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo (SHargun) va Boysun (To‘la) tumanlarida joylashgan) ishlab chiqarishni misol keltirish mumkin.

Monopoliya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko‘p bo‘lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste‘molchisi yoki xaridori mavjud bo‘lgan sharoitdagi yakka hukmronlik holati hisoblanadi. Bunga “O‘zDEUavto” korxonasi yaqqol misol bo‘la oladi.

2. Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko‘ra:

a) tabiiy monopoliya;

b) legal monopoliya;

v) sun‘iy monopoliya.

Tabiiy monopoliya – korxoning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo‘lgan talbni qondirish raqobat mavjud bo‘lmagan sharoitda amadorlik amalga oshiruvchi tovar bozorining holatidir. Bunda ishlab chiqarish hajmi ko‘payadi, tovar birligiga to‘g‘ri keluvchi xo‘jalik xarajatlari kamayib boradi.

Legal (qonuniy) monopoliya – bu qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopoliya shakllarini kiritish mumkin:

1) **Patent tizimi** – bu ixtirochi yoki mualliflar tomonidan yaratilgan ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari tasdiqlovchi maxsus guvohnomalar – patentlar orqali amalga oshiriladi.

2) **Mualliflik huquqi** – ilmiy, badiiy va san‘at asarlari, ijro san‘ati fonogrammalari, ko‘rsatuvlar, efir to‘lqini yoki kabel orqali tasvir uzatish kabilari yaratish va ulardan foydalanish munosabatlarini qonuniy tarzda tartibga solish shakli.

3) **Tovar belgilari** – bu savdo belgilari, nishonlari, maxsus ramzlari nomi va haqozo.

Sun‘iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarining shartli nomi. Sun‘iy monopoliyalar kartel, sindikat, trest, konsortsium, kontsern kabi aniq shakllarda namoyon bo‘ladi.

Kartel – bitta sanoat tarmoqdagi bir necha korxonalarning uyushmasi bo‘lib, uning ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o‘z mulkiy egaligini saqlab qoladi, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa

kvota, ya'ni maxsulot ishlab chiqarish umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushi, sotish narxlar, bozorlarning bo'lib olinishi va h.q. bo'yicha kelishuv asosida amalga oshiriladi.

Sindikat – bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarning birlashmasi. Bunda ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashma ishtirokchilarning o'zida saqlanib qolgan holda, ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot tashkil etilgan yagona sotish tashkiloti orqali amalga oshiriladi. Trest – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'rinishdagi birlashmasi.

Konsortsiy – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (masalan, yirik miqyosi loyihalarga juda katta miqdorda va uzoq muddatli kredit berish yoki investitsiyalar qo'yish).

Kontser – rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank turli soha korxonalari)ning majmuisi o'z ichiga oluvchi birlashma. Bunda bosh tashkilotqolgan ishtirokchilar faoliyati ustidan moliyaviy nazorat olib boradi. Hozir kontsernlar keng tarqalgan tashkilotdir. Monopoliyaning iqtisod taraqquyotga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy tomoni mavjud. Uning ijobiy tomoni asosan quyidagi ikkita jihat orqali namoyon bo'ladi:

1. Monopoliya ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi xarajatlarning tejaliishiga olib keladi.
2. Monopolist bo'lmagan, mayda, raqobatlashuvchi soha korxonalari nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab chiqarishga ilmiy-texnik taraqquyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkon mavjud bo'ladi.

Monopoliyaning salbiy tomoni sifatida qo'yidagi jihatlarni ko'rib mumkin:

- 1) resurslarning oqilona taqsimlanmasligi;
- 2) daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi;
- 3) iqtisodiy turg'unlik va fan-texnika taraqquyotining sekinlashishi;
- 4) iqtisodiyotda demokratik harakatlarning to'sib qo'yilishi.

Bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar solish qo'llanilib, bu monopoliyaga qarshi siyosat deb ataladi. Hozir monopoliyaga qarshi siyosati asosini monopoliyaga qarshi tashkil etadi.

7.3. Iqtisodiy monopolizm va uning salbiy oqibatlari

Har bir narsaning bir yaxshi bir yomon tomoni bo'lganidek, monopoliyaning ham bir qancha ijobiy va salbiy tomonlari bor. Monopoliyaning asosiy ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rib chiqamiz. Uning **ijobiy tomoni** asosan, quyidagi ikki jihat orqali namoyon bo'ladi.

Birinchidan, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, u ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi va xarajatlarning tejallishiga olib keladi.

Ikkinchidan, monopolist bo'lmagan, mayda, raqobatlashuvchi soha korxonalariga nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab chiqarishga ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkoniyat mavjud bo'ladi. Chunki uncha yirik bo'lmagan raqobatlashuvchi korxonalarning odatda, moliyaviy jihatdan imkoniyatlari cheklangan bo'lib, ular ishlab chiqarishga yangiliklarni tatbiq etish orqali kelgusidagi daromadlarni oshirishdan ko'ra, ko'proq joriy daromadga e'tibor qaratadilar.

Bundan tashqari, yangi g'oyalar raqiblar tomonidan juda tez o'zlashtirib olinadi va buning oqibatida, mazkur g'oyalarni amalga oshirish xarajatlarini bir tomon qilgani holda, uning samarasidan barcha foydanadi. Yirik monopolistik firmalarda moliyaviy imkoniyatlar keng bo'lib, innovatsiyadan olingan foyda ularning mualliflariga tegishi aniq kafolatlanadi.

Uchinchidan, ba'zi bir sohalarda monopoliya sohaning barqaror va uzluksiz ishlashini ta'minlab bera oladi. Shu sababdan ham bu sohalarda monopoliyaning vujudga kelishi davlat tomonidan ham ta'minlab beriladi. Raqobat bu sohalar faoliyatini buzishi yoki izdan chiqarishi mumkin. Bunga misol qilib elektr energiyasi, gaz, suv kabi komunal sohalarni yoki metropolitelin, temir yo'l va avia sohalarni keltirishimiz mumkin. Ammo hozirgi kunda dunyoning bir nechta rivojlangan davlatlarida bu sohalarning monopoliyadan chiqarilish holatlarini kuzatishimiz mumkin.

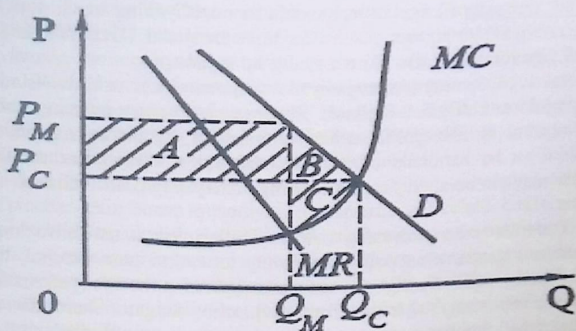
Monopoliyaning salbiy tomoni sifatida quyidagi jihatlarni ko'rsatish mumkin:

1. **Resurslarning oqilona taqsimlanmasligi.** Bu holat monopoliyalarning yuqori foyda ketidan quvib, sun'iy ravishda ishlab chiqarishni cheklash vositasida narxlarni ko'tarishi, mahsulotlarning u qadar yaxshi bo'lmagan turlarini, past texnikaviy darajisini va sifatini hamda sotishning yomon sharoitlarini vujudga keltirishi orqali namoyon bo'ladi.

Natijada, raqobat sharoitida amal qiluvchi iqtisodiyot samaradorligini bozor vositasida tartibga solish mexanizmi ishdan chiqadi.

Monopoliyalar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy faoliyatlar erkin hamda oqilona tanlov imkoniyatidan mahrum bo'ladi, monopoliyalarning iqtisodiy jihatdan asoslanmagan shart-sharoit va narxlari tazyiqiga chiday olmaydi, ish faolligini pasaytirib, ba'zi hollarda xonavayron bo'ladilar. O qibatda ishlab chiqarish qisqarib, ishsizlik va inflyatsiya o'sadi, xo'jalikning izdan chiqishi kuchayadi. Jamiyot boyligi resurslarning oqilona raqobatli bozor taqsimoti sharoitida qo'lga kiritilishi mumkin bo'lgan miqdoriga qaraganda kamayib ketadi.

2. Daromadlardagi tengsizlikning kuchayayishi. Bu holat ham narxlarning monopol tarzda oshirilishi yoki pasaytirilishi hamda yuqori foyda olinishi bilan bo'g'liq bo'lib, bu aholining qolgan qismi daromadlarining nisbatan

7.1-rasm. Monopol hokimiyat keltirgan sof zararlarining chizma tasviri.

A va B iste'molchi yutug'ining yo'qotilishi, A monopol yutug'i, B va C monopol yo'qotishi hisoblanadi.

3. Iqtisodiy turg'unlik va fan-texnika taraqqiyotining sekinlashuvi. Bunday holatning vujudga kelishi monopolistlarning raqobatchilar bosimini sezmasliklari hamda aksariyat hollarda yuqori foydani qo'shimcha urinishlarsiz o'zlarining bozordagi hukmronliklari hisobiga olishlari mumkin. Bu esa, ularni ishlab chiqarishni ratsional-lashtirish, uning samaradorligini oshirish imkoniyatlarini qidirish, mahsulot sifatini oshirish, uning assortimentini kengaytirish, fan-texnika taraqqiyotini rivojlantirish va xaridorlar manfaatlarini to'g'risida qayg'urish kabi xatti-harakatkardan qaytaradi.

4. Iqtisodiyotda demokratik harakatlarning to'sib qo'yilishi. Monopolistlar iqtisodiyotdagi erkin va halol raqobatga to'sqinlik qilib, nisbatan kuchsiz bo'lgan korxonalarni o'zlariga bo'ysundirishlari, jamiyatga o'z ishchilarining mehnatiga pasaytirilgan miqdorda haq to'lash, sifati oast tovarlarni ishlab chiqarish, o'ta darajada oshirilgan tovar narxlari (yoki pasaytirilgan xarid narxlari), o'z mahsulotini iste'mol qilishga bilvosita usul orqali majburlash kabi o'zlarining kamsituvchi shartlarini ko'ndalang qo'yishlari mumkin .

Monopoliyaning salbiy tomonlari haqida oldindan ta'kidlab kelingan va bir qancha buyuk iqtisodchilar bu haqida o'z fikrlarini bildirib o'tishgan.

Buning yorqin misoli sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin: - Arnold Xarberger fikriga ko'ra bozorda monopoliyaning mavjud bo'lishi jamiyat boyliklarining bir qismini qaytmas xarajatlar (DeadWeight Loss (DWL))ga aylantiradi. Bu fikr o'z tasdig'ini topgan.

Xavri Leybenstayn monopoliyada samaradorlikni oshiruvchi stimul yo'qligini ta'kidlaydi. Richard Pozdner esa monopolist monopol hokimiyatini ushlab qolish uchun qo'shimcha keraksiz sarf-xarajatlar qilishini va bu harajatlar odatda iste'molchining zimmasiga tushishini, hamda natijada bu aholi daromadlarining kamayishiga olib kelishini aytib o'tgan .

Yuqorida monopoliyaning salbiy jihatlari bilan tanishib chiqdik. Umuman olganda, monopoliyaning ijobiy tomonlari ham mavjud, biroq uning bozor iqtisodiyotiga va umuman iqtisod sohasiga yetkazadigan zararlari bir talay. Monopolizm avj olib ketgan sharoitda ayni amalakatdagi raqobat, narx-navo, ish haqi, bozorning amal qilish sikli, pul aylanmasi va shu kabi iqtisodiy jarayonlarga jiddiy zarar yetadi.

Bundan ko'rinadiki, monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishga ancha jiddiy ta'sir ko'rsatishi, taraqqiyot yo'liga g'ov bo'lishi ham mumkin. Monopoliyanig yo'liga to'siq sifatida davlatdan boshqa subyekt maydonga chiqa olmaydi. Shunga ko'ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida monopoliyalarni davlar tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari qo'llanilib, bu **monopoliyaga qarshi siyosat** deb ataladi .

Davlat monopoliyaga qarshi siyosat yurgizishda avvalo, qonun tashabbuskorligi va qonun chiqaruvchi huquqlaridan foydalanadi va monopoliya qarshi qonunlar ishlab chiqadi. Bu jarayon **antimonopol qonunchilik** deb ataladi .

Tarixdan ma'lumki, antimonopol siyosat yurgizgan birinchi mamlakat AQSH hisoblanadi. Hozirgi bozor iqtisodiyoti rivojlangan bir davrda esa deyarli barcha mamlakatlar monopoliyaga qarshi jiddiy kurash olib bormoqda(ba'zi davlatlar bundan mustasno).

Monopoliyaga qarshi qonun firmalarda jamiyat uchun xavfli bo'lgan monopolistik hokimiyatni to'planishini cheklashga qaratilgan. Monopolistik hokimiyat yuqorida aytganimizdek, monopolistning bozor narxiga ta'sir qilish kuchini bildiradi. Qaysi firma bozor narxiga ko'proq ta'sir qila olsa, u ko'proq monopolistik hokimiyatga ega bo'ladi. Davlatning antimonopol siyosati esa shunga o'xshash nohush holatlarning oldini olish maqsadida amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vududga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa yuqorida ta'kidlaganimizdek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat mihitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

Monopolizmga qarshi siyosat shart qilib qo'yilgan choralar, ko'pincha, erkin bozor iqtisodiyoti prinsiplariga zid keladi. Lekin, qanday g'ayritabiiy tuyulmasin, ular bozor stixiyasining o'z-o'zidan yemirishidan (monopoliya bozor kuchlari harakatining qonuniy natijasi bo'lgan holda) va bozorni tashqaridan yemiruvchi omillar (raqobatning nomukammalligini tabiiy resurslarning cheklanganligi, xo'jalik faoliyati va qonunchilikning xususiyati, hukumat muassasalari, an'analar va hokazolarning harakatlari keltirib chiqargan holda)dan himoya qilishga yordam beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Raqobat kategoriyasining mohiyatini tushuntiring.
2. Kuchli va kuchsiz raqobat holatida bozor konyukturasini tavsiflang.
3. Monopoliya turlarini tavsiflang va uning afzalliklari hamda kamchiliklarini ilmiy asoslang.

VIII-BOB. DAVLATNING MINTAQAVIY SIYOSATI VA HUDUDLAR RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI

Reja

- 8.1. Mintaqaviy markazlashtirishdan chiqish, integratsiya va millat ustidan iqtisodiy siyosat yuritilishi.
- 8.2. Davlat iqtisodiy siyosatining usullari va vositalari
- 8.3. Davlatning mintaqaviy siyosatini takomillashtirish yo'nalishlari.

Tayanch iboralar: iqtisodiy siyosat, mintaqaviy siyosat, pragmatik yondashuv, fiskal, pul - kredit, valyuta, tashqi iqtisodiy siyosat, monopoliyaga qarshi, ijtimoiy siyosat, narxlar, daromadlar, pensiya

8.1. Mintaqaviy markazlashtirishdan chiqish, integratsiya va millat ustidan iqtisodiy siyosat yuritilishi.

Mintaqaviy miqyosda sodir bo'layotgan rivojlanish jarayonlarini asosan siyosiy-iqtisodiy tahlil qilib, o'ziga xoslik bilan bog'liq bo'lgan kengroq, global aloqalar va ijtimoiy munosabatlarni tushunish zarurligini ta'kidlaydi. Biroq, u yangi axborot texnologiyalari va moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarning global-lashuv yo'nalishiga o'zgarishi "joy" va "uy" kabi tushunchalar mohiyatini tubdan o'zgartirdi, degan fikrni rad etadi.

Ushbu fikrlash yo'nalishi axborot-kommunikatsiya sohasini tubdan o'zgartirish natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy o'zgarishlarni ta'kidlaydigan axborot jamiyati nazariyotchilarining bayonotlaridan sezilarli darajada farq qiladi. Nazariyaning kelib chiqishini amerikalik klassiklar Charlz Kuli, Jorj Mid va Gerbert Blumer asarlarida topish mumkin.

Zamonaviy nazariyotchilar, interaksionizm izdoshlari Piter Burk, Ralf Tyormer, Jorj Makkol, Jerri Simens, Sheldon Striker va boshqalar individual o'ziga xoslikni shaxsning jamiyatda bajaradigan rollari mahsuli deb bilishadi. Ular "men" ni turli xil ijtimoiy ta'sirlar natijasida farqlanadigan turli xil va dinamik mavjudot sifatida talqin qiladilar.

Bu nazariya mikroijtimoiy darajada shaxsiyatni shakllantirish mexanizmlarini tahlil qiladi, uni ijtimoiy rollarni o'zaro ta'sir qilish, qabul qilish, individual tushunish va bajarish jarayonlari, muayyan rol repertuarlariga bo'lgan munosabat bilan bog'laydi. Ya'ni, o'ziga xoslik nazariyasi doirasida biz ijtimoiy jihatdan shartlangan va shaxs tomonidan aks ettirilgan turli xil "men"lar haqida ketayotganligi aniq, ular rol o'ziga xosliklari shaklida namoyon bo'ladi.

Ikkinchisi, odamlar jamoat maydonida o'z pozitsiyalarini ro'yobga chiqarish natijasida o'z taqdirini o'zi belgilashlari, ular ham ma'lum rollarni bajarish bilan bog'liq. Rollar tabiatan aks ettiruvchidir, chunki ular o'zaro ta'sir jarayonida va o'zaro ta'sir orqali shaxs uchun ma'no kasb etadi. Boshqalarning shaxsga bo'lgan munosabati, birinchi navbatda, ma'lum bir rolni bajarish bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. Aynan shu reaksiyalar, nazariya tarafdorlarining fikriga ko'ra, o'z taqdirini o'zi belgilash uchun asos bo'ladi.

Shunday qilib, rollar o'ziga xoslik qurilishi quriladigan poydevor bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, rollar shaxslarni ijtimoiy tuzilma bilan bog'laydigan ko'prikdir. Geografik o'ziga xoslik nazariyasi G'arb olimlarining o'ziga xoslikning hudud bilan aloqasiga bag'ishlangan kontseptual ishlanmalari orasida mahalliy o'ziga xoslik (joy identifikatori) nazariyasi alohida o'rin tutadi. Ingliz tilidagi atamaning to'g'ridan-to'g'ri rus tiliga tarjimasining to'liq bo'lmaganligini hisobga olib, men geografik o'ziga xoslik tushunchasidan bir-birini almashtiradigan tushuncha sifatida foydalanishni taklif qilaman.

"Joy_o'ziga xoslik" atamasi XX asrning 70-yillari oxirida amerikalik ijtimoiy psixolog Garold Proshanskiy tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u fazoviy o'ziga xoslikni shaxs tomonidan joy, hududning kengroq "men" tushunchasiga kiritishi, deb ta'riflaydi. Xotiralar, tushunchalar, talqinlar, g'oyalar va ma'lum jismoniy joylar va joylashuv turlariga tegishli tuyg'ular aralashmasi sifatida.

Mutaxassislarning turli yo'nalishlarga bo'lgan qiziqishi g'ayrioddiy, g'ayrioddiy bo'lmagan tahlilga qaratilgan tadqiqotlarning paydo bo'lishiga olib keldi, masalan, uylar va ish joylarini aloqa va o'zini ko'rsatish vositasi sifatida bezash usullari; uy-joy, uy-joy, yashash joyini o'z-o'zini toifalash manbai sifatida, joyga biriktirish. Norvegiyalik tadqiqotchi Ashild Xeyge Gollistik ma'lumotlarda joyning o'ziga xoslikka ta'sirini va odamlar va ularning jismoniy muhiti o'rtasidagi o'zaro ta'sir modelini o'rganadi: odamlar joylarga ta'sir qiladi va joylar odamlarning o'zini qanday ko'rishiga ta'sir qiladi.

Hududiy o'ziga xoslik ma'lum bir hududga bog'lanishni o'z ichiga oladi, lekin ular bilan cheklanmaydi. Birikish - bu tining pastki tuzilmalaridan biri bo'lib, uni ijtimoiy o'ziga xoslik turlaridan biri sifatida uning eng ta'sirli, "klassik" shakllari - jins, millat (irq) va sinf sifatida ko'rib chiqish mumkin emas.

Hududiy o'ziga xoslik ijtimoiy o'ziga xoslik namoyon bo'lishining mumkin bo'lgan shakllaridan biri, boshqa identifikatsiya toifalarining bir

qismidir. Joyni ko'plab ijtimoiy toifalardan biri sifatida ko'rib bo'lmaydi. Shu bilan birga, joy nafaqat turli o'ziga xosliklarning shakllanishi va aktuallasuvi sodir bo'ladigan kontekst yoki fon emas, balki u ijtimoiy o'ziga xoslikning ajralmas, ajralmas qismidir. Masalan, turli me'moriy shakllar o'zaro ta'sirining u yoki bu modeliga hissa qo'shishi, turli, ba'zan to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi ijtimoiy tuyg'ularni keltirib chiqarishi, o'zaro ta'sirni engillashtirishi yoki uni inhiye qilishi, uni yanada ifodali yoki ijtimoiy masofani tekislashi, ijtimoiy tengsizlikni yoki aksincha, tenglikni kuchaytirishi mumkin. Ya'ni, ma'lum bir shaxs va ijtimoiy o'ziga xoslikni rag'batlantirishga qarab, joy butunlay boshqacha rollarni o'ynashi mumkin.

Hududiy hamjamiyat xayoliy hamjamiyat sifatida Hududiy o'ziga xoslikni taniqli amerikalik olim Benedikt Andersonning "Xayoliy jamoalar" klassik asarida ildiz otgan kontseptual yondashuv doirasida ham ko'rish mumkin [Anderson, 2001]. Kitob asosan ilk zamonaviylik davrida millatchilik shakllanishining makroiijtimoiy shart-sharoitlarini tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lsa-da, "xayoliy jamoalar" tushunchasi keng ilmiy e'tirofga sazovor bo'ldi va u ko'pincha ijtimoiy hayotning turli xil shakllarini o'rganish uchun ishlatiladi. ma'noga ega, lekin mohiyatan o'xshash.

Anderson tadqiqotchining butun diqqatini millatga qaratib, uni "xayoliy siyosiy hamjamiyat – bundan tashqari, xayoliy genetik jihatdan cheklangan va suveren" deb ta'riflaydi. Bu xayoliy, chunki hatto eng kichik millat vakillari ham o'z vatandoshlarining ko'pini hech qachon tanimaydilar, ular haqida hech narsa uchramaydilar, hatto ular haqida hech narsa eshitmaydilar, lekin ularning ishtiroki tasviri hammaning tasavvurida yashaydi ". Umumlashtirishning yuqori darajasiga o'tib, tadqiqotchi "aholi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqada bo'lgan ibtidoiy aholi punktidan kattaroq har qanday jamoa (garchi, ehtimol, shunday bo'lsa ham) xayoliy ekanligini ta'kidlaydi. Jamiyatlar o'zlarining voqeligi yoki g'ayrioddiyligi bilan emas, balki tasavvur qilish uslubi bilan ajralib turishi kerak/

Jamiyatning an'anaviy tadqiqotlari qat'iy cheklangan hududiy, ijtimoiy va madaniy hududlar kontseptsiyasiga asoslangan edi. Mutaxassislar va olimlarning fikriga ko'ra, "o'ziga xosliklar to'qnashuvi" ikki yoki undan ortiq guruhlar bir xil tarixiy, madaniy, ijtimoiy, siyosiy hududga da'vo qila boshlaganida sodir bo'ladi. Tabiiyki, o'ziga xosliklarning bir-biriga mos kelishi bahsli geografik hududlarga nisbatan siyosiy da'volar hollarida yaqqol namoyon bo'ladi. Hududiy instinktning kuchi, agar hududiy hamjamiyat chegara holatida bo'lsa, ko'p marta ko'payadi.

Ijtimoiy fanlarda asta-sekinlik bilan shunday nuqtai nazar vujudga keladiki, unga ko'ra hududiy o'ziga xoslik aniq chegaralarga ega o'zgarmas makonlar emas, balki o'zgaruvchan va dinamik hodisalar sifatida tushuniladi. Demak, mintaqaviy o'ziga xoslik shaxs ijtimoiy o'ziga xosligining bir qismidir. Ijtimoiy identifikatsiya tarkibida odatda ikkita asosiy komponent ajralib turadi - kognitiv (bilim, o'z guruhining xususiyatlari haqidagi g'oyalar va o'zini a'zo sifatida bilish) va affektiv (o'z guruhining fazilatlarini baholash, a'zolikning ahamiyati). unda). Mintaqaviy ijtimoiy identifikatsiyaning tuzilishi bir xil ikkita asosiy komponentni o'z ichiga oladi - bilim, o'z "hududiy" guruhining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi g'oyalar va o'zini uning a'zosi sifatida anglash va o'z hududining fazilatlarini baholash, uning ahamiyati. Global va mahalliy koordinatalar tizimi. Hech bo'lmaganda umumiy yashash joyi bilan birlashgan aholi uchun bu nimani anglatadi? Javob aniq - mintaqaviy hamjamiyat paydo bo'lmoqda.

Mintaqaviy o'ziga xoslik masalasini ko'rib chiqsak, shuni hisobga olish kerakki, o'ziga xoslik ijtimoiy identifikatsiya jarayoni sifatida, birinchi navbatda, jamiyatning o'zi (ichki o'ziga xoslik) tomonidan yaratilishi mumkin. Ikkinchidan, ikkita "yo'naltiruvchi madaniyat" yoki bitta havola va bitta yordamchining mavjudligiga asoslanib, yordamchi o'ziga xoslik masalasini ko'tarish mumkin. Uchinchidan, hududiy o'ziga xoslikni jamiyatga tashqaridan qarash mumkin.

Shuningdek, ba'zi iqtisodiy xususiyatlarga e'tibor qaratish lozim, masalan, markaz-cheikka o'qi bo'ylab ijtimoiy-maqomli dispozitsiyalarning reytingi bilan bog'liq. Bunda, albatta, muxolifat markaz-cheikka fazoviy-geografik munosabatda emas, balki turli xil manbalar va o'zaro ta'sir markazlarining yaqinligi yoki uzoqligi bilan bog'liq holda tushuniladi. Ijtimoiy maqomning markazlarga yaqinligi resurslar va faoliyat imkoniyatlaridan foydalanishni osonlashtirgani sababli, bu iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shadi. Ijtimoiy va maqomning chetga siljishi resurslar va imkoniyatlardan foydalanishni cheklaydi va iqtisodiy va maqom pozitsiyalarini saqlab qolish bilan bog'liq himoya (yoki mudofaa), konservativ, aslida hayotiy munosabatni kuchaytiradi.

Shunday qilib, birinchi vazifa - mintaqaviy identifikatsiya mavjudligi taxmin qilinadigan hududning ob'ektiv iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy holatini diagnostika qilish. Shu bilan birga, birinchi vazifa doirasida nafaqat YaHM va aholi soni kabi asosiy ko'rsatkichlar, balki maxsus choralalar, masalan, qatnovning mavjudligi, yo'qligi ham muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy siyosat - davlat umuman mamlakat, jamiyat va xalqning milliy maqsadlariga erishishga qaratilgan. Bu umumiy maqsadlarga qisqartirish qiyin bo'lgan maqsadlarning keng to'plami. Rossiya tarixining sovet davrida, sotsialistik davlatning umumiy maqsadi, belgilangan sharoitda, odamlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishning eng yuqori darajasiga erishish sifatida shakllantirildi. Siyosat maqsadining bu formulasi asosan mafkuraviy xarakterga ega edi, har xil ehtiyojlarni qondirish darajasi va ehtiyojlarning miqyosi o'lchovi bo'lmagan taqdirda, faqat sifatli edi.

Turli davlatlar, ijtimoiy-siyosiy tizimlar uchun maqsadlar bir xil emas; ular markaziy nazorat ostida va bozor iqtisodiyoti bo'lgan mamlakatlarda sezilarli farq qiladi. Davlatning maqsadlari erishilgan ijtimoiy darajaga bog'liq iqtisodiy rivojlanish mamlakat, tarixiy va milliy an'analardan. Turli mamlakatlarning hukumat pozitsiyasini, jamoatchilik fikrini, hukmron siyosiy e'tiqodini aks ettiruvchi, davlat intilishlariga nisbatan o'z ustuvorliklari, afzalliklari bor.

Bozor munosabatlari hukmron bo'lgan mamlakatlarda, davlat iqtisodiy siyosatning asosiy maqsadlarini faqat bozorning o'zi hal qila olmaydigan, boshqaruvning bozor mexanizmiga bo'ysunmagan vazifalarni o'z zimmasiga olishi va ko'rib chiqishi kerak, deb qabul qilingan. Bunday yondashuv bilan davlat iqtisodiy siyosatining maqsadlari maqsadlarga to'g'ri keladi davlat tomonidan tartibga solish bozor iqtisodiyoti.

Pragmatik yondashuv ancha konstruktivdir, unga ko'ra davlat iqtisodiy siyosatining maqsadlari barqarorlik, muvozanat sharoitlarini yaratish va saqlashdir. iqtisodiy vaziyat... Bu yondashuv barqarorlashtirish siyosati deb ataladi, bu, birinchi navbatda, o'z -o'zidan sodir bo'ladigan jarayonlarni bostirish, nazorat qilish qobiliyatiga erishish va vaziyatning yanada yomonlashuvining oldini olish zarur bo'lganda, inqiroz, retsessiya uchun xosdir. Barqarorlashtirish maqsadlari erishilgan va istalgan muvozanat holatini ta'minlash, iqtisodiyotning nomaqbul parametrlarini qabul qilinadigan chegaradan chiqib ketishining oldini olish uchun ham muhimdir.

Davlatning iqtisodiy hayotga aralashuvi sohalari (yo'nalishlari) nuqtai nazaridan, davlat iqtisodiy siyosati mexanizmi bir vaqtning o'zida turli yo'nalishlarda ishlaydi. Bu sohalarining har biri ko'pincha siyosat deb ham ataladi. Bu, birinchi navbatda, fiskal, pul -kredit, valyuta (bu sohalar ko'pincha moliyaviy siyosatga birlashtiriladi), sanoat (u ham tarmoq), tashqi iqtisodiy, monopoliyaga qarshi, ilmiy, ta'lim va, albatta, ijtimoiy siyosatdir. Bundan tashqari, bu sohalarida ko'pincha juda muhim alohida

sohalar mavjud bo'lib, ularni siyosat deb ham atashadi. Demak, ijtimoiy siyosatda narxlar va daromadlar, pensiya va boshqalar siyosati mavjud.

8.2. Davlat iqtisodiy siyosatining usullari va vositalari

Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish davlatning iqtisodiyotga ta'sir etish mexanizmini tashkil etuvchi chora-tadbirlar, vositalar majmuasidan foydalanishni nazarda tutadi. Iqtisodiy siyosat usullarining tasnifi:

1. To'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish choralari. Bu usullar xo'jalik yurituvchi sub'ekt-larning mustaqil ravishda emas, balki davlat ko'rsatmalariga ko'ra qaror qabul qilishini nazarda tutadi. Misollar: soliq qonuni, amortizatsiya to'lovlari sohasidagi qoidalar, davlat investitsiyalari uchun byudjet tartiblari.

2. Bilvosita ta'sir choralari. Bu usullarning mohiyati shundan iboratki, davlat xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bevosita ta'sir ko'rsatmaydi. U faqat iqtisodiy sub'ektlarning iqtisodiy siyosat maqsadlariga mos keladigan iqtisodiy qarorlarni mustaqil tanlashi uchun sharoit yaratadi.

Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish usullarining tashkiliy va institutsional mezonlarga asoslangan yana bir tasnifi mavjud. Ushbu yondashuv bilan quyidagilar mavjud: ma'muriy, iqtisodiy va institutsional usullar.

Ma'muriy choralar. Tartibga solish harakatining ma'muriy chora-tadbirlari majmuasi infratuzilma tomonidan ta'minlanadi. Asosiy funktsiya ma'muriy choralar jamiyatda atrof-muhit qonuniga asoslangan barqarorlikni ta'minlash: mulk huquqini saqlash, raqobat muhitini himoya qilish, erkin tanlash va iqtisodiy qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini ta'minlash. Ma'muriy choralar, o'z navbatida, taqiqlash, ruxsat berish, majburlash choralarga bo'linadi.

Iqtisodiy chora-tadbirlar. Iqtisodiy chora-tadbirlarga davlatning iqtisodiy dastaklari yordamida majburlash choralaridan farqli ravishda ta'sir ko'rsatadigan harakatlari kiradi. bozor munosabatlari... Ushbu chora-tadbirlar yalpi talabga ta'sir qilishning turli usullarini anglatadi, umumiy ta'minot, kapitalning markazlashuv darajasi, iqtisodiyotning ijtimoiy va tarkibiy jihatlari. Iqtisodiy choralarga quyidagilar kiradi: Moliyaviy siyosat, shu jumladan byudjet, fiskal siyosat; Pul va kredit (pul) siyosati; Iqtisodiy dasturlash va rejalashtirish; Prognozlash.

Institutsional tuzilmalar. Institutsional chora-tadbirlar muayyan ijtimoiy institutlarni yaratish, saqlash va rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, "muassasa" ijtimoiy odatlar guruhini yaxshiroq tavsiflash

uchun og'zaki belgi sifatida tushuniladi. Institutlarning mavjudligi jamiyatda ma'lum odamlar uchun odat bo'lib qolgan hukmron va barqaror fikrlash yoki xatti-harakatlarning mavjudligini anglatadi. ijtimoiy guruhlar yoki odamlar uchun odat. Misollar: "huquq instituti", "mulk instituti".

Fiskal (fiskal) siyosat doirasida to'g'ridan-to'g'ri harakat choralari davlat xarajatlaridagi o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Davlat xarajatlari, davlat sektorini moliyalashtirish, ijtimoiy ta'minot tizimini amalga oshirish orqali resurslar, tovarlar va xizmatlar bozorida xaridlar amalga oshiriladi. Davlat xarajatlari milliy mahsulotning aholining barcha qatlamlari birgalikda foydalanishiga ketadigan ulushini ko'rsatadi. Ular YaIM dinamikasiga katta ta'sir ko'rsatadi. Fiskal siyosat doirasidagi iqtisodiy ta'sir choralari soliqlarni o'zgartirish siyosatini (turlari, stavkalari, undirish tartibi) o'z ichiga olishi kerak.

Investitsiyalarni tartibga solish orqali davlat moliyaviy va pul mexanizm-laridan foydalangan holda ijtimoiy takror ishlab chiqarish sur'atlari va nisbatlariga ta'sir qiladi. Investitsiyalar ham davlat byudjeti hisobidan amalga oshiriladi, mahalliy byudjetlar tomonidan rag'batlantiriladigan xususiy investitsiyalar orqali ham soliq imtiyozlari.

Pul-kredit siyosati doirasida davlat ta'sir ko'rsatadi pul massasi... Davlat bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin stavka foizi, va shunday qilib - korxonalar sarmoyasi va aholi iste'moli bo'yicha. Investitsiyalar va iste'mol orqali davlat tomonidan tartibga solish YaIM hajmi va dinamikasiga ta'sir qiladi. Pul-kredit siyosati inflyatsiyaga katta ta'sir ko'rsatadi. Yo'nalishlardan biri inflyatsiyaga qarshi choralar tizimi bo'lib, u aholi va tashkilotlarning pulga bo'lgan talabini tartibga solishga qaratilganligi sababli daromadlarni tartibga solish siyosatini o'z ichiga olishi mumkin.

Davlat iqtisodiy siyosatining birinchi yo'nalishining ma'nosi shundan iboratki, bozorda raqobatbardosh vaziyatni saqlab turish sharoitida aynan o'sha mahsulotlar iste'molchilar talabiga javob beradigan tarzda ishlab chiqariladi. Bir tomondan, iste'molchilar kerakli tovarlar va xizmatlarni sotib olishlari mumkin bo'ladi (bu holda ularning farovonligi oshadi). Boshqa tomondan, ushbu tovar va xizmatlarni manfaatdor iste'molchilarga sotish imkoniyati ushbu tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanadiganlar uchun daromad olish imkoniyatini yaratadi, ya'ni band aholi tovarlarni sotib olish uchun zarur bo'lgan daromadni olishlari mumkin. xizmatlar.

Davlat iqtisodiy siyosatining ikkinchi yo'nalishi, asosan, bozor sharoitida farovonligi oshmaydigan, ishsiz (yoki nogiron) aholining

daromadini shakllantirish va asosiy tovarlar va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq. Ammo, shu bilan birga, davlat iqtisodiy siyosatining ikkinchi yo'nalishi butun aholining farovonligiga ta'sir qiladi, chunki ijtimoiy majburiyatlar yordamida davlat "bozordan tashqari" tovarlar ishlab chiqarishni ta'minlaydi. ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqalar

Iqtisodiy siyosat davlat organlari tomonidan amalga oshirilayotgan turli tadbirlarni amalga oshirishga yordam beradigan aniq chora-tadbirlar majmuidir iqtisodiy yechimlar makroiqtisodiyot darajasida. Amalga oshirish iqtisodiy siyosat davlat jamiyat uchun muhim rol o'ynaydigan muayyan maqsadlarga erishishga qaratilgan. Iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishlari davlatning iqtisodiy holatiga bog'liq bu daqiqa... Ushbu iqtisodiy yo'nalishlar qaror qabul qilish uchun asos bo'lishi kerak. Mamlakat iqtisodiyotiga davlat ta'sirining har qanday usuli bilan iqtisodiy maqsadlarga tez vaqt va eng kam xarajat bilan erishish istagi mavjud.

Iqtisodiy siyosatni olib borish faqat mamlakat iqtisodiyotiga davlat ta'siri tizimini yaratuvchi muvofiqlashtirilgan va to'g'ri chora-tadbirlar va harakatlarni amalga oshirish bilan mumkin. Davlatning iqtisodiyotga ta'siri munozarali. Bu ta'sir bozor mexanizmiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, masalan, iqtisodiy nizolarni hal qilish va mulk huquqlarini himoya qilish, shuningdek, salbiy. Salbiy ta'sir bozor mexanizmidagi nomutanosiblik va qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishida kuzatilishi mumkin. Ko'pgina davlatlar aralash iqtisodiyotni afzal ko'radilar, unda bozor mexanizmiga o'zgina aralashuv bilan hukumatning ta'siri (masalan, soliq va pul-kredit siyosati, monopoliyaga qarshi choralar) mumkin.

Odatda, ekspertlar davlat tomonidan iqtisodiy siyosat yuritish usullarini tasniflashning bir necha turlarini aniqlaydilar. Ushbu tasniflar ta'rifni amalga oshirish xususiyatlariga bog'liq. Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish usullari davlat iqtisodiyotiga bilvosita va to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish choralarga bo'linadi.

To'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish usullari - bu hukumat ta'sir qilish usuli bo'lib, unda iqtisodiy qarorlar qonun chiqaruvchi yoki hukumat qarorlariga asoslanishi kerak. Bu usullarga soliqlar to'g'risidagi qonun, davlat byudjeti bilan bog'liq operatsiyalar va boshqalar kiradi. To'g'ridan-to'g'ri usullarning asosiy afzalligi - natijaga erishish tezligi va aniqligi. Bunday usullarning kamchiligi bozor mexanizmining erkin ishlashining buzilishi hisoblanadi, bu esa, natijada makroiqtisodiyotda proporsiyalarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Bilvosita ta'sir qilish usullari davlatning iqtisodiy tizimga bevosita aralasha olmasligidir. Hukumatlar iqtisodiy qarorlar uchun chegaralarni

belgilashi va iqtisodiyotga oid qarorlar iqtisodiy siyosat bilan eng mos kelishini eslatuvchi retseptlar yaratishi mumkin.

Bilvosita ta'sirning asosiy afzalligi bozor mexanizmiga aralashuvning yo'qligi hisoblanadi, bu esa makroiqtisodiyotda mutanosibliklarning buzilishini keltirib chiqarmaydi. Kamchiliklarga hukumat qarorlari va siyosat natijalarini uzoq vaqt davomida qabul qilish va amalga oshirish kiradi. Davlat ta'siri usullarining muhim tasniqlaridan biri tashkiliy-institutsional mezon bo'yicha tasniqlash hisoblanadi. Tasniqlashning asosiy turlariga ma'muriy, institutsional va iqtisodiy yo'llar davlat siyosati.

Ma'muriy choralar huquqiy infratuzilmaga asoslanadi. Ma'muriy usullar barqaror huquqiy jamoat muhitini ta'minlash va qo'llab-quvvatlash, raqobat muhitini himoya qilish, mulkiy huquqlarni himoya qilish, erkin foydalanish imkoniyatini saqlashga qaratilgan. iqtisodiy tanlov va boshqalar.

Ma'muriy choralar taqiqlovchi, ruxsat beruvchi va majburlovchi choralarga bo'linadi. Iqtisodiy chora-tadbirlar ma'lum dastaklar yordamida davlatning iqtisodiyotga ta'sirini ifodalaydi. Bu chora-tadbirlar talab va taklifning shakllanishiga, byudjetni markazlashtirish darajasiga, iqtisodiy tuzilmalar va asoslarning shakllanishiga ta'sirini o'z ichiga oladi. Iqtisodiy chora-tadbirlarga pul-kredit (moliyaviy) siyosat (ayniqsa, fiskal siyosat), makroiqtisodiy rejalashtirish va iqtisodiy prognozlar, pul-kredit siyosati (pul-kredit) kiradi.

8.3. Davlatning mintaqaviy siyosatini takomillashtirish yo'nalishlari.

Mintaqaviy siyosatning o'rganish obyekti - turli ko'rinishdagi hududiy notengliklar, ya'ni aholining turmush darajasi va yashash sharoitidagi, ishsizlik va bandlikdagi, alohida hududlarning iqtisodiy o'sish sur'atlaridagi va tadbirkorlik sharoitidagi tafovutlar hisoblanadi.

Mintaqaviy siyosat – hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilishi lozim. Mintaqaviy siyosatning maqsadi mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga halaqat beradigan, ijtimoiy kelishmovchiliklarning paydo bo'lishiga xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Turli mamlakatlarning markaziy hukumatlari, hududiy va mahalliy davlat boshqaruv organlari bunday tafovutlarni bartaraf etish uchun bir qator (mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, davlat tuzilishi va ichki muammolari, hokimiyat tepasida turgan partiyalarning maqsadlari) omillarga bog'liq bo'lgan xilma-xil vositalardan foydalanadilar.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishdan avval, birinchi navbatda, mamlakatdagi hududiy notengliklarning sabablari o'rganiladi. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim: - tabiiy-iqlim sharoitidagi keskin tafovutlarning mamlakatning ayrim hududlari aholisining turmush sharoiti va tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri; - mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifati va ulardan foydalanish darajasi; - mintaqalarning chekka hududlarda joylashganligi natijasida transport xarajatlarining ko'payishi, mahsulot narxlarining ortishi.

Bu esa o'z navbatida bozorning torayishiga olib keladi. Transport va kom-munikatsiya aloqalarining yomonligi chetda joylashgan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini qiyinlashtiradi; - u yoki bu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnologik rivojlanish bocqichi (xomashyo resurslari, oraliq mahsulotlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar); - mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari, rivojlanish tarixi va h.k.; - ishlab chiqarish infratuzilmasi: aeroportlar, transport tarmoqlari, sanoat maydonlari, telekommunikatsiya tizimlar va h.k. bilan ta'minlanishi; - ijtimoiy-madaniy omillar: shaharlashuv darajasi, aholining ma'lumoti, ilmiy markazlarning mavjudligi va h.k.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mintaqaviy siyosat kapital qo'yilmalar qayta taqsimlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan quyidagi 3 yo'nalishda olib borilmoqda: Birinchi yo'nalish - kam rivojlangan va sanoat taraqqiyoti past mintaqalarda infratuzilma obyektlarini barpo etish va ularning boshqa rayonlar bilan aloqalarini yaxshilash. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat bevosita ishlab chiqarishga aralashmaydi, lekin tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishlari uchun iqtisodiy va huquqiy sharoitlarni yaratish davlatning birinchi darajali vazifasi hisoblanadi. Avtomobil va temir yo'llar, elektr tarmoqlari, gaz va suv quvurlari, aloqa tarmoq mavjudligi bunday hududlarda tadbirkorlikning rivojlanishiga katta yordam beradi.

Hozirda mamlakatimizda qishloq aholi punktlarini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta'minlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Ikkinchi yo'nalish - yuqori darajada rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan yirik shaharlarga nisbatan cheklash usullarini qo'llash (ma'muriy yoki moliyaviy cheklashlar orqali amalga

oshiriladi). Bunday mintaqalarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishga chek qo'yish orqali hududiy tafovutlar kuchayi-shining oldi olinadi.

Mazkur usul dunyoning deyarli barcha taraqqiy etgan mamlakatlarida aglomerasiya markazlariga nisbatan keng qo'llaniladi. O'zbekistonda yirik va katta shaharlarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishning oldini olish, kichik shaharlar, shahar posyolkalari va qishloq aholi punktlarini rivojlantirish dolzarb muammolardan hisoblanadi. Uchinchi yo'nalish - muammoli mintaqalarga sanoat korxonalarini joylashtirish maqsadida xorijiy va xususiy sarmoyalarni jalb etishni rag'batlantirish. Mazkur yo'nalish iqtisodiyotning turli tarmoqlariga mansub korxonalarni joylashtirishda davlat tomonidan muhim e'tibor beriladigan asosiy yo'nalish hisoblanadi.

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida mintaqaviy siyosatni amalga oshirish-ning quyidagi 2 xil usuli keng qo'llaniladi: Adolatli usul - ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning shunday turiki, unga ko'ra mamlakat fuqarolari qaysi hududda yashashlaridan qat'iy nazar, ularning turmush darajasi deyarli bir xil sharoit va imkoniyatlarda bo'lishi ko'zda tutiladi. Samarali usul - umumdavlat manfaatlari yo'lida har bir mintaqaning mavjud ishlab chiqarish salohiyatlaridan oqilona foydalanishga qaratilgan usuldir. Har ikki usul turli holatlarda o'zaro bir-birini to'ldiradigan yoki bir-biriga qarama-qarshi bo'lishi mumkin. Bu esa muayyan mamlakat iqtisodiy taraqqiyotning qaysi pog'onasida turganligiga bog'liq. Iqtisodiy salohiyati katta, rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan AQSH, Kanada, Yaponiya va g'arbiy Yevropa mamlakatlari mintaqaviy siyosatida adolatli usul keng qo'llaniladi.

Nazorat uchun savollar

1. Integratsiya va millat ustidan iqtisodiy siyosat yuritilishi.
2. Davlat iqtisodiy siyosatining usullari va vositalari
3. Davlatning mintaqaviy siyosatini takomillashtirish yo'nalishlari.
4. Mintaqaviy siyosatni amalga oshirish usullari.
5. Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish usullari davlat iqtisodiyotiga bilvosita va to'g'ridan-to'g'ri qanday ta'sir qiladi.

IX-BOB: YUKSALISH, RIVOJLANISH VA IQTISODIY SIYOSAT

Reja

9.1. Rivojlanishga nisbatan iqtisodiy o'sish: turmush sifati va ekologik cheklovlar

9.2. Iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishlari

9.3. Davlatning makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosati

9.4. Bilimga asoslangan iqtisodiyotning tarkibiy qimlari

9.5. Xorijiy mamlakatlarning ta'lim modeli

Tayanch iboralar: yuksalish, rivojlanish, iqtisodiy o'sish, turmush sifati, ekologik cheklovlar, makroiqtisodiy barqarorlashtirish, bilimlilar iqtisodiyoti, YaIM, ta'lim sifati, malakali kadrlar, innovatsiya, xizmat ko'rsatish, ta'lim to'g'risidagi qonun, raqobat, yangi ish o'rinlari, mehnat resurslari.

9.1. Rivojlanishga nisbatan iqtisodiy o'sish: turmush sifati va ekologik cheklovlar.

Iqtisodiy o'sish deganda bevosita yalpi ichki mahsulot (YaIM) va uning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi qiymatining ortishi tushuniladi. Agar maqsad mamlakatning iqtisodiy salohiyatini baholash bo'lsa, u holda YaIM hajmining o'sish sur'atlaridan foydalaniladi. Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM esa aholining turmush darajasini baholashda qo'llaniladi. Ushbu holatda YaIM hajmining o'zgarish sur'ati bilan aholi sonining o'zgarish sur'ati hisobga olinadi. Agar YaIM hajmining o'zgarish sur'ati aholi sonining o'zgarish sur'atidan yuqori bo'lsa, aholining o'zgarish sur'ati aholi sonining o'zgarish sur'atidan past bo'lsa, aholining o'zgarish sur'ati faro-vonligi ortadi. Agar ushbu ko'rsatkichlar bir xil bo'lsa, aholining o'zgarish sur'ati turmush darajasi o'zgarmaydi. Mabodo, YaIM hajmining o'zgarish sur'ati aholi sonining o'zgarish sur'atidan ortda qolsa, aholi turmush darajasini pasayishi kuzatiladi. Bu o'rinda iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi omilni keltirish kerak bo'ladi. Ular: ekstensiv va intensiv

Ekstensiv omil deganda ishlab chiqarishning eski shakli qolingan holda dehqonchilikda yer maydonini kengaytirish, sanoatda quvvatlarni ishga tushirish orqali erishilgan iqtisodiy o'sish sur'atini oshirish uchun yana bir gektar yerga pomidor ekiladi yerdagi agrotexnika tadbirlari xuddi oldingi bir gektar yerdagi

oshiriladi, natijada yana 20 tonna hosil olinib, umumiy hosil 40 tonnaga yetkaziladi. Yoki non ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun mavjud korxonaga qo'shimcha ravishda xuddi shunday quvvatga ega bo'lgan yana bir korxona quriladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv omiliga esa mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish vositalarini sifat jihatidan takomillashtirish, ya'ni ilg'or texnologiyalarni qo'llash, ishchilar malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish orqali erishiladi. Mazkur omil ishlab chiqarishning ichki resurslaridan unumli foydalangan holda, ortiqcha kuch, mablag' sarflamasdan mahsulot miqdorining o'sishi va sifatining oshishida o'z ifodasini topadi. Intensiv usulda pomidor ishlab chiqarish hajmini ikki marta oshirish uchun 2 gektar yerga ekish shart emas, balki aynan o'sha 1 gektar yerga ilg'or agrotexnik usullarni tatbiq etishning (tomchilatib sug'orish, yerga ishlov berishda texnikalardan foydalanish, yangi urug'lar va ularni yetishtirishning ilg'or usullarini qo'llash va h.k.) o'zi kifoya. Yoki non ishlab chiqarishni ikki marta oshirishga oldingi eski texnikalar o'rninga zamonaviylarini o'rnatish, xodimlarning malakasini oshirish, ish kunini samarali tashkil etish orqali erishish mumkin. Lekin shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi.

9.2. Iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishlari

Davlatning iqtisodiy hayotga aralashuvi sohalari (yo'nalishlari) nuqtai nazaridan, davlat iqtisodiy siyosati mexanizmi bir vaqtning o'zida turli yo'nalishlarda ishlaydi. Bu sohalarining har biri ko'pincha siyosat deb ham ataladi. Bu, birinchi navbatda, fiskal, pul -kredit, valyuta (bu sohalar ko'pincha moliyaviy siyosatga birlashtiriladi), sanoat (u ham tarmoq), tashqi iqtisodiy, monopoliyaga qarshi, ilmiy, ta'lim va, albatta, ijtimoiy siyosatdir. Bundan tashqari, bu sohalarida ko'pincha juda muhim alohida sohalar mavjud bo'lib, ularni siyosat deb ham atashadi. Demak, ijtimoiy siyosatda narxlar va daromadlar, pensiya va boshqalar siyosati mavjud. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy yo'nalishlari: Ishlab chiqarish tuzilishiga ta'siri va raqobat muhiti bozor, bozorda raqobatbardosh vaziyatni saqlab turish, shu orqali ishlab chiqarishni iste'molchilar manfaatlariga yo'naltirishni ta'minlash;

Ijtimoiy majburiyatlarni moliyalashtirish.

Davlat iqtisodiy siyosatining birinchi yo'nalishining ma'nosi shundan iboratki, bozorda raqobatbardosh vaziyatni saqlab turish sharoitida aynan o'sha mahsulotlar iste'molchilar talabiga javob beradigan tarzda ishlab chiqariladi. Bir tomondan, iste'molchilar kerakli tovarlar va xizmatlarni sotib olishlari mumkin bo'ladi (bu holda ularning farovonligi oshadi). Boshqa tomondan, ushbu tovar va xizmatlarni manfaatdor iste'molchilarga sotish imkoniyati ushbu tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanadiganlar uchun daromad olish imkoniyatini yaratadi, ya'ni band aholi tovarlarni sotib olish uchun zarur bo'lgan daromadni olishlari mumkin. xizmatlar.

Davlat iqtisodiy siyosatining ikkinchi yo'nalishi, asosan, bozor sharoitida farovonligi oshmaydigan, ishsiz (yoki nogiron) aholining daromadini shakllantirish va asosiy tovarlar va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq. Ammo, shu bilan birga, davlat iqtisodiy siyosatining ikkinchi yo'nalishi butun aholining farovonligiga ta'sir qiladi, chunki ijtimoiy majburiyatlar yordamida davlat "bozordan tashqari" tovarlar ishlab chiqarishni ta'minlaydi. ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqalar.

Iqtisodiy o'sish deganda bevosita yalpi ichki mahsulot (YaIM) va uning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi qiymatining ortishi tushuniladi. Agar maqsad mamlakatning iqtisodiy salohiyatini baholash bo'lsa, u holda YaIM hajmining o'sish sur'atlaridan foydalaniladi. Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM esa aholining turmush darajasini baholashda qo'llaniladi. Ushbu holatda YaIM hajmining o'zgarish sur'ati bilan aholi sonining o'zgarish sur'ati hisobga olinadi. Agar YaIM hajmining o'zgarish sur'ati aholi sonining o'zgarish sur'atidan yuqori bo'lsa, aholining turmush farovonligi ortadi. Agar ushbu ko'rsatkichlar bir xil bo'lsa, aholining turmush darajasi o'zgarmaydi. Mabodo, YaIM hajmining o'zgarish sur'ati aholi sonining o'zgarish sur'atidan ortda qolsa, aholi turmush darajasining pasayishi kuzatiladi.

Bu o'rinda iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi ikki omilni keltirish kerak bo'ladi. Ular: ekstensiv va intensiv omillar hisoblanadi.

Ekstensiv omil deganda ishlab chiqarishning eski shakli saqlab qolingan holda dehqonchilikda yer maydonini kengaytirish, sanoatda yangi quvvatlarni ishga tushirish orqali erishilgan iqtisodiy o'sish tushuniladi.

Misol uchun, bir gektar pomidor maydonidan o'rtacha 20 tonna hosil olinadi. Ekstensiv omilda pomidor ishlab chiqarish hajmini ikki marta oshirish uchun yana bir gektar yerga pomidor ekiladi va barcha agrotexnika tadbirlari xuddi oldingi bir gektar yerdagi kabi amalga

oshiriladi, natijada yana 20 tonna hosil olinib, umumiy hosil 40 tonnaga yetkaziladi. Yoki non ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun mavjud korxonaga qo'shimcha ravishda xuddi shunday quvvatga ega bo'lgan yana bir korxona quriladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv omiliga esa mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish vositalarini sifat jihatidan takomillashtirish, ya'ni ilg'or texnologiyalarni qo'llash, ishchilar malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish orqali erishiladi. Mazkur omil ishlab chiqarishning ichki resurslaridan unumli foydalangan holda, ortiqcha kuch, mablag' sarflamasdan mahsulot miqdorining o'sishi va sifatining oshishida o'z ifodasini topadi.

Intensiv usulda pomidor ishlab chiqarish hajmini ikki marta oshirish uchun 2 gektar yerga ekish shart emas, balki aynan o'sha 1 gektar yerga ilg'or agrotexnik usullarni tatbiq etishning (tomchilatib sug'orish, yerga ishlov berishda texnikalardan foydalanish, yangi urug'lar va ularni yetishtirishning ilg'or usullarini qo'llash va h.k) o'zi kifoya. Yoki non ishlab chiqarishni ikki marta oshirishga oldingi eski texnikalar o'miga zamonaviylarini o'rnatish, xodimlarning malakasini oshirish, ish kunini samarali tashkil etish orqali erishish mumkin.

Lekin shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi.

Iqtisodiy o'sish milliy iqtisodiyotning iqtisodiy muvozanati, muvozanati va proportsionalligi nazariyalari bilan chambarchas bog'liq. Ularning tub farqi shundaki, iqtisodiy muvozanatni, milliy iqtisodiyotning muvozanatini tahlil qilishda asosiy e'tibor iqtisodiy tizimni muvozanatli, muvozanatli holatda ta'minlash va saqlashning shart-sharoitlari va usullariga qaratiladi, bunda nazariya Iqtisodiy o'sishning asosiy muammosi - ishlab chiqarish omillarini miqdoriy jihatdan to'ldirish va ularni sifat jihatidan yaxshilash asosida ijtimoiy ishlab chiqarish ko'lamini oshirish.

Iqtisodiy o'sish turlari. Iqtisodiy o'sish ikki xil: ekstensiv va intensiv. Ekstensiv iqtisodiy o'sish ishlab chiqarish omillarini bir xil sifat jihatidan ko'paytirish, faoliyat sohasini kengaytirish orqali ijtimoiy ishlab chiqarish hajmining oshishi bilan tavsiflanadi.

Intensiv iqtisodiy o'sish iqtisodiy aylanmaga sifat jihatidan yanada ilg'or ishlab chiqarish omillari va texnologiyalarini jalb qilish orqali

ijtimoiy ishlab chiqarish hajmining oshishi bilan bog'liq. Bundan tashqari, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va ulkan tarkibiy o'zgarishlar sharoitida jadal iqtisodiy o'sish milliy mahsulotning nolga teng yoki ahamiyatsiz o'sishi bilan tavsiflanishi mumkin, ammo mahsulot sifat ko'rsatkichlarining sezilarli darajada oshishi bilan birga keladi. Iqtisodiy o'sishning bu jihati mezo-darajada eng aniq namoyon bo'ladi, ya'ni. alohida tarmoqlar darajasida.

Misol tariqasida 70-yillarning boshidan boshlab Qo'shma Shtatlardagi metallurgiya sanoatini keltirish mumkin. Po'lat ishlab chiqarish hajmini taxminan 2 barobarga qisqartirdi, po'latdan xom ashyo sifatida foydalaniladigan mahsulotlar hajmi esa nafaqat kamaymadi, balki ko'paydi. Bu metallurgiyadagi texnologiyadagi sifat o'zgarishlarining natijasi bo'lib, po'latning sifat ko'rsatkichlarining yaxshilanishi tufayli ishlab chiqarilgan mahsulotlarning metall iste'moli keskin kamayishiga olib keldi.

Iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari - bu yalpi ichki mahsulotning (YaIM) yoki milliy daromadning (MI) ma'lum bir davrdagi o'sish yoki o'sish sur'atlari yoki bir xil ko'rsatkichlar, lekin mamlakat aholisi soni bilan bog'liq, ya'ni. Aholi jon boshiga YaIM (YaIM) yoki SHM.

Mutlaq va aniq ko'rsatkichlar iqtisodiy o'sishni turli pozitsiyalardan baholash imkonini beradi. Yalpi ichki mahsulotning (YaIM) o'sish sur'atlari va ularning mutlaq qiymati davlatning iqtisodiy qudratini, harbiy-strategik salohiyatini, xalqaro munosabatlarga siyosiy ta'sirini, kuchlar geosiyosiy muvozanatidagi o'rni va rolini baholash uchun ko'proq mos keladi.

Aniq ko'rsatkichlar millatning ijtimoiy-iqtisodiy farovonligini, alohida mamlakatlar, mintaqaviy va boshqa guruhlar aholisining turmush darajasini yanada aniqroq aniqlash imkonini beradi.

Ammo shuni yodda tutish kerakki, bu ko'rsatkichlar o'zining katta qismida moddiy ishlab chiqarish va moddiy farovonlikning rivojlanish darajasini aks ettiradi. Boshqacha qilib aytganda, bu ko'rsatkichlar asosan iste'mol jamiyatini rivojlantirishga qaratilgan. Bu moddiy boyliklarga sig'inishni tashkil etuvchi jamiyatdir. U inson ma'naviyatining mohiyati bo'lgan va hech qanday tarzda sotish va sotib olish ob'ektiga aylana olmaydigan qadriyatlarni hal qiluvchi darajada e'tibordan chetda qoldiradi. Agar bu sodir bo'lsa ("pul sumkasi" bosimi ostida sharaf, o'z-o'zini hurmat qilish, vijdon tuyg'ularini unutish), unda bu ma'naviy qadriyatlar shunchaki yo'qoladi va ularning qarama-qarshiligiga aylanadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, real YaIM (YaIM) yoki SHIM (foizlarda) o'sish sur'ati iqtisodiy o'sish o'lchovi bo'lib xizmat qiladi:

- qayerda va mos ravishda yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning o'sish sur'atlari;

- o'rganilayotgan yildagi tegishli ravishda yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning qiymatlari;

- tekshirilayotgan yildan oldingi yildagi tegishli ravishda yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning qiymatlari.

Shu bilan birga, shuni unutmaslik kerakki, real YaIM yoki shaxsiy daromadning o'sishi haqida gap ketganda, ular doimiy ravishda o'lchanadi, ya'ni, yagona narxlarda. Agar o'rganilgan va o'tgan yillardagi YaIM yoki SHning hisob-kitoblari ushbu yillardagi joriy narxlarda amalga oshirilgan bo'lsa, deflyator qiymatiga tuzatish kiritish kerak.

Iqtisodiy o'sish omillari. Tabiiy resurslar Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi hal qiluvchi omillar, birinchi navbatda, tabiiy va mehnat resurslarining miqdoriy mavjudligi va ularning sifat holatidir. Tabiiy resurslar deganda ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun tashkil etuvchi tabiiy-iqlim sharoitlarining yig'indisi tushuniladi: tuproq unumdorligi, iqlim, mineral resurslar, o'rmonlar, daryolar, ko'llar va dengizlar boyliklari, bokira erlar va antropogen ta'sir ko'rsatmaydigan bo'shliqlar. faoliyat. Bular tabiatning erkin kuchlari deb ataladigan bo'lib, ular insonga xizmat qiladi. Ularning qashshoqligi yoki boyligi, shubhasiz, ishlab chiqarish faoliyatining ayrim turlarini amalga oshirish qobiliyatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi.

Shu o'rinda shuni unutmaslik kerakki, tabiat in'omlariga ehtiyotkorlik va ehtiyotkorona munosabatda bo'lishgina bugungi avlod va avlodlarimizning ijtimoiy-iqtisodiy farovonligini ta'minlashi mumkin. Bu odamlar uchun maqbul bo'lgan muhitni saqlashning ajralmas sharti va o'z-o'zini ko'paytiradigan biologik tizimni muvozanat holatida saqlashning zaruriy shartidir. Rossiya dunyodagi boshqa hech qanday davlat kabi barcha tabiiy resurslarga ega. Ularning iqtisodiy aylanmada katta miqyosda ishtirok etishiga qaramay, u ham hech bir davlat bilan tenglasha olmaydigan ulkan bokira hududlarga ega.

Ko'pgina iqtisodiy muammolarni hal qilish va bozor iqtisodiyoti rivojlanish yo'liga kirishning shoshilinch zarurati munosabati bilan jamiyat allaqachon yirik xususiy kapital egalarining xatti-harakatlari haqida qayg'urishi kerak, chunki ular uchun faqat iqtisodiy samaradorlik muhim, va jamiyat u ijtimoiy-ekologik samaradorlik bilan to'ldirilishi va tuzatilishi kerak. Qolaversa, bozor muhiti aholi o'rtasida iste'molchilik psixologiyasini ham shakllantiradi, bu esa yana mamlakat va xalqning real farovonligiga qo'shimcha xavf tug'diradi.

Shuning uchun bozor iqtisodiyoti shakllanishining dastlabki bosqichidayoq unga ijtimoiy va ekologik yo'naltirilgan xususiyat berilishi kerak. Aks holda, buzg'unchi oqibatlar bilan xususiy tadbirkorlik hech qanday holatda ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan kam bo'lmaydi, hatto undan ham oshib ketmaydi.

Shu munosabat bilan mamlakatimiz oldida quyidagi vazifalar turibdi: bir tomondan, iqtisodiy faoliyatni jonlantirish va iqtisodiy rivojlanishning yuksalishi uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish, ikkinchi tomondan, atrof-muhitga zarar etkazuvchi ishlab chiqarish texnologiyalarini cheklash yoki istisno qilish; ilg'or texnologiyalar va uskunar mavjud bo'lsa.

Mehnat resurslari iqtisodiy o'sishning eng muhim omili bo'lib, uning holati xo'jalik aylanmasiga boshqa resurslarni jalb qilish, boshqa omillardan foydalanish va o'zaro ta'sir qilish imkoniyatini belgilaydi. Potentsial mehnat resurslari aholi soniga, uning jinsi va yosh tarkibiga, umumiy va kasbiy ta'lim darajasiga, fanning rivojlanishiga bog'liq bo'lib, inson omili orqali ishlab chiqarishdagi bevosita jonli mehnatning umumiy va qo'shma mehnat bilan o'zaro ta'sirini ta'minlaydi, ya'ni. zamondoshlar va oldingi avlodlar mehnatining turli darajalarining o'zaro ta'siri va hamkorligi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti va uni texnologik omilga aylantirish sharoitida inson omili ilgari hech qachon bo'lmaganidek, faqat asosiy ishlab chiqaruvchi kuch sifatida emas, balki ilgari suriladi (bu qobiliyatda mehnat har doim bo'lgan, mavjud va bo'ladi). oldingi), lekin ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining boshlang'ich, mazmunli va natijaviy komponenti sifatida. Boshlanish nuqtasi insonning mavjud ilg'or ishlab chiqarish vositalari bilan o'zaro munosabati uchun shart-sharoitlarni ta'minlash bilan bog'liq. Bu xodimning umumiy ta'lim, madaniy va kasbiy tayyorgarligi bo'lib, unga o'z kuchlari, ko'nikmalari va bilimlarini qo'llash sohasida yuqori harakatchanlikni ta'minlaydi

Ijtimoiy-iqtisodiy tizim resurs sifatida ularning miqdoriy va sifat parametrlari bilan xarakterlanadigan, lekin statik holatda bo'lgan yuqoridagi omillarga qo'shimcha ravishda, ijtimoiy ishlab chiqarish dinamikasida ularning tashkiliy o'zaro ta'sirining eng keng doirasi mavjudligini hisobga olish kerak. Bir xil kirish resurslari bilan beqiyos yakuniy natijalarga erishish mumkin. Resurslar faoliyatining yakuniy samaradorligiga quyidagi ikki omil ta'sir qiladi: oqilona taqsimlash va samarali foydalanish; yalpi xarajatlar yoki yalpi talab darajasi.

Bunda biz iqtisodiy tizim faoliyatidagi ikkita juda muhim nuqtani nazarda tutamiz. Birinchisi, mavjud resurslardan foydalanishning oqilonaligi va samaradorligi bog'liq bo'lgan iqtisodiy mexanizmining holati bilan bog'liq. Bu, birinchi navbatda, bozor mexanizmlari va davlatning iqtisodiy munosabatlar jarayonlariga aralashuvining optimal kombinatsiyasini topishga qaratilgan. Shandan bozor kuchlari va ongli tartibga solish elementlarining kombinatsiyasi ob'ektiv (mavjud bozor tuzilmalarining tabiati) va sub'ektiv (hokimiyatdagi partiyaning ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishi) holatlarga bog'liq.

Ikkinchi nuqta, olingan daromadlar darajasi va ularni iste'mol jamg'armalarga taqsimlash bilan bog'liq. Aholining iste'moli ishlab chiqarishni yanada kengaytirishning muhim rag'batlantiruvchi omili sifatida samarali yalpi talabda o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga, bu erda ikkita xavf kutishi mumkin: haddan tashqari tejash yoki hamma narsani va hammani "eyish" jamg'armalarning etarli darajada emasligi, kapital to'planishi. Birinchi holda, ortiqcha ishlab chiqarish va talabning pasayishi mumkin, ikkinchidan, iqtisodiyotni yanada rivojlantirish uchun mablag'lar etishmasligi.

Iqtisodiy o'sish doimiy ravishda hal qilinishi kerak bo'lgan muammolarning butun majmuasi bilan bog'liq. Ular orasida biz eng muhimlarini nomlaymiz: o'sish omillarining o'zgarishi tendentsiyalarini aniqlash, texnologik siyosatni tanlash va uni amalga oshirishning kutilayotgan oqibatlari, milliy iqtisodiyot tarkibida kutilayotgan o'zgarishlar va uni yangilash usullarini tanlash, o'zgarishlar. o'sish omillari va natijalarida, ularni taqqoslash va o'lchash, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlash. Shu bilan birga, ushbu asosiy muammolarni hal etish kapital-mehnat nisbati va ishlab chiqarishning moddiy iste'molini o'zgartirish, yalpi ichki mahsulotdagi jamg'arish ulushini, yalpi milliy mahsulot hajmini aniqlash, ishlab chiqarish dinamikasi nisbatini aniqlash kabi aniq masalalarni hal qilish darajasiga olib keladi.

XX asr ijtimoiy ishlab chiqarishning uchlamchi tarmoqlari (xizmatlar, savdo)ning oldinda rivojlanish tendentsiyasi yaqqol namoyon bo'la boshladi. Natijada, asr oxiriga kelib, dunyoning rivojlangan qismidagi milliy mahsulotda ularning ulushi taxminan 50-65% gacha oshdi. Agar AQSh haqida gapiradigan bo'lsak, ushbu tarmoqlarning YaIMdagi ulushi 45% dan 65% gacha oshdi. Bo'lib o'tgan mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish jarayonlari asosan birlamchi va ikkilamchi sanoatga ta'sir ko'rsatdi, bu esa katta hajmdagi mehnatni chiqarishga olib keldi.

Ish bilan band bo'lganlar sonining ko'payishi, asosan, yuqori mehnat zichligi bilan ajralib turadigan uchinchi darajali sanoat tarmoqlarining rivojlanishi bilan bog'liq. Natijada 1950-1995 y. uchinchi darajali sanoat tarmoqlarida band bo'lganlar soni qariyb 3 baravarga, birlamchi va ikkilamchi sanoatda esa 1/4 dan kamga oshdi.

Yana bir tendentsiya - yuqori mehnat zichligi bilan ijtimoiy ishlab chiqarishning uchinchi tarmoqlari sohasining misli ko'rilmagan darajada kengayishi. XXI asr boshlariga kelib, dunyoning sanoat rivojlangan qismi yana kapitalning organik tuzilmasini yuqoriga qarab o'zgartirish muammosiga "aylanib ketdi", ammo hozirda texnik qayta jihozlash va ularda tubdan yangi texnologiyalardan foydalanish uchinchi darajali tarmoqlar sohasida bandlik muammosini keskin ko'taradi.

Boshqa, to'rtlamchi sanoat sohasining paydo bo'lishi hali kuzatilmagan, chunki ilmiy bashorat hali buni ochib bera olmaydi. Bu insoniyatni ish bilan ta'minlash vazifasini qo'yadi. Ilmiy-texnik inqilob natijasida yuzaga kelgan ushbu ijtimoiy tuzoqdan chiqish yo'li inson hayoti bilan bog'liq boshqa bilim sohalariga murojaat qilishdir.

Islohotlar boshlanishidan oldin va keyin Rossiya iqtisodiyotining tuzilishiga to'xtaladigan bo'lsak, unda kuzatilayotgan kontrakti ta'kidlash kerak. Agar ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibida uchinchi darajali tarmoqlarning ulushi 18 foizga zo'rg'a yetgan bo'lsa, hozir u 50 foizga yaqinlashmoqda va bu ko'rsatkich bo'yicha biz Yevropaga yetib oldik, deyishimiz mumkin.

Birinchidan, iqtisodiy vaziyat, buning fonida milliy iqtisodiyotda o'zgarishlar ro'y berdi: islohotlar yillarida yalpi ichki mahsulot 45 foizdan ortiq, sanoat ishlab chiqarishi 2 barobardan ortiq, qishloq xo'jaligi mahsulotlari qariyb 60 foizga kamaydi. Bu chuqurlikdan dalolat beradi iqtisodiy tanazzul mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy inqiroz bilan birga. Binobarin, yuqorida qayd etilgan tarkibiy siljish jamiyatdagi bunyodkorlik emas, balki buzg'unchi kuchlar harakati natijasidir.

Ikkinchidan, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlarga murojaat qilib, shuni ta'kidlash kerakki, 1992-1998 yillarda moddiy ishlab chiqarishning o'rtacha yillik pasayish sur'ati. qariyb 10% ni tashkil etgan bo'lsa, xizmat ko'rsatish va savdo sohasida iqtisodiy faoliyatning qisqarish darajasi 3-4% ni tashkil etdi.

Demak, xizmat ko'rsatish va savdo sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushining ikki baravardan ko'proq o'sishi moddiy ishlab chiqarish sohasi kuchliroq vayronagarchilikka uchraganining natijasidir. Uchinchidan, ijtimoiy ishlab chiqarishdagi har qanday muhim tarkibiy

o'zgarishlar investitsion muhit bilan birga keladi, chunki ularni amalga oshirish katta moliyaviy resurslarni safarbar qilishni talab qiladi. Mamlakatimizda yillar davomida investitsiyalar hajmi doimiy ravishda pasayib bormoqda (yiliga kamida 13 foiz).

Shunday qilib, erishilgan tarkibiy o'zgarish tanlangan "rivojlanish" modelining iqtisodiy nomuvofiqligining natijasi bo'lib, tor urug'-mulk, milliy, jinoiy, byurokratik va mafkuraviy manfaatlarni amalga oshirish elementlari bilan to'ldirilgan va muammolarni hal qilish bilan ziddiyatga kelgan.

9.3. Davlatning makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosati.

Makroiqtisodiyot (makro... va iqtisodiyot) — bozor xo'jaligi umumiy nazariyasining bo'limi, mamlakat iqtisodiyoti, umuman milliy xo'jalikka oid katta miqyosdagi iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni o'rganadi.

Mamlakatning iqtisodiyoti holati va rivojlanishini ifodalovchi umumlashgan ko'rsatkichlar tizimi — milliy boylik, yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, sof milliy mahsulot, milliy daromad, aholi daromadlari, davlat va xususiy investitsiyalar yigindisi, muomaladagi jami pul miqdori va sh.k. jami xo'jalik bo'yicha jamlanma, umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar o'rganadigan ob'yektlar hisoblanadi. Ayni paytda M. mamlakat miqyosida o'rtacha daromadlar, o'rtacha ish haqi, inflyasiya darajasi, ishsizlik, bandlik, mehnat unumdorligi singari o'rtacha iqtisodiy ko'rsatkichlarni hamda ularga davlatning iqtisodiy siyosati ko'rsatadigan ta'sirini o'rganadi va tadqiq etadi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jalik yurituvchi sub'yektlar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi. M.ning asoslari ingliz olimi J.M.Keynsiint 1936-yilda nashr etilgan "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" asarida bayon etilgan. Hozirgi zamon M. nazariyasida 3 oqim (neokeynschilik, monetarizm va yangi klassik yo'nalish) mavjud, ular o'rtasidagi asosiy farq makroiqtisodiy siyosatga nisbatan berilgan tavsiyalarning har xilligida (yana q. Mikroiqtisodiyot). N. A.

Makroiqtisodiy barqarorlik — iqtisodiyotning barqaror o'sishi hamda aholi faravonligi oshishining kafolatidir.

Mamlakatda inflyasiya darajasini pasaytirish Markaziy banklarning bosh maqsadiga aylangan. Inflyasiyaning yuqori darajada namoyon bo'lishi iqtisodiy o'sishning sekinlashiga va aholi daromadlarining real

qiymatining tushib ketishiga olib keladi. O'zbekiston Respublikasining mustaqillikdan keyingi davrida yuqori inflyasiya darajasi kuzatilganligi va faqatgina 2003-2016 yillarda inflyasiya bitta raqam bilan ifodalanishiga erishgan. Ammo 2017 yildan mamlakatimizda inflyasiya darajasining oshishi kuzatilgan. Bunga yillar davomida yig'ilib qolgan muammolarni, hususan keng qamrovli davlat dasturlarining bajarilishi, naqd pul masalasining xal etilishi, milliy valyutamizning erkin konvertirlanishi ta'minlanishi va boshqa shu kabi dolzarb masalalarni sabab sifatida keltirishimiz mumkin.

Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish:

- makroiqtisodiy mutanosiblikni saqlash, qabul qilingan o'rta muddatli dasturlar asosida tarkibiy va institutsional o'zgarishlarni chuqurlashtirish hisobiga yalpi ichki mahsulotning barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;

- xarajatlarning ijtimoiy yo'naltirilganini saqlab qolgan holda Davlat budjetining barcha darajalarida mutanosiblikni ta'minlash, mahalliy budjetlarning daromad qismini mustahkamlashga qaratilgan budjetlararo munosabatlarni takomillashtirish;

- soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarni kengaytirish;

- ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash;

- bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash, banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchlilikini mustahkamlash, istiqbolli investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini kreditlashni yanada kengaytirish;

- sug'urta, lizing va boshqa moliyaviy xizmatlarning hajmini ularning yangi turlarini joriy qilish va sifatini oshirish hisobiga kengaytirish, shuningdek kapitalni jalb qilish hamda korxona, moliyaviy institutlar va aholining erkin resurslarini joylashtirishdagi muqobil manba sifatida fond bozorini rivojlantirish;

- xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, yetakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o'ylangan tashqi qarzlar siyosatini amalga oshirishni

davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish.

Oxirgi yillarda turli davlatlar Markaziy banklari valyuta kursini targetlashdan yoki pul massasi o'sishini targetlashdan ko'ra to'g'ridan-to'g'ri inflyasiyani targetlashni o'z oldiga asosiy maqsad sifatida belgilamoqda. Hususan, 2010 yilda Xalqaro Valyuta Fondiga a'zo davlatlar Markaziy banklarining 16,4 foizi inflyasion targetlash rejimiga o'tishgan bo'lsa, 2018 yilga kelib, 21,4 foiz davlatlar Markaziy banklari inflyasion targetlash rejimini amaliyotga qo'llashgan. Ajablanarlisi bu jarayon doimiy o'sish tendensiyasiga ega bo'lmoqda. Bundan, dunyoning ko'pchilik davlatlari almashinuv kursini targetlash samara bermayotganligini va inflyasiyani to'g'ridan-to'g'ri targetlash lozimligini tan olayotganligi borasida xulosa chiqarsak bo'ladi.

Bir qator mutaxassislarning fikriga ko'ra, ko'plab mamlakatlarning pul-kredit siyosatini inflyasion targetlash sifatida izohlash mumkin. Masalan, Amerikaning Stendforsk Universitetining mashhur professori Dj.Teylor, Amerika Qo'shma Shtatlarining pul-kredit siyosati inflyasion targetlashning empirik qoidasi sifatida tavsiflanadi, deb hisoblaydi. Ushbu qoidaga binoan, Federal Zaxira Tizimi YaIM o'zgarishining uning potensial ko'rsatkichidan chetlashishiga hamda mavjud inflyasiya darajasining prognoz ko'rsatkichidan chetlashishiga javoban, tizimli ravishda federal fond foiz stavkani (federal Fund Rate) to'g'irlab boradi.

O'ylaymizki, ko'pchilik davlatlar uchun, shuningdek aksariyat olimlar uchun, mamlakatda narxlarning barqarorligiga (ya'ni past va bir maromdagi inflyasiya darajasiga) erishish, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi birinchi omil hisoblanadi. Amaliyot esa shuni ko'rsatmoqda-ki, iqtisodiy siyosatning, ya'ni bandlikning yuqori darajasi yoki yalpi ishlab chiqarishning o'sishi kabi maqsadlarga erishish yo'lidagi sa'y-harakatlar, barqaror narxlar tamoyiliga zid kelmoqda. Ba'zi bir iqtisodchilar, pul-kredit siyosati yordamida birdaniga bir necha maqsadlarda harakat qilishi, inflyasiyaning o'sishiga olib keladi, deb hisoblaydilar.

1. Iqtisodiy o'sish qo'shimcha resurslarni xo'jalik aylanmasiga jalb etish va ularning sifat jihatidan yaxshilanishi hisobiga ishlab chiqarish hajmining oshishi bilan tavsiflanadi. Bir xil sifat jihatidan resurslarni miqdoriy ko'paytirish orqali erishiladigan iqtisodiy o'sish tabiatan ekstensiv bo'lib, faqat resurslarni sifat jihatidan yaxshilash orqali ta'minlanadi.

2. Iqtisodiy o'sish YaIMning (YaIM) o'sish sur'ati yoki uning o'sish sur'ati bilan o'lchanadi. Birinchi holda, asos bo'lib o'tgan yildagi 100%

sifatida qabul qilingan YaIM (YaIM) hajmi, ikkinchisida - yil boshida nolga teng bo'lgan ishlab chiqarish hajmi hisoblanadi. Biroq, YaIMning (YaIM) mutlaq qiymatlari ham, ularning vaqt o'tishi bilan o'zgarishi ham mamlakatning iqtisodiy qudrati va dinamikasidan dalolat beradi. Vaholanki, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy farovonligi, aholi turmush darajasi aniq ko'rsatkichlar bilan o'lchanadi. Xususan, aholi jon boshiga YaIM (YaIM). Mamlakatning yalpi ichki mahsuloti (YaIM) aholi soniga bo'linib, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM (yalpi ichki mahsulot) miqdorini (jon boshiga to'g'ri keladigan ko'rsatkich) aniqlash imkonini beradi.

3. Iqtisodiy o'sishni belgilovchi eng muhim omillarga tabiiy, mehnat, kapital, moliyaviy resurslar hamda ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tabiati kiradi.

4. Iqtisodiy o'sishning klassik modeli Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasiga asoslanadi, bunda mehnat va kapital ishtiroki hamda ilmiy-texnika taraqqiyoti hisobga olinadi. Bundan tashqari, u ishlab chiqarish hajmining kapital-mehnat nisbati, asosiy kapitalni qo'yish va tasarruf etish, aholi o'sishiga bog'liqligini aniqlashda o'zgartirilgan shaklga ega bo'ladi.

5. Iqtisodiy o'sishning Keyns modeli avtonom investitsiyalarning multiplikativ ta'siridan va induksiylangan investitsiyalarni tezlashtirishdan foydalanadi. Bundan tashqari, u Xarrod-Domar tenglamasidan foydalanadi, bu esa pirovardida milliy daromad o'sishining undagi jamg'arish tezligiga bog'liqligini belgilaydi. Shu bilan birga, ushbu modelda jamg'armalar va kutilayotgan investitsiyalar o'sish sur'atlarining tengligiga katta ahamiyat beriladi.

6. Iqtisodiy o'sish bevosita ijtimoiy ishlab chiqarishning mavjud tuzilmasi, uning o'zgarish yo'nalishlari va dinamikasiga bog'liq, chunki ular kapital-mehnat nisbati va milliy ishlab chiqarishning moddiy iste'moli darajasini belgilaydi.

Eng ichida umumiy ko'rinish iqtisodiy o'sish ishlab chiqarish natijalari va uning omillari (ularning mahsuldorligi)ning miqdoriy va sifat jihatidan o'zgarishini anglatadi. Iqtisodiy o'sish o'z ifodasini potentsial va real yalpi milliy mahsulotning (YaIM) o'sishida, millat, mamlakat, mintaqaning iqtisodiy qudratining oshishida topadi. Bu o'sishni o'zaro bog'liq bo'lgan ikkita ko'rsatkich bilan o'lchash mumkin: real YaIMning ma'lum vaqt oralig'ida o'sishi yoki aholi jon boshiga YaIMning o'sishi. Rivojlanayotgan iqtisodiyot yangi ehtiyojlarni qondirish va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishga ko'proq qodir. Iqtisodiy o'sish zarurati aholi sonining ko'payishi va mamlakatning jahon iqtisodiyotida faol

ishtirok etish istagi bilan belgilanadi. Iqtisodiy o'sishning asosiy maqsadi butun aholi turmush darajasini oshirishdir. Iqtisodiy o'sishni o'lchashning asosiy ko'rsatkichlari:

1. O'sish sur'ati - o'rganilayotgan davr ko'rsatkichining bazaviy davr ko'rsatkichiga nisbati.

2. O'sish sur'ati - o'sish sur'ati 100% ga ko'paytiriladi.

3. O'sish sur'ati - o'sish sur'ati minus 100%.

Iqtisodiy o'sishning ikki turi mavjud - ekstensiv va intensiv.

Ekstensiv tipda iqtisodiy o'sish oldingi texnik asosini saqlab qolgan holda ko'proq ishlab chiqarish omillari: mehnat, kapital va yerdan foydalanish orqali erishiladi.

9.4. Bilimga asoslangan iqtisodiyotning tarkibiy qimlari

Birinchilardan bo'lib, "bilim iqtisodi" atamasi ilmiy muomalaga Fris Maxlup³ tomonidan 1962 yilda "AQShda bilim-larni yaratish va tarqatish" («The Production and Distribution of Knowledge in the United States») asarida iqtisodiyot sektorlaridan biriga nisbatan kiritilgan. Hozirgi paytda ushbu atama "Bilim iqtisodiyoti" sifatida iqtisodiy o'sish jarayonida muhim rol o'ynaydigan, bilim salohiyatini oshirib borish esa har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy o'sish asosi bo'lgan fanga nisbatan qo'llaniladi.

Akademik V.L. Makarovning fikricha, "Bilim iqtisodiyotida, bir tomondan, olimlar tomonidan bilim doirasi qanchalik kengaysa, ikkinchi tomondan, odamlar bu bilimlarni qanchalik ko'p ishlab chiqarish jarayonida va har kunlik hayotida qo'llasalar, shunchalik ko'p sifatli mahsulot hajmi ortib, shunchalik ularni iste'mol qilish madaniyati mustahkamlanib boradi. Ya'ni bilimlarni pirovard mahsuli iste'molchilarga yetkazadigan olimlarning ham, uni iste'mol qiladigan odamlarning ham faoliyati muhim samaraga egadir"⁴.

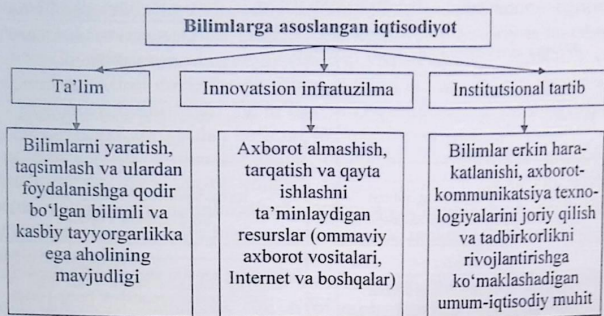
Jahon banki ekspertlari "Bilim iqtisodiyoti – o'zining o'sishi va raqobatdoshligini oshirish uchun yangi bilimlarni yaratadigan, uni tarqatadigan va ulardan yuqori samarada foydalanadigan iqtisodiyotdir"⁵, deb hisoblaydi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining mutaxassisleri bilimga asoslangan iqtisodiyotga batafsilroq ta'rif berishgan: "Bilimlar mavjud tarmoqlar va sektorlar, iqtisodiy jarayonda ishtirok etadigan barcha tomonlarni boyitadigan iqtisodiyotdir.

³ Fris Maxlup (nem. Fritz Machlup, 1902-1983) – avstriya-amerika iqtisodchisi, Xalqaro iqtisodiy assotsiatsiya prezidenti (1971-1974).

⁴ Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России. //Вестник Российской академии науки, 2003, №5. – С. 73.

⁵ <http://www.worldbank.org> – Jahon banki sayti.

Ayni paytda bunday iqtisodiyot turli shakllardagi bilimlardan foydalanibgina qolmasdan, balki mazkur bilimlarni yuqori texnologiyali mahsulotlar, yuqori malakali xizmatlar, ishonchli ilmiy mahsulot va ommaviy ta'lim sifatida yaratadi"⁶ (9.1-rasm).

9.1-rasm. Bilimga asoslangan iqtisodiyotning tarkibiy qismlari

Bilim iqtisodiyoti nazariy va amaliy jihatdan jamiyat a'zolari faoliyatini "moddiy iqtisodiyot"dan "intellektual iqtisodiyot"ga o'tishni taqozo etadi. Buning iqtisodiy mohiyati va iqtisodiy funksiyalari shundan iboratki, bilimlar va maxsus noyob ko'nikmalar bundan buyon har bir jamiyat barqaror iqtisodiy o'sishining asosiy manbai va hal qiluvchi omiliga aylanadi. Hozirgi iqtisodiy vaziyatda mamlakatlar rivojlanishi darajasiga muvofiq ularning iqtisodiyoti quyidagicha tasniflanadi:

- iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishidan oldingi bosqichi. Bu bosqichda iqtisodiy rivojlanishning asosiy xarakatlaniruvchi kuchi iqtisodiyotning agrar sektori hisoblangan;

- iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishi bosqichi. Bu bosqich asosini sanoat ishlab chiqarish va fan-texnika taraqqiyoti tashkil etadi;

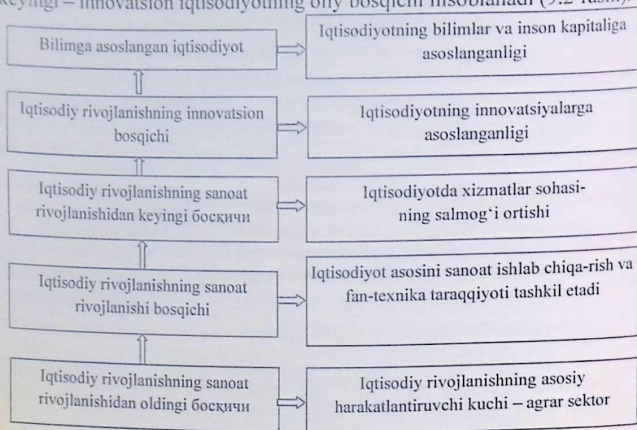
- iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichi. Bu bosqichda yuqori fan sig'imiga ega tarmoqlar, shu jumladan axborot texnologiyalari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishi bosqichida fan-texnika taraqqiyoti yuqori texnologiyali tarmoqlarni rivojlantirishni rag'batlantiradi, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashtirilishi va avtomatlash-tirilishi xodimlar bilimi va malakasiga talabni oshiradi.

⁶ <http://www.undp.uz> - БМТнинг Ўзбекистон Республикасидаги ваколатхонаси сайти

Mehnat jarayonlari mexanizatsiyalashtirilishi va avtomatlashtirilishi natijasida mazkur tarmoqdan bo'shatilayotgan xodimlar xizmat sohasiga o'tadilar va iqtisodiyot sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichga o'tadi.

Bilimga asoslangan iqtisodiyot iqtisodiyotning sanoat rivojlanishidan keyingi – innovatsion iqtisodiyotning oliy bosqichi hisoblanadi (9.2-rasm).

9.2-rasm. Iqtisodiy rivojlanish bosqichlari

Hozirgi vaqtda faqat AQSh hamda Yevropa Ittifoqiga a'zo ayrim davlatlarning iqtisodiyotini bilimlarga asoslangan iqtisodiyot deb atash mumkin. Jahonning ushbu taraqqiy etgan davlatlari olimlar g'oyalarini tovar va mahsulotlarga tez va samarali aylantirish uchun eng maqbul shart-sharoitlarni yaratdilar. Bevosita ilmiy tadqiqotlar, inson kapitaliga investitsiyalarning ortishi va buning natijasida eng yangi texnologiyalarning o'zlashtirilishi jahonning yetakchi mamlakatlariga iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash imkonini bermoqda.

Hozirgi davrda bilim iqtisodiyotida uch asosiy tarkibiy qism o'zini sezilarli darajada namoyon etib turibdi.

Ular quyidagilardan iborat:

- innovatsion ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari;
- inson kapitalini yangi asnoda shakllantirib rivojlan-tiradigan ta'lim darajasi;
- axborot va kompyuter texnologiyalari.

Biror-bir davlatning bilimga asoslangan iqtisodiyotga taalluqliligini aniqlashda quyidagi mezonlar ajratib ko'rsatiladi:

- iqtisodiyotning yuqori texnologiyaga asoslangan sektorining rivojlanish darajasi, uning ishlov berish sanoati mahsulotlaridagi salmog'i;

- bilimga, shu jumladan oliy ta'lim, ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga, shuningdek, kompyuter dasturiy ta'minotini yaratishga investitsiyalarning hajmi (hozirgi vaqtda Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti davlatlarida ushbu maqsad uchun umumiy xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 4,7 %, ta'lim barcha darajalariga sarflar qo'shib hisoblanganda esa 10,0 %dan ko'prog'ini tashkil etadi);

- axborot va kommunikatsiya vositalari, kompyuterlar dasturiy mahsulotlari va xizmatlarini yaratish hamda ishlab chiqarish (iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda axborot-kommunikatsiya sektoriga kiritilayotgan kapital qo'yilmalar investitsiyalar umumiy hajmida 25,0 – 40,0 %ga yetgan);

- fan va yuqori texnologiyalar sohalarida ish bilan bandlar sonining ortishi (Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti mamlakatlarida mazkur sohada 38,0 mln. kishi, ya'ni mehnat resurslari umumiy sonining 25,0 % mehnat qilmoqda);

- yangi yuqori texnologiyalarni moliyalashtirishning asosiy vazifasini o'tayotgan venchur kapitalining hajmi va tarkibi (hozirgi vaqtda AQSh, Kanada va boshqa rivojlangan mamlakatlarda venchur kapitalining hajmi yalpi ichki mahsulotning 0,3 – 0,5 %ini tashkil etadi);

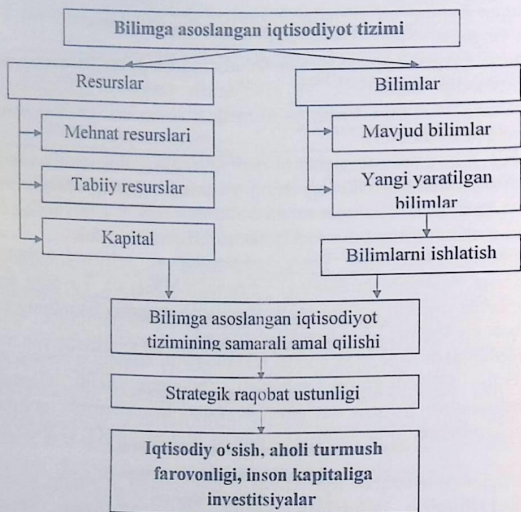
- xususiy kapitalning ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini moliyalashtirishdagi ishtiroki (AQSh va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida mazkur sohani moliyalashtirish umumiy hajmining 55,0 – 67,0 %i xususiy kapital hissasiga to'g'ri keladi);

- ishlov berish sanoatida yuqori texnologiyali tarmoqlar hamda yuqori texnologiyali xizmatlarning salmog'i (bugunga kelib Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya davlatlarida yuqori texnologiyali tarmoqlarda tayyor mahsulot hajmida yalpi qo'shimcha qiymat ulushi 15,0-25,0 %ga yetgan).

Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot – bilimlardan o'zining o'sishi va raqobatbardoshligini ta'minlash uchun foydalanayotgan iqtisodiyot hisoblanadi. Bunday iqtisodiyotda bilimlar iqtisodiyot barcha tarmoqlarini, iqtisodiy jarayonlarning barcha qatnashchilarini boyitib boradi. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot ulkan ijtimoiy ahamiyatga ega, u turmush sifatini yaxshilash tamoyillariga asoslangan (9.3-rasm).

Taraqqiyotning hozirgi bosqichida iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini shakllantirishda inson kapitali – uning bilimi, intellekti, malaka darajasi asosiy omilga aylangan. Rivojlangan davlatlar jahonda inson kapitalining asosiy salmog'iga egalik qiladi. Ular investitsiyalarining asosiy ulushini ham bevosita inson kapitaliga yo'naltirmoqdalar.

Iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishi, sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichlari, ayniqsa, innovatsion bosqichi inson kapitali ahamiyatini beqiyos oshirib yubordi. Hozirgi davrda inson kapitali tushunchasi iqtisodiy rivojlanish intensiv ishlab chiqarishining bosh omili, mehnat resurslarining bilimli qismi, intellektual va boshqaruv mehnatini qamrab olgan. Inson kapitali konsepsiyasi XVII asrda paydo bo'lgan deb hisoblansa ham uning zamonaviy talqinlari T. Shuls⁷ va G. Bekker⁸ nomlari bilan bog'liq.

9.3-rasm. Bilimga asoslangan iqtisodiyot tizimi

⁷Teodor Uilyam Shuls (ingl. Theodore William Schultz, 1902–1998) – amerikalik iqtisodchi, “rivojlanayotgan mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanish muammolari tadqiqotlari uchun” 1979 yilgi Nobel mukofoti laureati.

⁸Geri Stenli Bekker (ingl. Gary Stanley Becker, 1930 yilda tug'ilgan) – amerikalik iqtisodchi, “mikroiqtisodiy tahlil sohasini insonning qator xususiyatlariga qo'llash uchun” 1992 yilgi Nobel mukofoti laureati.

T. Shuls "daromad keltirishga qodir bo'lgan yoki odamlar tomonidan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun yaratilgan resurslar"⁹ hisoblangan kapitalni inson kapitali va ashyoviy kapitalga ajratish kerakligini ko'rsatgan¹⁰.

U birinchilardan bo'lib inson kapitali tushunchasiga ishlab chiqaruvchi omil sifatida qaragan. Olimning baholashicha, jamiyatda ishlab chiqarilayotgan jamlanma mahsulot umumiy hajmining to'rt dan uch qismi inson kapitalini to'plashga sarflanmoqda. Holbuki, XX asrdagi takror hosil qilishga doir ko'pchilik nazariyalarda bu ko'rsatkich to'rt dan bir qismni tashkil etadi, deb ko'rsatilar edi.

G. Bekker inson kapitali tushunchasini birinchi bo'lib mikrodarajada qo'llay boshlagan. U korxonadagi inson kapitalini inson ko'nikmalari, bilim va mahoratining jamlanmasi deb belgilagan. Bunda u xodimlarni maxsus o'qitish, ularda maxsus bilim va ko'nikmalar hosil qilishga alohida ahamiyat bergan. Amerikalik iqtisodchining hisoblashicha, xodimlarning maxsus tayyorgarligi firmaning raqobat ustuvorligini shakllantiradi. Bu bozorlarda mahsulotlarning ma'lum va mashhur bo'lishi, pirovard natijada firmaning nufuzi, nou-xausi va savdo belgisida o'z ifodasini topadi. Xodimlarni maxsus tayyorlashdan, eng avvalo, firma va kompaniyalarning o'zlari manfaatdor, shuning uchun ular buni o'zlari moliyalashtiradilar.

G. Bekker oliy ta'limdan olinadigan qo'shimcha daromadni quyidagi tarzda belgilagan: kollejni tugallaganlar ishlab topgan daromaddan o'rtacha ma'lumotga ega xodimlarniki ayirladi. Ta'limga chiqimlar ham ta'lim olish uchun bevosita xarajatlar, ham muqobil chiqimlar – o'qish davrida boy berilgan daromadlardir. Uning hisoblab chiqishicha, ta'limga investitsiyalar yiliga taxminan 12,0–14,0 % miqdorida foyda keltiradi.

Mazkur tadqiqotlarning amaliy ahamiyati shundan iboratki. G. Bekker inson kapitaliga investitsiyalar rentabelligining miqdorini aniqladi va uni AQShdagi ko'pgina firmalarning rentabelligi bilan taqqosladi. Xususi ta'lim muassasalari sonining ko'payishi, qisqa muddatli seminarlar va maxsus kurslar tashkil etadigan konsalting firmalari faoliyatining kengayishi natijasida ta'lim faoliyatining xususi sektordagi rentabellik darajasi tijorat faoliyatining boshqa turlari rentabelligi darajasidan 10,0–15,0 % ortiq ekanligini ko'rsatdi¹¹.

⁹ Экономическая энциклопедия. /Гл. ред. Абалтин Л.И. – М., 1999. С. 271.

¹⁰ Shultz T. Human Capital, family planning and their effects on population growth. //American Economic Review. - 1994. May. P. 45.

¹¹ Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. /Пер. с англ., сост., научн. ред., после С. Капелешников Р.И. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С. 121.

Fikrimizcha, “Inson kapitalining ahamiyati tabiiy resurslar, moddiy boylik va vositalarga qaraganda yuqoriroqdir”¹². Shuning uchun inson kapitali iqtisodiy oʻsish va samaradorlikning asosiy omilidir. Inson kapitalining iqtisodiy kategoriyasi sifatidagi tushunchasi jahon axborot hamjamiyati va “bilimlar iqtisodiyoti” rivojlanishi bilan birgalikda muntazam ravishda kengayib bormoqda. Hozirgi davrda inson kapitali intellektual va boshqaruv mehnatini, yashash va mehnat faoliyati muhitini qamrab oladigan iqtisodiyotni, jamiyat va oilani rivojlantirishning intensiv ishlab chiqarish omilidir. Bu inson kapitalini rivojlantirishning ishlab chiqaruvchi omili sifatida samarali va oqilona amal etishini taʼminlaydi.

Hozirgi davrda inson kapitali rivojlangan davlatlar milliy boyligida salmoqli oʻrin egallaydi (9.1-jadval).

9.1-jadval

Inson kapitalining qiymati va uning milliy boylikdagi ulushi

Mamlakatlar	Inson kapitali qiymati, mlrd. AQSh dollari	Milliy boylikda inson kapitalining ulushi, %	Milliy inson kapitalining jahon inson kapitali jamlanmasidagi ulushi, %
AQSh	99,0	77,0	26,0
Rossiya	30	50,0	8,0
Xitoy	25,0	77,0	7,0
Braziliya	9,0	74,0	2,0
Hindiston	7,0	58,0	8,0

Inson kapitali nazariyasiga muvofiq, inson kapitalining toʻplanishi turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Ularning eng asosiylari taʼlim olish hamda kasbiy tayyorgarlik davomida qobiliyatlarni rivojlantirish asosida kapitalni toʻplashdir. Insoniyat bugungi kunda ega boʻlgan bilimlarining 90,0 %i soʻnggi 30 yil ichida yaratilgan. Umuman, jahonda bilimlarni birinchi marta ikki baravarga koʻpaytirish uchun 1700 yil (milodiy I-XVII asrlar) kerak boʻldi. Bilimlarning ikkinchi bor yana ikki marotabaga ortishi esa 1900 yilda sodir boʻldi. Bilimlarning uchinchi marta yana ikki karraga koʻpaygan sanasi sifatida 1950 yil koʻrsatiladi.

XXI asrni – axborot asri deb atalishi bejiz emas. Ushbu mingyillik boshiga kelib axborot hajmi 30 barobarga ortdi. Sivilizatsiyaning butun tarixi davomida tayyorlangan olimlar va muhandislarning 90,0 %i ham zamondoshlarimizdir.

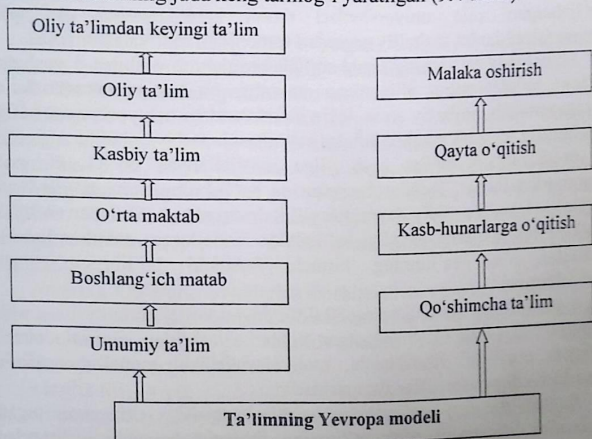
¹² Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti. –T. Mehnat, 2009. 182-b.

Bilimlarni yaratish va ulardan foydalanish ta'lim tizimlariga bog'liqdir. Har bir mamlakatda tarixiy an'analar, iqtisodiy imkoniyatlar, mehnat bozorining talabidan kelib chiqqan holda o'z ta'lim tizimi shakllantirilgan. Ayni paytda umuman, jahonda ta'limning uch - Yevropa, AQSh va Osiyo modellari farqlanadi.

9.5. Xorijiy mamlakatlarning ta'lim modeli

1. Ta'limning Yevropa modeli uchun boshlang'ich maktabdan boshlab o'quvchilarga yuksak talab, ularga fundamental bilimlar, shu jumladan, tabiiy va muhandislik sohasida chuqur bilimlar berish xos. Mazkur modelda maktabgacha ta'lim ko'zda tutilgan. Boshlang'ich va o'rta maktablarda o'qitish odatda 10-12 yilni tashkil etadi va umumiy hisoblanadi. Ta'limning navbatdagi bosqichlari kasbiy, oliy ta'lim va oliy ta'limdan keyingi ta'limdir. Ta'limning barcha darajalari davlat tomonidan tartibga solinadi.

Ta'limning Yevropa modeli kasb-hunarlariga o'qitish va qayta o'qitish bilan to'ldiriladi. Bu mehnat va aholining ish bilan bandligi organlari tomonidan asosan bepul amalga oshiriladi. Shu bilan birga ish beruvchilar hamda ta'lim oluvchilarning o'zlari tomonidan moliyalashtiriladigan malaka oshirishning juda keng tarmog'i yaratilgan (9.4-rasm).

9.4-rasm. Ta'limning Yevropa modeli

Yevropa yagona modeli doirasida har bir davlatning o'z ta'lim tizimi shakllantirilgan. Jumladan, Germaniya Konstitutsiyaga muvofiq maktab ta'limining butun tizimi davlat nazorati ostiga olingan. Shu bilan birga umumiy va kasbiy ta'lim davlat hokimiyatining mahalliy organlari zimmasiga yuklatilgan.

Mamlakatda majburiy ta'lim bilan 6 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bola va o'smirlar qamrab olingan. Umumiy ta'lim tizimi ikki yillik boshlang'ich va yetti yillik asosiy maktablardan iborat. To'qqiz yillik umumiy ta'lim uch yillik kasb-hunar ta'limi bilan to'ldiriladi. Davlat maktablarida ta'lim olish bepul.

Germaniya oliy o'quv yurtlari yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash bilan birga mamlakatning ilmiy markazlari ham hisoblanadi. Ularda zamonaviy ilm-fanning istiqbolli yo'nalishlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar amalga oshiriladi. Universitetni tugallashda talabalar magistr unvonini olish uchun dissertatsiya yoqlaydi. Shundan so'ng oliy ta'limdan keyingi ta'lim olish hamda doktorlik yoki akademik unvon olish uchun dissertatsiya yoqlash mumkin. Oliy o'quv yurtlari davlat tomonidan moliyalashtiriladi. Bu ta'lim muassasalari budjetining 15,0-20,0 %ni shartnoma asosida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardan tushgan mablag'lar tashkil etadi. Ushbu davlatda fuqarolar malakasini oshirishga mo'ljallangan xalq universitetlari tizimi ham mavjud. Bu ta'lim muassasalari davlat mahalliy organlari tomonidan moliyalashtiriladi.

Fransiyada ta'limning boshlang'ich bosqichi 2 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalar qabul qilinadigan maktabgacha tarbiya muassasalaridir. Ularga qatnash majburiy emas, lekin mamlakatdagi uch yoshgacha bo'lgan bolalarning 99,0 %i mazkur bolalar bog'chasida tarbiya oladilar.

Boshlang'ich ta'lim besh yilga mo'ljallangan bo'lib, bir necha davralardan iborat. Bolalar bog'chasida bo'lishning so'nggi yili hamda tayyorlov kursi va oddiy davra uch yillik dasturga ega. Shundan so'ng ikki yillik o'rta davrani tugullagan bolalar kollejlarga qabul qilinadilar. Kollejlar o'rta ta'limning birinchi bosqichi bo'lib, to'rt yilga mo'ljallangan.

Fransiyada o'quvchilarning 80,0 %i davlat kollejlarida ta'lim oladilar. Mamlakatda amalga oshirilayotgan nomarkazlashtirish siyosati doirasida kollejlar qurilishi, jihozlanishi, moliyalashtirilishi mahalliy hokimiyat organlari – departamentlar zimmasidadir.

Kollej umumiy ta'limning oxirgi bosqichi, lekin uni tugallaganlarning aksariyati o'rta ta'limning ikkinchi bosqichi - litseylarga kiradilar. Ular ikki xil: umumiy ta'lim va kasbiy ta'lim litseylaridir.

Umumiy ta'lim litseyida uch yil o'qib, bakalavr uchun muvaffaqiyatli imtihon topshirilishi universitetning boshlang'ich bosqichi hisoblanadi.

Kasbiy ta'lim litseylari to'rt yillik ta'limdan keyin kasb malakasi bo'yicha bakalavr diplomiga ega bo'lish yoki ikki va uch yillik kasbiy tayyorgarlikdan so'ng guvohnoma olish imkonini beradi.

Fransiyada ta'limning navbatdagi bosqichi – oliy ta'lim bakalavr diplomiga ega bo'lganlar uchun o'qishni davom ettirishlariga mo'ljallangan. Ular ixtisoslashtirilgan oliy o'quv yurtlari bo'lib, turli vazirliklarning tasarrufidalar. Studentlarning ko'pchiligi universitetlarda ta'lim oladi. Universitetlarda ta'lim uch toifada olib boriladi. Birinchi – ikki yillikligida umumiy universitet ta'limi diplomi beriladi. Ikkinchi toifa ham ikki yillik bo'lib, ularda avval litsensiat, keyin magistr unvoni berilishiga mo'ljallangan. Universitet ta'limining uchinchi toifasida chuqurlashtirilgan ixtisoslashtirilgan ta'lim yoki chuqurlashtirilgan ta'lim olganlik to'g'risida diplom beriladi. Chuqurlashtirilgan ta'lim diplomi ilmiy unvonlar olish uchun o'qishni davom ettirish huquqini beradi.

Fransiya ta'lim tizimidan kasbiy ta'lim ham o'rin olgan. U ish bilan bandlar uchun mo'ljallangan bo'lib, kasbiy tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslaridan iborat. Mazkur ta'lim muassasalari mamlakat milliy ta'lim, oliy ta'lim hamda ish bilan bandlik vazirliklari tomonidan birgalikda boshqariladi.

Fransiyada ta'lim tizimi davlat budjeti, mahalliy byudjetlar, xususiy sektor va tadbirkorlar tomonidan moliyalash-tiriladi.

2. Ta'lim tizimining Amerika modeli ta'limni moliyalashtirishda davlatning faol ishtirok etishi bilan birga bu ishda xususiy biznesning salmog'i kattaligi bilan ajralib turadi. Maktablar munitsipial organlar tasarrufida bo'lib, davlat va xususiy oliy o'quv yurtlari deyarli tengdir.

Mamlakatda boshlang'ich va o'rta ta'lim bepul, oliy ta'lim, asosan, pullikdir. Shu bilan birga talabalar oliy ta'lim olish uchun to'lovlarni amalga oshirishda grantlar va kreditlarning keng tizimdan foydalana oladilar.

Amerika Qo'shma Shtatlarida boshlang'ich va o'rta umumiy ta'lim mamlakat shtatlaridagi qonunchilikka muvofiq 8–10 yilni tashkil etadi. O'rta umumiy ta'lim maktablarida beshta fan o'qitilishi majburiy hisoblanadi. Ular quyidagilardir:

- ingliz tili – 4 yil;
- matematika, tabiiy fanlar, ijtimoiy fanlar – har biri uch yildan;
- kompyuter savodxonligi – yarim yil;

- chet tili – kamida 2 yil (o'qishni oliy o'quv yurtlarida davom ettiradiganlar uchun).

O'rta maktabning yuqori sinflarida o'quvchilarni kasbga yo'naltirish maqsadlarida o'quv dasturlarini tabaqalashtirishga katta e'tibor beriladi. O'quvchilarning bo'lajak ixtisosliklari bo'yicha mehnat amaliyotini o'tishlari yoki kelgusidagi faoliyati yo'nalishidan kelib chiqqan holda akademik tadqiqotlarni amalga oshirish – umumiy o'rta ta'lim yuqori sinflari o'quv dasturlaridan keng o'rin olgan.

AQShda oliy o'quv yurtlari, ayniqsa, universitetlar haqiqiy ilmiy tadqiqot markazlariga aylangan. Shtatlar tasarrufida bo'lgan universitet va kollejlarda ilmiy tadqiqotlar asosan mintaqa muammolarini hal etishga yo'naltiriladi.

Mamlakatda ta'limga davlat xarajatlari umumiy hajmining taxminan 70,0 %i boshlang'ich va o'rta umumta'lim maktablarini moliyalashtirishga yo'naltiriladi. Oliy ta'lim uchun bu ko'rsatkich 23,0 %ni tashkil etadi. To'rt yillik kollejlarda deyarli to'la-to'kis shtatlar budjeti hisobidan moliyalashtiriladi.

3. Ta'lim tizimining Osiyo modeli. Qator nufuzli tashkilotlar, xususan, Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti ekspertlarining fikricha, mazkur model, jumladan Yevropa ta'lim tizimiga qaraganda nukammalroqdir¹³. Masalan, AQShda yuzlab litseylar matematika fanini o'qitishda Xitoy va Singapur darsliklaridan foydalanish hamda ularning mashg'ulotlarni o'tkazish uslubiyotiga o'tishga qaror qilgan.

Ta'lim tizimining Osiyo modeli quyidagilar bilan farq qiladi:

- boshlang'ich umumta'limga alohida e'tibor (ko'pgina mamlakatlar, xususan, Yaponiya va Janubiy Koreyada boshlang'ich maktablar olti yillikdir);

- maktab ta'limi o'quv dasturlarida ma'naviy-estetik fanlar (musiqa, amaliy va tasviriy san'at, etika, estetika) salmog'ining kattaligi;

- o'quvchilarda ijodiy, o'ziga xos fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish (masalan, Singapurda boshlang'ich maktab o'quvchilari egallashlari kerak bo'lgan yetti fazilatdan biri – "fikrlash va o'z fikrini bayon qilish", "atrofdagi narsalarga jonli qiziqish bildirish" hisoblanadi);

- ta'lim muassasalari, shu jumladan boshlang'ich maktablarni kompyuterlashtirish va Internetga ulash (Janubiy Koreya Singapurdan keyin jahonda ikkinchi bo'lib hamma, hatto olis qishloqlar va orollardagi maktablarini Internetga ulagan. Bu ta'lim darajasini oshirish bilan birga

¹³ Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақлиф муносиблиги. //Инсон тараqqиёти тўғ'рисида маъруза. – Т.: БМТ ривожланиши дaстурi, 2007/2008. – Б. 50.

darsliklar, o'quv qo'llanmalari nashr etish uchun xarajatlarni qisqartirishdan iborat iqtisodiy samara ham keltirdi);

- aholi barcha qatlamlari uchun ta'lim barcha darajalaridan foydalanish imkoniyati (shu tufayli Janubiy Koreyada eng yuksak natijaga – 25–37 yoshdagi fuqarolarning 97,0 %i oliy ma'lumotga ega bo'lishi ta'minlandi);

- xususiy kapitalning ta'lim muassasalarini moliyalashtirishda faol ishtirok etishi (Janubiy Koreyada maktabgacha tarbiya muassasalari xarajatlarining 50,0 %, oliy ta'limning 80,0 % xususiy manbalardan moliyalashtiriladi).

Mamlakatda boshlang'ich maktabda o'qish olti yillikdir. Bu yerdagi har bir mavzeda majburiy ta'lim tizimiga qarashli davlat maktabi mavjud. Yaponiyada xususiy maktablar ham bor, lekin ularning soni ko'p emas. Davlat va xususiy maktablar uchun Maorif vazirligi tomonidan yagona o'quv dasturlari joriy etilgan.

Yaponiyada umumiy o'rta ta'lim ikki bosqichdan iborat bo'lib, uning birinchisi va ikkinchisida ham uch yildan ta'lim beriladi. Ammo majburiy ta'lim tizimiga faqat birinchi bosqich kiradi, ya'ni umumiy majburiy ta'lim 9 yillikdir. Boshlang'ich maktablardan farqli ravishda har bir mavzeda o'rta maktablarning ikkinchi bosqichiga taalluqli bir necha maktab bo'ladi va o'quvchi ulardan xohlaganida ta'limini davom ettirishi mumkin.

Umuman, o'rta ta'lim ikkinchi bosqichida birinchi bosqichni tugallaganlarning 95,0 %i o'qishini davom ettiradi. Ammo ikkinchi bosqich maktablarining uchdan bir qismi xususiy maktablardir. Qolganlari ikki turga: hududiy tamoyil asosida tashkil etilgan davlat hamda universitet va kollejlarga o'qishga kirishga tayyorlaydigan milliy maktablarga bo'linadi.

Agar umumiy o'rta ta'lim birinchi bosqichini tugallaganlar ikkinchi bosqichda o'qishni davom ettirishni xohlamasa, ular texnika kollejlariga kirib, uch yil davomida o'zi tanlagan kasbni egallashi mumkin. Bundan tashqari bir yoki ikki yillik kasb-hunar maktablari ham mavjud.

Yaponiyada oliy ta'lim Amerika ta'lim modeli asosida tashkil etilgan, universitetlarning 80,0 %i xususiyydir. Ular uch turga bo'linadi:

- o'z doktoranturasiga ega universitetlar;
- o'z aspiranturasiga (magistr unvoni beriladigan) ega universitetlar;
- oliy ta'limdan keyingi ta'limga ega bo'lmagan universitetlar.

Mamlakat oliy ta'lim tizimidan asosan ayollarga umumiy o'rta ta'limdan keyin gumanitar fanlar bo'yicha ta'lim beradigan ikki va uch yillik kollejlari ham kiradi.

Bilimga asoslangan iqtisodiyotda insonning bilimlari va ko'nikmalarini amaliy yo'l bilan to'ldirishning o'zi kifoya qilmaydi. Hozirgi davrda insonni ilmiy bilimlar va ularni amaliyotda qo'llash uquvlari bilan boyitish jarayoni hal qiluvchi rol o'ynamoqda. Buni esa uzluksiz, muttasil rivojlanib boradigan va rivojlanish jarayonida tabaqalanish xususiyatiga ega bo'ladigan ta'lim tizimisiz amalga oshirib bo'lmaydi.

Yangi bilimlar, axborot, uquv va ko'nikmalarga ega bo'lish, ularni yangilash va rivojlantirishga yo'naltirilishning qaror topishi nafaqat innovatsion, bilimga asoslangan iqtisodiyotdagi xodimlarning, balki tadbirkorlarning, biznes rahbarlarining ham eng muhim xususiyatiga aylanmoqda. Bilimlar, axborot jamiyatida qaror topuvchi iqtisodiy rivojlanishning yangi bosqichi ular uchun o'z malakasini doimiy ravishda oshirishlari zaruratini keltirib chiqaradi. Ta'lim sohasi bilimga asoslangan iqtisodiyotda ijtimoiy soha bilan uzviy yaxlit birlikni tashkil etdi. Bilim, ta'lim tizimi iqtisodiy rivojlanishning eng muhim tarkibiy qismiga aylandi.

Nazorat uchun savollar

1. Turmush sifati va ekologik cheklovlar.
2. Iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishlari
3. Davlatning makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosati
4. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari qanday saqlab qolinadi.
5. Iqtisodiy o'sishni o'lchashning asosiy ko'rsatkichlari.

X-BOB: BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAROMADLARNI TAQSIMLASH

Reja

10.1. Iqtisodiy siyosatda daromadlarning qayta taqsimlashning asosiy choralari

10.2. Davlat byudjetining shakllanishi va taqsimlanish xususiyatlari

10.3. Davlatning monetar siyosati va uning iqtisodiyotni tartibga solishdagi ahamiyati

Tayanch iboralar: davlat byudjeti, daromad, davlat daromadlari siyosati, aholi daromadlari, ish haqi, monetar siyosat, pul-kredit siyosati

10.1. Iqtisodiy siyosatda daromadlarning qayta taqsimlashning asosiy choralari.

Ba'zi zamonaviy iqtisodchilar "daromad" tushunchasini batafsilroq talqin qilishadi, boshqalari esa faqat ba'zi jihatlarni hisobga olishadi.

Daromad - bu "ishlab chiqarilgan mahsulotning, unda ishtirok etishiga qarab ishlab chiqarish ishtirokchisi tomonidan olinadigan qismi". A.S.Bulatov, **daromad** - "uy xo'jaliklari tomonidan ma'lum vaqt davomida olingan yoki ishlab chiqarilgan pul va moddiy boyliklar miqdori". Chepurin M.N. ga tegishli **aholi daromadlari** "Har bir sinf, ijtimoiy guruh yoki shaxsning ishlab chiqarilgan mahsulotdagi ulushi va ularga birlashtirilgan."

Aholining pul daromadlari ko'rsatkichi - daromadlarni makro darajada o'lchashga xizmat qiladi va aholi daromadlari balansi va xarajatlari balansi ma'lumotlari asosida hisoblanadi. Fuqarolarning daromadlarini to'liqroq o'rganish uchun ularning ba'zilar e'tiborga olinishi kerak.

Mezonlari va tasniflari. Iste'mol narxlari darajasi dinamikasini hisobga olishga qarab daromadlar quyidagilarga bo'linadi.

- nominal - bu jismoniy shaxs tomonidan ma'lum bir davrda olingan pul miqdori; shuningdek, soliqqa tortilishidan qat'iy nazar pul daromadlari darajasini tavsiflaydi;

- haqiqiy - belgilangan muddat davomida bir martalik daromad bilan sotib olinadigan tovarlar va xizmatlar miqdorini ifodalaydi;

- bir martalik daromad - shaxsiy iste'mol va shaxsiy jamg'armalar uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan daromad. Ixtiyoriy daromad soliqlar va majburiy to'lovlar miqdori bo'yicha nominal daromaddan kamdir, 1-jadval.

Shaxsiy daromad turlari va uning mazmuni

	Shaxsiy daromad turlari	Shaxsiy daromad turlarining mazmuni
1.	Yalpi yillik soliqqa to'liq kiritilgan daromadlar:	- asosiy ish joyidagi ish haqi va boshqa daromadlar; - yarim kunlik ishdan olingan daromad; - tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni bozor narxlaridan past narxlarda sotib olishdan olinadigan daromad; - qarz mablag'laridan moddiy foyda; - dividendlar va kapitaldan boshqa daromadlar; - valyuta operatsiyalaridan kurs farqlari ko'rinishidagi daromadlar; - yalpi yillik daromadga to'liq kiritilgan boshqa daromadlar.
2.	Qisman umumiy yillik daromadga kiritilmagan daromadlar:	- fuqarolik xarakteridagi shartnomalar bo'yicha ishlarni bajarishdan olingan daromad (royalti bundan mustasno); - moddiy yordam; - sovg'alar narxi va sovrinlarning qiymati; - kvartiralarini, turar joy uylarini, yozgi uylarni, bog 'uylarini, er uchastkalarini sotishdan tushadigan daromad; - boshqa mol-mulkni sotishdan olingan daromad (qimmatli qog'ozlardan tashqari); - qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan daromad; - veksellarni qaytarishda olingan daromadlar; - natura shaklida daromad.
3.	Tadbirkorlik va boshqa faoliyatdan olinadigan daromadlar:	- tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar; - xususiy notariuslarning daromadi; - mulkni ijaraga berishdan olinadigan daromad; - erini ijaraga berishdan olinadigan daromad; - soliq inspeksiyasi tomonidan soliq solinadigan boshqa daromadlar.
4.	Mualliflik huquqi bo'yicha mukofotlar:	- adabiy asarlarni yaratish; - badiiy va grafik ishlarni yaratish; - haykaltaroshlik, badiiy hunarmandlik buyumlarini yaratish; - audiovizual asarlar yaratish; - musiqiy va sahna asarlarini yaratish; - boshqa musiqa asarlarini yaratish; - fan asarlarini yaratish; - kashfiyotlar, ixtirolar, sanoat namunalari; - adabiyot, san'at asarlarini ijro etish.
5.	Yillik yalpi daromaddan soliqqa tortiladigan daromadlar:	- uzoq Shimol mintaqalarida ishlash uchun koeffitsientlar va nafaqalar yig'indisi; - depozitlar bo'yicha moddiy imtiyozlar miqdori; - sug'urta to'lovlari uchun moddiy imtiyozlar miqdori.

Shaklga ko'ra daromad birliklari:

- pul - ijtimoiy fondlarning ba'zi to'lovlari, bunga shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar va oila a'zolari tomonidan uy sharoitida ko'rsatiladigan xizmatlar kiradi;

- tabiiy - mehnatga haq to'lash, faoliyat, pensiyalar, stipendiyalar, nafaqalar, ijtimoiy nafaqalar, mol-mulkdan olingan daromadlar, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, dividendlar bo'yicha foizlar sifatida; qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan tushadigan daromadlar, sug'urta da'volari, valyuta sotishdan tushadigan summa va boshqalar.

Hukumat aralashuviga bog'liqlik:

- birlamchi bozor mexanizmi ta'siri ostida shakllangan;

- ikkilamchi, uning shakllanishi davlatning qayta taqsimlash siyosati bilan bog'liq.

Mehnatga haq to'lash - bu aholi daromadlarining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Pullik ishdan olingan daromad - bu xodimlarning mehnatiga haq to'lash, bu shartnomaviy yoki shartnomaviy munosabatlar tizimi bilan tartibga solinadi. Ish haqi qo'shimcha ravishda nominal va real, hisoblangan va aslida to'langan, o'rtacha va minimal darajalarga bo'linadi.

Ish haqi - turli kasb egalari o'zlarining tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ko'rsatadigan mehnat xizmatlari narxidir. Nominal ish haqi - Bu xodim tomonidan ma'lum vaqt (hafta, oy va hk) davomida olgan pul miqdori.

Haqiqiy ish haqi chakana narxlar (va tariflar) harakatini hisobga olgan holda nominal ish haqi hisoblanadi. Shunday qilib, nominal ish haqining 15 foizga o'sishi chakana narxlar darajasining 10 foizga o'sishi bilan real ish haqining 5 foizga o'sishini ta'minlaydi. Tovarlar va xizmatlar narxi nominal ish haqidan tezroq ko'tarilsa, nominal ish haqi va real ish haqi ko'tarilishi mumkin.

Davlat tomonidan ijtimoiy yordam dasturlari bo'yicha to'lovlar aholi daromadlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bunga pensiya nafaqalari, nogironlik nafaqalari, turli nafaqalar, talabalar va talabalar uchun stipendiyalar kiradi. Ularning xususiyati, ish haqidan farqli o'laroq, mehnatning miqdori va sifatiga bog'liq bo'lmagan holda kvitansiya xususiyatidir.

Milliy hisob-kitoblar tizimlarida daromadlarni bo'linishi ham qo'llaniladi *faktorial* (ishlab chiqarish omillari bilan belgilanadi: mehnat sarfidan, mulk va kapitaldan, mehnat va kapitaldan foydalangan holda o'z-o'zini ish bilan ta'minlashdan olinadigan daromad) va *faktor bo'lmagan* (boshqa

barcha turdagi daromadlar). Ushbu daromad turlari keyinchalik quyidagicha aniqlanadi *birlamchi* va *joriy* pul o'tkazmalari.

Aholining muhim daromad manbai ish haqi, tovarlar va xizmatlar bilan bog'liq bo'lmagan pul o'tkazmalari yoki naqd to'lovlardan iborat. Boshqa so'z bilan aytganda, *pul o'tkazmalari* tovarlar, xizmatlar yoki mablag'lar evaziga biron bir ekvivalent olmasdan bir tomonlama ravishda taqdim etiladigan operatsiyalar. Natura shaklidagi ijtimoiy transfertlar federal va mahalliy byudjetlar va jamoat tashkilotlari tomonidan aniq uy xo'jalik-lariga bepul taqdim etiladigan tovarlar va bozordan tashqari xizmatlardan iborat.

Tarqatishni ajratish mumkin *funksional* va *shaxsiy ta'rifi*.

Funksional daromadlarni taqsimlash bu ularni omillar: mehnat, kapital, tabiiy resurslar va tadbirkorlik qobiliyati o'rtasida taqsimlashdir. Funktsional taqsimot daromadlarni ishlab chiqarish omillari o'rtasida va, avvalambor, mehnat va kapital o'rtasida taqsimlanishini tavsiflaydi.

Daromadning funksional taqsimoti natijasida ish haqi, foizlar, renta va foyda kabi birinchi daromadlar shakllanadi. Ishlab chiqarish omillari tizimida asosiy munosabatlar kapitalga taalluqlidir, shuning uchun soddaligi uchun funksional taqsimotni mehnat va mulkdan olinadigan daromadlar nisbati sifatida ifodalash mumkin. Ammo daromad, yakuniy tahlilda ishlab chiqarish omillari tomonidan emas, balki aniq odamlar (yoki oilalar) tomonidan olinadi, chunki ular ishlab chiqarish, mehnat va kapital omillarining asosiy etkazib beruvchilari hisoblanadi.

Grafik displey uchun shaxsiy tarqatish milliy daromad quriladi *lorents egri chizig'i* quyidagi koordinatalar tizimida: abtissa mamlakatlardagi oilalarning umumiy sonidagi oilalarning ulushini, ordinatalar esa ularning milliy daromadlarining ulushini ifodalaydi.

Davlatni qayta taqsimlashning asosiy vositasi davlat byudjeti hisoblanadi. Daromad siyosati usullari orasida quyidagilar ajratiladi: ishchilarning ish haqiga ta'siri, ish bilan ta'minlashni rag'batlantirish, aholining ijtimoiy himoyasini amalga oshirish, qayta taqsimlashning soliq mexanizmi, tovar va xizmatlarga iste'mol narxlarini tartibga solish va umuman olganda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash.

Aholining pul daromadlari, xarajatlari va jamg'armalari hajmi va tuzilishini tavsiflovchi asosiy ma'lumot manbalaridan biri hisoblanadi. Uni qurish uchun davlat statistika ma'lumotlari, banklarning moliyaviy hisobotlari va byudjetdan tashqari ijtimoiy jamg'armalardan foydalaniladi. Balans yalpi milliy daromadning aholi ixtiyorida bo'lgan pul qismini daromad qismidagi qismini aks ettiradi. Axborotning quyi manbalarining

afzalliklari - bu qurilishning muntazamligi (har chorakda), samaradorligi va aholi bilan bog'liq moliyaviy operatsiyalarni doimiy ravishda hujjatlashtirilgan hisobga olish.

Pul mablag'lari daromadlari va xarajatlari balansida daromadlar va xarajatlar mavjud. IN *balansdagi daromad* statistik va moliyaviy hisobotlar, uy xo'jaliklari bo'yicha o'tkazilgan so'rovnomalar asosida turli manbalardan tushumlarni ko'rsatadi. *Balansning xarajatlar qismi* chakana savdo ma'lumotlariga ko'ra aholi tomonidan tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlari va moliyaviy hisobotga binoan uy xo'jaliklarining depozit va qimmatli qog'ozlardagi mablag'lari o'sishi, soliqlar va aholi tomonidan to'lanadigan majburiy to'lovlarni hisobga olgan holda.

Daromad qismi buxgalteriya balansi turli manbalardan olinadigan tushumlardan iborat bo'lib, ularni statistik va moliyaviy hisobotlar, so'rovnomalar va boshqa usullar yordamida aniqlash mumkin.

Xarajatlar qismi balansga aholi tomonidan to'lanadigan transfertlar, tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlari, aholining depozitlar va qimmatli qog'ozlardagi jamg'armalarining o'sishi kiradi.

Daromadlarning notekis taqsimlanishi

Fuqarolar o'rtasida daromadlarning tengsizligi muammosi tarixan iqtisodiy nazariyaning eng muhim ob'ektlaridan biri bo'lgan. Ushbu masalaning yuqori amaliy ahamiyati tufayli ko'plab taniqli iqtisodchilar uni tahlil qilish bilan shug'ullanishgan. Shunga qaramay, bir ovozdan qabul qilingan fikr, daromadlarni qayta taqsimlash siyosati zarurligini asoslash edi, bu davlatga tayinlangan faol rol.

Aholining daromadlari va sotib olish qobiliyatining mutlaq kattaligi odamlar farovonligi va turmush darajasining asosiy ko'rsatkichlari hisoblanadi. Bir martalik daromad darajasi shaxsning moddiy va ma'naviy hayoti uchun favqulodda ehtiyojlarni qondirish, ta'lim olish va sog'lig'ini saqlash uchun imkoniyatlar yaratadi. Daromadlarni taqsimlashda qashshoqlik va tengsizlikka qarshi kurashni har qanday davlatning iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri deb hisoblash mumkin.

Davlat daromadlari siyosati "ularning daromadlari va ijtimoiy nafaqalarini oluvchilarning turli guruhlarini differentsial soliqqa tortish yo'li bilan ularni davlat byudjeti orqali qayta taqsimlash" deb ta'riflanadi.

Qabul qilingan daromad darajasi va dinamikasini baholash uchun nominal, bir martalik va real daromad ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Daromadning asosiy turi nominal bo'lib, u asosan mehnat daromadlari, kapital daromadlari va transfert to'lovlari hisobiga shakllanadi

Olingan daromad shaxsning farovonligi yoki turmush darajasini belgilaydi. Jamiyatning pirovard maqsadini amalga oshirish - aholi ehtiyojlarini qondirish uchun sharoit yaratish, uning turmush darajasini oshirish uchun olingan daromad miqdoriga bog'liqdir. Tabiiyki, daromadlarning taqsimlanishi ijtimoiy rivojlanishning har bir bosqichida o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Daromad taqsimotiga ta'sir qiluvchi yana bir omil - bu iste'mol tovarlari va xizmatlariga narx belgilash jarayoniga davlatning aralashuvi. Narxlarning yuqori chegaralarini belgilash yoki ularni belgilash iqtisodiyotni ma'muriy tartibga solish vositasidir. U juda kamdan-kam hollarda qo'llaniladi va bozor iqtisodiyoti sharoitida uzoq va o'rta muddatli istiqbolda etarli darajada samarali bo'lmaydi.

Ijtimoiy statistikaning eng dolzarb vazifasi qashshoqlikni o'rganishdir. Qashshoqlik boylikning "boshqa tomoni" dir. Ob'ektiv fakt - bu aholining daromad va iste'moldagi farqlanishi va har kimning o'ziga xos muammolari bor. Vaziyatlarning umumiyliги ushbu statistikani hal qilish zarurligini taqozo etadi.

Kambag'allik chegarasidan past bo'lgan mamlakat va mintaqalar aholisining soni, demografik tarkibi va kambag'allarning boshqa xususiyatlari, uning o'rtacha daromadi, oziq-ovqatning minimal va o'rtacha iste'moli, qashshoqlikda qolish muddati, daromad manbalari, mehnatga layoqatli uy xo'jaliklari a'zolarining ish bilan ta'minlanishi, ijtimoiy yordam miqdori to'g'risida ma'lumot zarur va boshq.

Ushbu muammoning ikkita tomoni mavjud:

Daromadlarning tengsizligi;

Boylikning tengsizligi.

Odamlar daromadlarini ishlab chiqarish omillarini (ularning mehnati, kapitali, erlari) firmalarga kerakli mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun firmalardan foydalanishi uchun o'z egaliklarida taqdim etishlari natijasida olishadi yoki ushbu resurslarni o'zlarining firmalarini yaratishga sarflaydilar. Daromadlarni ishlab chiqarishning bunday mexanizmida dastlab ularning tengsizligi ehtimoli kiritilgan. Bunday holatning sabablari:

- odamlarga tegishli ishlab chiqarish omillarining turli xil qiymatlari (kompyuter shaklidagi kapital, printsipl ravishda, belkurak shaklidagi kapitalga qaraganda ko'proq daromad keltirishi mumkin);

- ishlab chiqarish omillaridan foydalanishdagi turli muvaffaqiyatlar (talab katta bo'lgan mahsulot ishlab chiqaradigan firmadagi ishchi, tovarlari qiyinchilik bilan sotiladigan firmada ishlaydigan bir xil

malakadagi hamkasbiga qaraganda yuqori daromadga ega bo'lishi mumkin);

- odamlarga tegishli ishlab chiqarish omillarining har xil hajmi (ikkita neft qudug'i egasi oladi, boshqa narsalar teng, bitta quduq egasiga qaraganda ko'proq daromad oladi).

Soliq uy xo'jaliklari daromadlarini taqsimlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Daromadning shakllanishiga ta'sir ko'rsatish uchun vertikal va gorizontal tenglik printsiplari o'rnatiladi. Ya'ni, fuqarolar soliqlarni to'lash qobiliyatiga muvofiq ravishda to'lashlari kerak. Soliqlar, odatda, iste'moldan emas, balki uy xo'jaliklarining daromadlaridan olinadi, bu esa tejashni qoplamaydi. Soliq yukini jamiyatning boy qatlamlariga qayta taqsimlash, mol-mulk solig'i xususiyatiga mutanosib ravishda daromad solig'ining progressiv stavkalari, ma'lum miqdordagi daromad solig'idan ozod qilish va soliq imtiyozlarini belgilashdan iborat. Optimal soliq tarkibi - bu xalq farovonligini maksimal darajaga ko'tarishdir. Unda adolat va samaradorlik o'rtasidagi tanlov jamiyatning ushbu maqsadlarga bo'lgan munosabatini etarlicha aks ettiradi.

Daromad solig'ini tartibga solishning asosiy muammosi quyidagilardan iborat: daromadlar tengligiga qanchalik ko'p erishish kutilsa, ushbu o'zgarishlarga nisbatan cheklovlar qanchalik qattiq bo'lsa va ortiqcha soliq yuki shunchalik katta bo'lsa. Soliq stavkalarining yuqori darajadagi progressivligi katta sof yo'qotishlarni oldindan belgilab beradi. Daromad taqsimotidagi tengsizlikni yumshatish uchun soliq imtiyozlari beriladi.

Shaxsiy daromadlarga yagona soliq stavkasining joriy etilishi undan tushadigan daromatlarni yanada kamaytirishi va mintaqaviy byudjetlar juda ko'p mablag'ni yo'qotishi haqli ravishda qayd etildi. "Daromad solig'ining yagona stavkasi uning taqsimot funksiyasini to'liq rad etish bilan barobardir, bu esa aholining allaqachon qabul qilib bo'lmaydigan darajada katta ijtimoiy farqlanishini kuchaytirishi mumkin".

O'z daromadlaridan foydalanib, odamlar uning bir qismini qo'shimcha ishlab chiqarish omillarini sotib olishga sarflashlari mumkin. Masalan: oila nafaqat ish haqi shaklida, balki foizlar ko'rinishida ham daromad olish uchun o'z daromadlarining bir qismini bankka qo'yishi mumkin. Bu qanday oilaviy boylik, ya'ni ular egalik qiladigan mol-mulk, oilaning mulkni sotib olish uchun qilgan qarzini olib tashlaganida.

Daromadlar va boylik tengsizligi juda katta bo'lishi va mamlakatda siyosiy va iqtisodiy barqarorlikka tahdid solishi mumkin. Shuning uchun amalda dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlari doimiy ravishda

bunday tengsizlikni kamaytirish choralari ko'rishmoqda. Ammo bu chora-tadbirlarni ishlab chiqish faqat daromadlar va boylklarni farqlash darajasini, shuningdek davlat siyosati yordamida unga ta'sir o'tkazish natijalarini aniq o'lchash imkoniyati bilan mumkin bo'ladi.

Aholining turli guruhlari uchun pul daromadlari qiymatini tavsiflovchi Lorenz egri chizig'i odamlarning farovonligi, ularning sotib olish qobiliyati va shuning uchun talab o'zgarishini bashorat qilishga imkon beradi, bu esa AESni muvozanatlashtirish va saqlash uchun zarur choralarni ko'rishga imkon beradi. Uni qurish uchun oilalarning qaysi qismi mamlakat umumiy daromadining u yoki bu ulushini olganligi to'g'risida ma'lumotlar kerak.

Daromadlarning tengsizligi - bu mamlakatning barcha fuqarolari farovonligining umumiy darajasining o'sishini tezlashtirish uchun jamiyat to'lashi kerak bo'lgan narx. Aksincha. Boylar va kambag'allar qachon odamlarni xursand qilmaydi. Boylar va kambag'allar o'rtasidagi turmush darajasining farqi qanchalik baland bo'lsa, ikkinchisining noroziligi shunchalik kuchayadi. Iqtisodchilar uzoq vaqtdan beri daromadlar farqi, agar ular: haddan tashqari katta bo'ladi; juda tez o'sib boradi.

Shunday qilib, har qanday mamlakatda ijtimoiy tinchlikning muhim sharti eng boy va kambag'al fuqarolar o'rtasidagi haddan tashqari daromad farqlarining oldini olishdir. Daromadlarning haddan tashqari farqlanishini yumshatish uchun davlat aralashuvi zarur. U progressiv daromad solig'i va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari orqali amalga oshiriladi. Daromadlar farqlanishini tartibga solish mexanizmi dunyoning rivojlangan mamlakatlarida, bir tomondan, odamlarning tengsiz iqtidorliligi va mulk hajmi o'rtasidagi ziddiyatni hal qilish uchun, boshqa tomondan esa barcha odamlarga kamida minimal darajada munosib turmush tarzini taqdim etish zarurati uchun yaratilgan. Daromadlarni tartibga solish sohasidagi mavjud huquqiy va iqtisodiy mexanizmlar nafaqat tengsizlik va qashshoqlikka qarshi kurashish muammosini hal qilibgina qolmay, aksincha, ikkinchisini kengaytirilgan miqyosda ko'paytiradi.

Umuman olganda, daromadlarni taqsimlash sohasidagi davlat boshqaruvi huquqiy, ma'muriy va iqtisodiy usullar orqali amalga oshiriladi. Daromad siyosatining avtomatik ravishda o'rnatiladigan stabilizatorlari qatoriga aholining kam daromadli toifalari uchun qonunda nazarda tutilgan har xil turdagi imtiyozlarni kiritish mantiqan to'g'ri keladi. Imtiyozlarning ko'payishi, qo'shimcha ijtimoiy nafaqalar va imtiyozlarning tayinlanishi ixtiyoriy tartibga soluvchi stabilizator vazifasini bajaradi.

Hozirgi vaqtda daromadlarni taqsimlashning ustuvor strategik maqsadlari quyidagilardan iborat: *uzoq muddatli strategiya* - aholining turmush darajasi va sifatini "postindustrial jamiyat standartlariga" yaqinlashtirish. *qisqa muddat* - odamlarning ijtimoiy va jismoniy omon qolish sharoitlarini ta'minlash, ijtimoiy portlashning oldini olish.

10.2. Davlat byudjetining shakllanishi va taqsimlanish xususiyatlari.

Davlat byudjeti — davlatning muayyan vaqt (odatda bir yil) uchun mo'ljallangan pul daromadlari va harajatlari majmui. D.b. davlat ixtiyoridagi pul fondlarining taqsimlanishini bildirib, u davlat moliyasining bosh bo'g'ini hisoblanadi. D.b. tarkiban umumdavlat (yoki markaziy) byudjet i (mamlakat miqyosidagi umumiy daromadlar va harajatlar yig'indisi) vamahalliy (munitsipal) byudjet (hududiy tuzilmalar — o'lka, viloyat, tuman va h.k. doirasidagi pul daromadlari va harajatlari)ga bo'linadi. Ikki turdagi byudjetlar nisbati mamlakatning ichki sharoitiga bog'liq bo'ladi. Davlat jamiyatga ijtimoiy xizmatlar (milliy xavfeizlikni ta'minlash, jamoat tartibini saklash, atrof-muhitni himoya qilish, nochorlarga yordam berish, aholiga bepul ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish va b.) ko'rsatadi va bularning barchasi harajat talab qiladi.

Byudjet daromadlari soliqlar, soliqdan tashqari yig'imlar, davlat zayomlaridan tushgan pul, davlat mul-kini sotishdan yoki ijaraga berishdan kelgan mablag'lardan shakllanadi. Byudjet daromadining aholi jon boshiga hisoblangan miqdori mamlakatning byudjet salohiyati (potensial) deb yuritiladi va bu byudjet daromadining umumiy hajmiga hamda aholining soniga bog'liq. Byudjet harajatlari uning daromadidan ortib ketsa, byudjet taqchilligi, ya'ni kamomadi yuzaga keladi. Kamomad miqdori mamlakat yalpi millim mahsulotning 3—3,5% ga teng bo'lishi me'yoriy hisoblanadi. Byudjet kamomadining g'oyat oshib ketishi va uni daromad bilan ta'minlash mumkin bo'lmaganda byudjet harajatlari qisqartiriladi. Markaziy, mahalliy D.b.lari va D.b.dan tashqari fondlar (davlatning muayyan maqsadli fondlari, maxsus maqsadli soliqlar, zayomlar, byudjetdan subsidiyalar hisobiga yaratiladigan maxsus fondlar) yig'indisi davlatning yigma byudjetini tashkil etadi. D.b., odatda, joriy yilda kelgusi yil uchun tuziladi. Iqtisodiy beqarorlik sharoitida u chorak yoki yarim yilga tuzilishi ham mumkin. D.b.ni huku-mat tuzadi va yuqori qonun chiqaruvchi organ (parlament) tomonidan tasdiqlanadi.

Davlat byudjeti muayyan mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni ham ifodalaydi. Jamiyatning iqtisodiy tuzumi, davlatning tabiati va faoliyatiga qarab D.b. mohiyati, uning daromadlari va harajatlari

xususiyati hamda tarkibi turlicha bo'ladi. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda davlatning iqtisodiyot, i.ch., milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashga faol aralashuvi D.b. mavqeining oshishiga sabab bo'ladi, milliy daromad davlat ixtiyorida yig'iladi va uning byudjet orqali qayta taqsimlanadigan qismi ko'payadi.

Hozirgi rivojlangan mamlakatlarda D.b.ning asosiy qismi soliqlar (fuqarolarning shaxsiy daromadlaridan undiriladigan shaxsiy daromad solig'i, ish haqi fondiga soliq va korxonalar, korporatsiyalar foydasidan undiriladigan foyda solig'i va b.) hisobiga shakllanadi (mas, 1987 y.da AQSHda soliq tushumlari D.b.ning 98% ini, Buyuk Britaniyada 96,7% ini, Fransiyada 91,5% ini tashkil qildi). AQSH federal byudjetidan qilinadigan harajatlar orasida "da-romadlar darajasini ta'minlash" (qariyalar, mehnatga layoqatsizlar, ishsizlar, nogironlar, tibbiy yordamga muhtojlar, boquvchisini yo'qotgan oilalar va h.k.ga yordam ko'rsatish) sarflari 40%, milliy mudofaa harajatlari (28—30%) eng muhim o'rinda turadi. O'zbekiston Respublikasining D.b. respublika D.b., Qoraqalpog'iston Respublikasi D.b., viloyatlar va Toshkent sh. mahalliy byudjetlarini birlashti-radi. O'zbekistonning birinchi D.b. 1924—25 y.larda tuzilgan bo'lib, uning hajmi 3,64 mln. so'mni tashkil etgan edi.

O'zbekistonda yangi boshlanayotgan yil uchun D.b. yil yakuni (dek. oyining oxiri)da O'zR Oliy Majlisi sessiyasida tasdiqlanadi va qabul qilingan D.b. qonun kuchiga ega bo'ladi hamda amaliyotga joriy etiladi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng D.b.ning shakllanish xususiyatlari boshqariladigan bozor iqtisodiyotiga o'tish davridagi o'zgarishlar bilan bogliq holda bordi. O'zbekiston Respublikasi D.b. daromadlarining mutlaq ko'pchilik qismi soliqlar hisobiga olinmoqda.

1995 y.da O'zbekistonda byudjet kamomadi 3%, 1996 y.da 3,5%, 1997 y.da 2,2%, 2000 y.da yalpi ichki mahsulotning 1 % (32,8 mlrd. so'm)ga teng bo'ldi. Amalda bo'lgan qonunchilikka muvofiq tashkil etiladigan byudjetdan tashqari jamg'armalar (ijtimoiy sug'urta jamg'armasi, ish bilan ta'minlashga ko'maklashish jamg'armasi, Kasaba uyushmalari federatsiyasi Kengashi jamg'armasi, yo'l jamg'armasi, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi jamg'armasi, mineral xom ashyo bazasini ishlab chiqarish fondi, o'zini o'zi boshqarish mahalliy organlarining maxsus fondlari)ning maqsadli yo'nalishlarini saqlab qolgan holda, 1995 y.dan boshlab O'zbekiston Respublikasining birlashgan byudjetiga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi D.b.da jami daromadlar va harajatlar o'zgarishlarida ishlab chiqarishning rivojlanishi, xo'jaliklar va aholi

daromadlarining o'sishi asosiy ahamiyatga ega. O'zbekistonda D.b.ni shakllantirish tartibi O'zbekistan Respublikasining 2001 y. 1 yanvardan kuchga kirgan "Davlat byudjeti tizimi to'g'risida" qonuni (2000 y. 14 dek.)ga muvofiq olib boriladi.

10.3. Davlatning monetar siyosati va uning iqtisodiyotni tartibga solishdagi ahamiyati.

Monetar siyosat - bu pul massasi va foiz stavkalarini boshqarish siyosatidir. Shuning uchun, u pul deb ham ataladi. Muayyan lahzada zarur bo'lgan pul miqdorini ta'minlash markaziy bankning asosiy vazifasidir. Agar pul juda ko'p bo'lsa, inflyatsiya ko'tariladi. Agar ular juda oz bo'lsa, iqtisodiy o'sish sekinlashadi. To'g'ri pul-kredit siyosati kuchli va sog'lom iqtisodiyotning kalitidir.

Monetar siyosati - bu davlat ko'pincha mamlakat iqtisodiyotiga aralashadigan vosita. Inflyatsiya va valyuta kursining o'zgarishi fuqarolarning farovonligiga ta'sir qilishi mumkin, shuning uchun muhim moliyaviy qarorlar qabul qilishdan oldin markaziy bankning nima bilan bandligini bilib olish maqsadga muvofiqdir. Monitar siyosati davriy tebranishlarni yumshatishga qaratilgan: o'sish davrida u mamlakat iqtisodiyotining haddan tashqari qizib ketishiga yo'l qo'ymaydi, inqiroz paytida u iqtisodiy faoliyatga turtki beradi.

Uning asosiy maqsadlari:

1. Har qanday narsa iqtisodiyotga ta'sir qilishi mumkin va har doim ham yaxshi emas; bu yerda boshqa davlatlarning harakatlari va tabiiy ofatlar. Markaziy bankning vazifasi tahdidlarni o'z vaqtida aks ettirish va ularning mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta'sir qilishining oldini olishdir.

2. Mamlakat to'lov balansining muvozanati. Boshqacha qilib aytganda, boshqa mamlakatlar bilan savdo qilishda mamlakatning to'lov qobiliyatini ta'minlash. Milliy valyuta kursi qancha past bo'lsa, mahalliy korxonalar o'z mahsulotlarini chet elga sotishni osonlashtiradilar, ammo import qimmatroq bo'ladi. To'g'ri balansni topish pul siyosatining vazifasidir.

3. Resurslarning to'liq bandligi. Pul-kredit siyosati, shuningdek, mamlakatning barcha iqtisodiy resurslaridan samarali foydalanilishini ta'minlaydi. Avvalo, ishchi kuchi. To'g'ri pul-kredit siyosati bilan ishsizlik darajasi minimal bo'lishi kerak va korxonalar to'liq quvvat bilan ishlaydi.

4. Inflyatsiyani boshqarish. Inflyatsiyaning yuqori va juda past darajasi ham milliy iqtisodiyot va fuqarolar farovonligi uchun xavf tug'diradi. Pul-kredit siyosati, boshqa narsalar qatori, inflyatsiyaning salbiy

oqibatlarini yumshatishga va pulingizni qadrsizlanishdan himoya qilishga intiladi.

Monetar siyosatining barcha maqsadlari iqtisodiy o'sishni va fuqarolarning moliyaviy ishonchini saqlashga qaratilgan. Pul-kredit siyosati uchta asosiy vositaga ega:

1. Markaziy bank tijorat banklariga kredit beradigan foiz stavkasining o'zgarishi. Banklar ham qarz olishadi, lekin bir-birlaridan emas, balki "banklar bankidan". Qarz olish stavkasi pul-kredit siyosati bilan belgilanadi. Bu erda hamma narsa odamlarnikiga o'xshaydi: foiz qancha past bo'lsa, tijorat banklari shuncha ko'p qarz olishadi, ularning kreditlari aholi uchun qanchalik maqbul bo'lsa.

2. Majburiy zaxiralar koeffitsientining o'zgarishi. Tijorat banklari ham muammoga duch kelishadi. Omonatchilarni mumkin bo'lgan bankrotlikdan himoya qilish uchun markaziy bank banklarni o'zlarida mablag'larning bir qismini zaxira sifatida saqlashga majbur qiladi. Ularni sarflash yoki qarz berish mumkin emas. Majburiy zaxira talablarini kamaytirish yoki oshirish orqali markaziy bank muomaladagi pul miqdorini tartibga soladi. Ushbu zaxiralar qancha ko'p bo'lsa, banklar iste'molchilar uchun shuncha ishonchli hisoblanadi.

3. Ochiq bozorlardagi operatsiyalar. Markaziy bank o'z zaxirasidagi mablag'lar hisobiga boshqa valyutalarni sotib olish orqali milliy valyutani zaiflashtirishi yoki kuchaytirishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilish, shuningdek, ochiq bozordagi operatsiyalarga tegishli. Qimmatli qog'ozlarni sotish banklarning o'z faoliyatiga sarf qilishi mumkin bo'lgan mablag'lar miqdorini oshiradi.

Pul-kredit siyosatining quyidagi turlari mavjud:

1. Rag'batlantiruvchi (yumshoq). Bunday pul-kredit siyosati iqtisodiy tanazzul davrida qo'llaniladi. Uning maqsadi - iqtisodiyotni "boshlash": ishbilarmonlik faolligini rag'batlantirish, ishsizlik darajasini pasaytirish. Pul-kredit siyosatini rag'batlantirish zaxira talabining pasayishini, foiz stavkalarining pasayishini va markaziy bank tomonidan davlat qimmatli qog'ozlarini sotib olishni nazarda tutadi. Pul miqdori ko'payadi, bu esa iste'mol talabi va savdo taklifining o'sishiga olib keladi.

2. Cheklov (qattiq). Pul-kredit siyosatining ushbu turi, agar iqtisodiy o'sish juda tezlashib ketgan bo'lsa va natijada inflyatsiya xavfi mavjud bo'lsa qo'llaniladi. Bu holda majburiy zaxiralar va foiz stavkasi oshiriladi va markaziy bank qimmatli qog'ozlarni ochiq bozorlarda sotadi. Pul hajmi kamayadi, tovarlarga talab kamayadi. Bu narxlarning normallashtirishiga va ishlab chiqarish darajasining normal qiymatlarga qaytishiga olib keladi.

Monetar siyosati bevosita milliy valyutalar qiymatiga ta'sir qiladi. Misol: Bir mamlakatda pul miqdori bir xil bo'lib qolaveradi. Ikkinchi kursda pul-kredit siyosati pul miqdorining ko'payishiga olib keldi (masalan, iqtisodiyotni rag'batlantirish uchun qo'shimcha pullar bosilib chiqardi). Ma'lum bo'lishicha, endi ikkinchi mamlakatda pul miqdori ko'paygan, ammo uning qiymati bir xil bo'lib qolgan. Va birinchi mamlakatning o'zgarmagan pullariga nisbatan u umuman kamroq bo'lib qoldi. Bu valyuta kursining o'zgarishi.

Pul-kredit siyosati o'sishni barqaror va silliq qilib, iqtisodiyotdagi tebranishlarni yumshatishga qaratilgan. Yana bir misol: davlat qabul qilingan pul-kredit siyosatiga muvofiq foiz stavkasini oshirdi. Ushbu mamlakat valyutasini bankda saqlash yanada foydali bo'ladi (chunki bunday depozitning rentabelligi ham oshadi). Bunday holda milliy valyuta mustahkamlanmoqda, kurs o'sib bormoqda.

Mamlakatning iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar aholining iste'molchi xulq-atvorining o'zgarishiga olib keldi. Narxlarning ko'tarilishi aholini o'z mablag'larini eng muhim tovar va xizmatlarni sotib olish, birinchi navbatda oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish uchun keskin yo'naltirishga majbur qildi; individual tovarlar narxlar, shuningdek narxlar va daromadlar o'rtasidagi odatiy munosabatlar o'zgargan. Bu, o'z navbatida, ixtisoslashgan statistik kuzatuvlarni tashkil etishni talab qildi.

Aholi daromadlarini taqsimlash, birinchi navbatda, turmush darajasini tahlil qilish, etarli ijtimoiy va soliq siyosatini ishlab chiqish uchun katta ahamiyatga ega. Biroq, uning ahamiyati shu bilan cheklanib qolmaydi, chunki u uy xo'jaliklari daromadlarining boshqa makroiqtisodiy jarayonlarga ta'sirini o'rganish uchun, masalan, tejash stavkasini belgilaydigan va iqtisodiyotdagi investitsiya faolligiga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish uchun ma'lumot beradi.

Shunday qilib, daromadlar to'g'risidagi ma'lumotlar iqtisodiy siyosatning keng doiradagi masalalari bo'yicha qaror qabul qiladigan hukumatlar uchun, shuningdek, akademiklar uchun zarurdir.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, samarali ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini fuqarolar daromadlarini taqsimlashning demokratik tizimisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Taqsimot munosabatlari ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishni rag'batlantirish tizimini yaratish asosida yotadi. Aholining daromadi jamiyatdagi ijtimoiy holatni belgilaydi va har bir odamning daromad darajasi u yashayotgan mamlakat iqtisodiyotiga bog'liq.

Shunday qilib, daromadlarni samarali taqsimlashni amalga oshirish, birinchi navbatda, fuqarolarning daromadlarini tartibga solish, adolatli soliqqa tortish va fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish tizimini takomillashtirish sohasida aniq chora-tadbirlarni nazarda tutadigan davlat dasturlarini ishlab chiqish orqali amalga oshirilishi kerak

Nazorat uchun savollar

1. Iqtisodiy siyosatda daromadlarning qayta taqsimlashning asosiy choralari.
2. Davlat byudjetining shakllanishi va taqsimlanish xususiyatlari.
3. Davlatning monetar siyosati va uning iqtisodiyotni tartibga solishdagi ahamiyati.
4. Pul-kredit siyosatining quyidagi turlari.
5. Pul-kredit siyosati o'sishi.

XI-BOB: JAMIYATNING IJTIMOIIY SOHASI VA DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI

Reja

11.1. Jamiyat ijtimoiy sohasi, uning tarkibi va jamiyat rivojlanishidagi roli.

11.2. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va ijtimoiy siyosat tushunchalarining o'zaro bog'liqligi.

11.3. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va uning xususiyatlari

11.4. Ijtimoiy soha tarmoqlari, ularning shakllanishi va tadriijy rivojlanish bosqichlari

11.5. Davlatning ijtimoiy siyosati va uning asosiy yo'nalishlari

11.6. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlari

11.7. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasini o'stirish.

Tayanch iboralar: ijtimoiy soha, davlatning ijtimoiy siyosati, ijtimoiy to'lovlar, mehnat taqsimoti, ijtimoiy mehnat taqsimoti.

11.1. Jamiyat ijtimoiy sohasi, uning tarkibi va jamiyat rivojlanishidagi roli.

Ijtimoiy (sotsial) degan tushunchada odamlar hayotiy faoliyatining jami umumiy, jamoa harakteri ifodalangan. Unda turli birliklar-sinflar, ijtimoiy qatlamlar, tabaqalar, millatlar, xalqlar o'rtasidagi birlashuvga qaratilgan intilishlar namoyon bo'ladi. Kishining u yoki bu sinfga, ijtimoiy qatlamga bo'lgan aloqasi uning jamiyatga tutgan o'rniga berilgan baxo hisoblanadi. U yoki bu birliklar o'rtasidagi munosabat va o'zaro aloqalar jarayonida har bir insonning fe'l-atvorini ifoda etuvchi ijtimoiy sifatlari tarkib topadi. Ijtimoiy munosabatlar har bir individning jamiyatdagi tengligini (yoki notengligini) ifodalaydi. Bizda shu vaqtga kadar jamiyat a'zolarining hammasi umumxalq boyligi hisoblangan ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan munosabatlardagi tengligi ta'kidlab kelingan.

Ijtimoiy soha sinflar va ijtimoiy guruhlar, millatlar va elatlarning manfaat-larini, jamiyat bilan shaxsning munosabatlarini mehnat va turmush sharoitlarini, kishilarning sixat – salomatligi va bush vaqtini o'z ichiga oladi. Faqatgina ana shu sohada iqtisodiy faoliyatning natijalari ro'yobga chikadi.

Demak, ijtimoiy soha o'z ichiga ijtimoiy jarayonning hamma qirralarini, ijtimoiy tizimning ob'ektiv shart-sharoitlari va sub'ektiv omillarni ijtimoiy va shaxsiy kizikishlar tuzilmasi hamda ularning

murakkab dialektik aloqasini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy siyosat-jamiatga siyosiy raxbarlik qilishning shunday yunalishidirki, u o'z ichiga qator ijtimoiy tadbirlar orqali moddiy farovonlikni oshirish, ijtimoiy adolat, demokratiya, sinflar, millat va elatlar, ijtimoiy qatlamlar, kollektiv va shaxsning turmush madaniyatini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Jamiyatni yangilash vazifasi uzoq muddatli, chuqur uylab kurilgan yaxlit ijtimoiy siyosatga muvofiq kelishi ya'ni ijtimoiy sohaning hamma tomonlarini bir butun holda o'z ichiga olgan va xalq ommasining extiyojini to'la qondirish, ularning faolligini yanada oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Birinchi-jamiyat a'zolarining mehnat va dam olishga qaratilgan siyosiy yo'lini ishlab chiqish:

Ikkinchidan-aholiga ijtimoiy turmush xizmatlarini ko'rsatishning samarli yo'llarini ishlab chiqish:

Uchinchi-aholiga nafaqa va imtiyozlar berish, ijtimoiy himoyalash siyo-satini olib borish.

2020 yil boshida Birlashgan Millatlar Tashkilotining Mamlakatdagi Jamoasi va BMTning rezident bo'lmagan agentliklari Umumiy Mamlakat Tahlilini (UMT) yakunladilar; ushbu xujjat BMTning tashkilotlar oilasi tomonidan O'zbekiston hukumatini rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarida, shu jumladan Barqaror Rivojlanish Maqsadlariga erishishda qo'llab-quvvatlashi mumkin bo'lgan tahliliy asoslarni belgilab berdi (BRM). Ammo shu vaqtdan beri COVID-19 pandemiyasi O'zbekiston jamiyati va iqtisodiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. 2020 yil oxiri va 2021 yil boshlarida iqtisodiy tiklanishning ba'zi bir alomatlariga qaramay, pandemiyaning o'zbek jamiyatiga ta'siri juda kuchli bo'ldi va u hali ham davom etmoqda; COVID-19 oqibatlarini yumshatish uchun hukumat xarajatlarining ustuvor yo'nalishlari qayta taqsimlanganligi haqida gapirmasak ham, pandemiya nafaqat xalq salomatligini, balki biznes va savdoni ham qamrab oladi, iqtisodiy o'sishni pasaytiradi, ta'lim tizimiga og'irlik keltiradi, kambag'al va marginal (qashshoklikga tushib qolgan) odamlar sonini ko'paytiradi.

Shunday sharoitda BMT Mamlakat Jamoasi (BMTMJ) 2019 yilda va 2020 yil boshida kelishilgan asosiy tahlilni qayta ko'rib chiqishni va COVID-19 tomonidan yuzaga keltirilgan uzilishlarni inobatga olgan holda O'zbekiston oldida turgan rivojlanish muammolarini jamoaviy tushunishni takomillashtirishni zarur deb bildi. Shunday qilib, ushbu UMT hukumatning tezkor ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlovchi tahliliy bazani takomillashtirish istagini hamda mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy

yo'nalishini tiklash va yaxshilashga yordam berishning uzoq muddatli maqsadini aks ettiradi.

Shu munosabat bilan, yangilangan UMT, BMT oilasining qiyosiy ustunliklarini inobatga olgan holda, O'zbekistonni BRMga erishishda yordam beradigan tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashga ustuvor ahamiyat berishda davom etmoqda, xususan "hech kimni ortda qoldirmaslik" va inson huquqlari - 2030 yil Dasturidagi ikki ajralmas tamoyilga alohida urg'u berilayapti. COVID-19 epidemiyasidan oldingi ta'sirchan taraqqiyot Koronavirusdan oldin O'zbekistonda jamiyatning barcha jabhalarini qamrab olgan keng va tarkibiy o'zgarishlar yuz berdi.

O'zbekistan Umumiy Mamlakat Tahlili (UMT) ning yangi taxriri COVID-19 inqirozining 2020 yildagi ta'sirini va 2021 yildagi davom etayotgan ta'sirini hisobga olib, nafaqat xalq salomatligi va iqtisodiyotni, balki boshqa ko'plab sohalarni va ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy guruhlarini qamrab oladi. Shu yo'l bilan, BMT Mamlakat Jamoasi (BMTMJ) 2019 yilda va 2020 yil boshida kelishib olingan asosiy tahlilni qayta ko'rib chiqishni va COVID-19 yuzaga chiqargan tizimli buzilishlar sharoitida O'zbekiston oldida turgan rivojlanish muammolari va imkoniyatlarini jamoaviy tushunishni yaxshilashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Boshqa muammolar qatoriga ma'muriy imkoniyatlarning cheklanganligi, ichki muvofiqlashuvning sustligi, fuqarolik jamiyati uchun haddan tashqari cheklovlar va hukumatlararo cheklangan yondashuvlar kiradi. Bularning barchasi BRM ga erishishda muhim to'siq bo'lib qolayapti. Pragmatik (Dasturiy) Yondashuv Hozirgi BMTning Barqaror Rivojlanish bo'yicha Hamkorlik Dasturi BMT tizimining 2025 yilgacha mo'ljallangan faoliyatini olib boradigan asosiy dastur bo'lib xizmat qiladi.

Prezident Shavkat Mirziyoev rahbarligida ushbu o'zgarishlar iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalarida sezilib turdi, bu Sovet davridan keyingi davr uchun xos bo'lgan 27 yillik kuchli markazlashgan boshqaruvdan uzoqlashishni anglatadi.

Ijtimoiy adolatni ta'minlash odil ijtimoiy siyosatning maqsadidir. Tarixan o'zini oqlagan insonparvar ijtimoiy siyosatning asosiy maqsadi jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlashdir. Ijtimoiy adolat tenglik va erkinlik so'zlari bilan hamoxang bo'lib, u doimo va ko'pchilik tomonidan qo'llanib keladi. Turli darajadagi deputatlikka nomzod bo'lgan birorta shaxs ijtimoiy adolat so'zini chetlab o'ta olmaydi, doimo uni himoya etish maqsadida so'z beradi. Ijtimoiy adolat so'zi nimani anglatadi va hozir mamlakat raxbariyati tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy siyosat kanday ro'yobga chiqarilmoqda. Boshqa hamma ijtimoiy voqelik kabi "ijtimoiy

adolat" tushunchasi tarixiy ya'ni har bir aniq vaziyatda jamiyat taraqqiyoti darajasi bilan belgilanadi. Xatto Arastu farovonlik va baxt-saodat tushunchalarini odamlar o'zlari olib borayotgan hayotdan tashkil bo'lgan deb to'g'ri ko'ra olgan.

Ijtimoiy sohada bundan buyon rivojlanishga yangicha nazar tashlash uning olib borayotgan ahamiyatni to'la-to'kis baholash zarur. Chunki ayni shu sohada mehnatkashlarning hayotiy manfaatlariga daxldor bo'lgan iqtisodiy faoliyat natijalari ro'yobga chiqadi. Ayni shu sohada jamiyatning insonparvarlik tabiati namoyon bo'ladi.

Jamiyatda siyosiy hokimiyat amal qilishi, uning chegaralari, qoidalariga doimiy ta'sir ko'rsatuvchi kuchlar mavjud. Agar biz siyosiy hokimiyatni-barcha guruhlar manfaatlari borasidagi doimiy o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirning oliy ko'rinishi tarzida baholaydigan bo'lsak, bu jarayonda ishtirok etuvchi shaxslar siyosiy hokimiyatning asosiy subyektlari, deb qaralishi lozim bo'ladi. Ammo, shaxs hayotda turli rollar va turli vazifalarda namoyon bo'lishini yaxshi bilamiz. Masalan, yigit (qiz) oilada - farzand, o'quv dargohida - talaba, to'garakda - shogird, siyosiy harakat yoki uyushmada - xayrixoh, faol a'zo yoki yetakchi singari rollarni bajaradi. U turli maqsad va vazifalar doirasida faoliyat ko'rsatadi. Bundan tashqari, yosh, jins, millat, kelib chiqishi, egallayotgan (yoki egallab bo'lgan) kasbiga ko'ra bog'liqliklar ham mavjud.

Shunday qilib, inson o'z ijtimoiy yoki siyosiy faoliyatini turli guruhlar ichida olib boradi. Siyosiy fanda ana shu faoliyatlarning hammasi emas, faqat hokimiyatga qaratilganlarigina o'rganiladi. Deylik, tadbirkor o'z ish faoliyati yuzasidan turli jamoalar, guruhlar bilan bog'lanadi, ular bilan birgalikda yoki ularga zid ravishda harakat qiladi. O'z - o'zidan tushunarliki, tadbirkorning bu faoliyati politologik tahlil obyekti bo'la olmaydi. Ammo, tadbirkor o'z muammolarini siyosiy hokimiyat orqaligina hal qila oladigan hollar mavjud.

Masalan, soliq siyosatini o'zgartirish, davlat miqyosida u yoki bu qonunni qabul qilish yoki bekor qilish. Bu holda tadbirkor o'ziga o'xshash boshqa tadbirkorlar bilan uyushadi, yoki agar shunday uyushma mavjud bo'lsa, unga murojaat etib, hokimiyat organlarida o'z manfaatini himoya qiluvchi qaror qabul qilinishini talab etadi. Shu tarzda bosimni kuchaytirish maqsadida ommaviy axborot vositalari, jamoatchilik, mutaxassislar muhokamaga tortiladi v h.

Siyosatda uyushgan ijtimoiy guruhlar ta'siri samarali, deb hisoblanishi ana shundan. Tadbirkorning shu tarzda faoliyati - bevosita politologik tahlil obyekti tashkil etadi. Shunday qilib, jamiyatni undagi mavjud

ijtimoiy guruhlar yoki qatlamlar nuqtai nazaridan o'rganish-siyosiy fandagi yana bir muhim yo'nalishlardan biridir. Jamiyatlar barcha davrlarda ichki bo'lingan.

Taraqqiyot davomida bu bo'linish murakkablashib borib, jamiyatlar bag'rida yangidan - yangi qatlamlar vujudga kelgan. Ijtimoiy qatlamlarning siyosatdagi muhim o'rnini allomalarimiz Forobiy, Ibn Sino, Nizomulmulk, buyuk Amir Temur alohida ta'kidlagan. Jamiyatlarning rivojlanishi bilan bu o'rin yanada mustahkamlandi. Demokratik jamiyatda ijtimoiy guruhlar siyosatning faol subyektiga aylanadilar. Boshqacha qilib aytganda, demokratik jamiyat o'z manfaatlariga ega bo'lgan va shu manfaatga erishish uchun faoliyat ko'rsatuvchi turli ijtimoiy guruhlarning birligidir. Jamiyatni aynan shu tarzda qarash va o'rganish demokratik an'anaga xosligini yana bir bor ta'kidlaymiz.

Siyosiy tizimlarning ichida faqat demokratiyagina guruhlarning keng siyosiy ishtiroki, muhokama, murosaga asoslanadi. Demak, "xalq" deb ataluvchi yaxlit birlik aslida har xil manfaatlar, ehtiyojlarga ega turli ijtimoiy guruhlardan iborat ekanligi va bu hol qonuniyligi e'tirof etildi. Bu guruhlar jamiyatda tutgan o'rinlari, ega bo'lgan resurslari, uyushish darajasiga ko'ra farqlanadi. Shuningdek, bu guruhlar o'rtasidagi farqlar demografik, etnik, konfessional bo'lishi mumkin. Ijtimoiy qatlamlashuv o'zaro bog'liq va pog'onalashuv asosida tashkil topgan qatlamlar birligidan iborat ijtimoiy tengsizlik tizimi. Har qanday jamiyatni turli omillarga asosan turli xil ijtimoiy guruhga bo'lish mumkin.

11.2. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va ijtimoiy siyosat tushunchalarining o'zaro bog'liqligi.

Davlatning ijtimoiy siyosati - tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali turli guruhlari o'rtasidagi qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarini qayta taqsimlashdan ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni inson parvarishlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholini daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko'rsatish sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi

iste'mol tovarlarni narxnig o'sishini hisobga olish va nominal daromadlarini narxlar o'sishiga bog'liqlikdan oshirib borish hisoblanadi. SHaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishi aholining kambag'al qatlamini qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. Amaliy hayotda qashshoqlikning o'zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishning minimal me'yor bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarni ham o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan malakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulkni miqdori, oilaviy ahvoli kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat — bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Aholining ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi — ichki iste'mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq — ovqat mollarini asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish bo'ldi. Bunga erishishda muhim mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ulrga yuqori boj to'lovlarini joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi — aholining kam ta'minlangan tabaqalarning ijtimoiy himoyalash va qullab-quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazganligi bo'ldi. Masalan, pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi. Yalpi ijtimoiy kafolatlar tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlari va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish-ijtimoiy siyosati amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlanishini bildiradi. Xullas, islohotlar davridagi davlat aholining muhtoj tabaqalarni qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga harakat qilayotgan kishilar uchun teng sharoit va qo'lay imkoniyat yaratib bormoqda.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti — ijtimoiy mehnatning mustaqil vazifalarni bajaruvchi mehnat turlariga ajralishi, ya'ni mehnat faoliyati turlarining alohidalashuvi. Umuman jamiyatda mehnat taqsimoti asosida

faoliyatni ayirboshlash yotadi va har bir mehnat turi aniq bir mahsulotni yoki uning bir qismini yaratishga ixtisoslashadi. Faoliyat turlari bo'yicha mehnat taqsimotining umumiy, xususiy va yakka ko'rinishlari bor. Umumiy mehnat taqsimoti — jamiyat miqyosida yirik mehnat turlarining bir-biridan ajralib, mustaqil yirik sohalarga bo'linishi (sanoat, q. x., transport va aloqa, qurilish, xizmat ko'rsatish va h.k.).

Xususiy mehnat taqsimoti — xalq xo'jaligining yirik sohalari ichida tarmoqlarning (qarang x. da dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik, sanoatda esa undirma va ishlov berish, og'ir va yengil sanoat, mashinasozlikda esa avtomobilsozlik, traktorsozlik, samolyotsozlik, stanoksozlik kabi tarmoqpar) vujudga kelishi. Yakka mehnat taqsimoti — korxona, birlamchi xo'jalik sub'yekti doirasida bo'ladigan mehnat taqsimoti bo'lib, bunda alohida bir mahsulot, mahsulotning tarkibiy butlovchi qismlarini i.ch. bo'yicha ixtisoslashgan mehnat turlari ajralib, alohidalashadi.

1. Mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi. Korxona miqyosida mehnat taqsimoti amalga oshirilib, uning kooperatsiyasi puxta o'ylab ko'rilgandan keyin korxona ichida mehnatni chuqur taqsimlash va kooperatsiyalashni amalga oshirish — alohida uchastkalar, xodimlar o'rtasida mehnatni taqsimlash, xodimlarni joy-joyiga qo'yish, ular faoliyatining o'zaro bog'lanishi va sinxronizatsiyasini ta'minlash imkonini beradi.

2. Mehnat jarayonlarini tashkil etish. Mehnat faoliyatini tashkiliy jihatdan ta'minlash mehnat jarayonlarini tashkil etish, ya'ni aniq ish turini bajarishda qo'llaniladigan usullarni belgilab olishni nazarda tutadi. Mehnat jarayonlarini o'rganib chiqish va uni amalga oshirishga qancha ish vaqti sarflanishi zarurligini aniqlash eng yaxshi ish usullarini tanlash, ish joylarini oqilona taqsimlash imkonini beradi.

3. Mehnatni me'yorlash. Mehnat me'yorini belgilamasdan turib, xodimlar faoliyatini tashkiliy jihatdan ta'minlab bo'lmaydi. Mehnatni me'yorlash xodimlar faoliyatini tashkiliy jihatdan ta'minlashning turli variantlarini baholash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Har qanday tashkiliy o'zgarish ish vaqti sarflariga ma'lum darajada ta'sir etishi tufayli mehnatni me'yorlash ushbu o'zgarishlarni miqdoran baholab, eng oqilona variantni tanlash imkonini beradi.

4. Ish joylarini tashkil etish. Mehnat jarayoni ma'lum vaqt va makonda amalga oshiriladi. Ish joyi mehnatni makoniy qo'llash ob'ekti bo'ladi. Ish joyi ishlab chiqarish jarayonining birlamchi bo'g'ini va tashkiliy-texnikaviy negizidir. Aynan unda ushbu jarayon uch asosiy elementining birlashishi ro'y beradi va uning bosh maqsadi — mehnat

buyumining moddiy jihatdan o'zgartirilishiga erishiladi. Shu sababli ishlab chiqarish topshiriqlarini o'z vaqtida va sifatli bajarish uchun har bir ish joyi aniq ishning tabiatiga ko'ra muayyan tarzda tashkil qilingan bo'lishi.

5. Mehnat sharoitlari. Mehnat sharoitlarini yaratish xodimlar faoliyatini ma'naviy va moddiy jihatdan ta'minlashning ajralmas qismi bo'ladi. Mehnat sharoitlari insonning salomatligi va ish qobiliyatiga katta ta'sir ko'rsatadigan muhim omildir. Mehnat sharoitlarini yaxshilash, ishning qiziqarliligini oshirib, mehnatga ijodiy munosabatda bo'lishiga ko'maklashib, katta ijtimoiy vazifani ham bajaradi.

6. Mehnat va dam olish tartiblari. Bir qator mualliflar mehnat va dam olish tartiblarini takomillashtirish masalalarini mehnat sharoitlarini oqilonalashtirishning yagona muammosi doirasida ko'rib chiqadilar. Biz bunday yondashuvga e'tiroz qilmaymiz, lekin ushbu masalalar ma'lum xususiyatlarga ega ekanligi va nisbatan mustaqilligi tufayli ularni xodimlarning faoliyatini tashkiliy jihatdan ta'minlashning alohida elementi deb qarash maqsadga muvofiqdir.

7. Xodimlarni tanlash, tayyorlash va malakasini oshirish. Tashkiliy vazifalarni hal qilishda xodimlarni tayyorlash va ularning faollik darajasini oshirish katta ahamiyatga ega. Bozor munosabatlarini rivojlantirish xodimlarni tayyorlash va malakasini oshirishga yondashishni tubdan o'zgartiradi. Yangi sharoitlarda xodimlar bilan ishlash sohasida vaziyatga moslashuvchanlik zarur, ya'ni kasbiy tuzilma ishlab chiqarishning texnikaviy negizi o'zgarib borishiga muvofiq ravishda o'zgaruvchan bo'lishi lozim.

8. Mehnatni rag'batlantirish. Mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tizimini yaratish ish haqi, lavozim maoshi turlari va tizimlaridan foydalanish, mukofotlash tizimlarini ishlab chiqish kabilarni nazarda tutadi. Mehnatni rag'batlantirishni tashkil etish mehnat faoliyatida yuksak ko'rsatkichlarga erishish maqsadida ish vaqtidan oqilona foydalanish, ilg'or ish usullarini o'zlashtirish, ish joylarini yaxshiroq tashkil etish, ishda zaruriy aniqlik va uyushqoqlikni ta'minlashga qaratilishi lozim.

9. Ijtimoiy-mehnat munosabatlari. Hozirgi vaqtda «ijtimoiy-mehnat munosabatlari» atamasi ilmiy iste'molga kirib qoldi va faol ravishda ishlatilmoqda. U nomlayotgan realliklarni tarkibiy element sifatida xodimlarning mehnat faoliyatini tashkiliy jihatdan ta'minlashga kiritish o'rinlidir.

10. Mehnat intizomi. Korxona xodimlarining umumiy mehnat natijalari har bir xodimning shaxsiy mehnat natijalariga bog'liqdir. Shu

sababli ularning birgalikda faoliyat olib borishlari uchun muayyan tartibni saqlab borish, ishning boshlanishi va tugallanishi, tanaffuslar va hokazolarga rioya etish lozim. Bundan tashqari esa mehnat intizomini saqlab borishning aniq mexanizmi ham zarur.

Mehnat taqsimoti - mehnat faoliyatining ayrim turlarini ajratish, o'zgartirish, birlashtirishning tarixiy ravishda shakllangan jarayoni bo'lib, u tabaqalashtirish va mehnat faoliyatining har xil turlarini amalga oshirishda uchraydi. Farqlang:

Ijtimoiy ishlab chiqarish tarmoqlari bo'yicha umumiy mehnat taqsimoti; Tarmoqlar ichidagi shaxsiy mehnat taqsimoti;

Texnologik, malaka va funktsional xususiyatlarga ko'ra tashkilotlar ichidagi yagona mehnat taqsimoti. Mutaxassislarning uyushgan guruhining umumiy mehnat unumdorligini oshirishning sababi (sinergistik effekt):

- Oddiy takrorlanadigan operatsiyalar uchun qobiliyat va avtomatizmni rivojlantirish.

- Turli xil operatsiyalarni almashtirishga sarflanadigan vaqtni qisqartirish.

- Mehnat taqsimoti kontsepsiyasi Adam Smit tomonidan "Millatlar farovonligining tabiati va sabablarini o'rganish" besh jildlik risolasining dastlabki uchta bobida to'liq tasvirlangan.

- Ajratish ijtimoiy mehnat taqsimoti jamiyatda ijtimoiy funktsiyalarni odamlar va xalqaro mehnat taqsimoti o'rtasida taqsimlash.

- Ijtimoiy mehnat taqsimoti - bu mehnatni birinchi navbatda ishlab chiqarish va boshqaruvchi mehnatga bo'lish.

Zamonaviy dunyoda mehnat taqsimoti turli xil kasb va sohalarning xilma-xil bo'lishiga olib keldi. Ilgari (qadimgi davrlarda) odamlar deyarli o'zlarini zarur narsalar bilan to'liq ta'minlashga majbur bo'lishgan, bu juda samarasiz bo'lib, bu hayotning oddiy uslubiga va qulaylikka olib keldi. Evolyutsiya, ilmiy va texnik taraqqiyotning deyarli barcha yutuqlari mehnat taqsimotining doimiy ravishda amalga oshirilishi bilan izohlanishi mumkin. Mehnat natijalari almashinuvi, ya'ni savdo orqali, mehnat taqsimoti jamiyatda mumkin bo'ladi.

11.3. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va uning xususiyatlari

Insonning ijtimoiy foydali mehnati moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish ekan, bu uning o'zi va oilasi, pirovard natijada jamiyat va davlat manfaatiga xizmat qiladi. Ana shu milliy boylikni ijtimoiy adolat asosida taqsimlash va qayta taqsimlash davlatning asosiy funktsiyalaridan biridir.

Yurtimizda azal-azaldan ijtimoiy adolat o'ta qadrlangan, mehnat kishisi e'zozga loyiqligi uqtirilgan. O'rta Osiyoning ulug' mutafakkiri va qomusiy olimi Abu Nasr Forobiy mukammal jamiyat to'g'risidagi ta'limotida haqiqiy baxtga erishish uchun harakat qiluvchi, o'zaro yordam qiluvchi, xalqni birlashtiruvchi shahar — fozil shahar hisoblanishi ko'rsatiladi. Fozil shaharlarda yashaydigan xalq o'zi istagan kasb-hunarlarni egallaydi, bunday jamiyatda erkinlik va teng huquqlik hukm suradi.

Amir Temur saltanatida ijtimoiy himoyaga muhtoj kimsalar — miskinlarga yengilliklar berishga alohida e'tibor berilgan: "Agar kasbu hunar va ma'rifat ahllaridan bo'lsalar, bundaylarga saltanat korxonalaridan yumush berilsin. Bulardan boshqa bilagida kuchi bor faqir-miskinlar esa o'z ahvoli va kasbu koriga qarab ish tutsinlar". Mavjud bozor iqtisodiyoti tizimlari va ularning yo'nalishi har bir davlatning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Ular qatorida quyidagilarni keltirish mumkin:

- geografik joylashuv;
- tabiiy resurslarning mavjudligi;
- aholi an'analari va odatlari;
- ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanganlik darajasi;
- jamiyatning ijtimoiy yo'naltirilishi.

Shunga qaramay, barcha bozor iqtisodiyoti tizimlari uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar ham mavjud. Ular quyidagilardir:

- mulkchilik turli shakllarining mavjudligi;
- tovar va xizmatlarga erkin narxlarning ustunligi;
- erkin raqobatning rivojlangan tizimi;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muayyan tizimi.

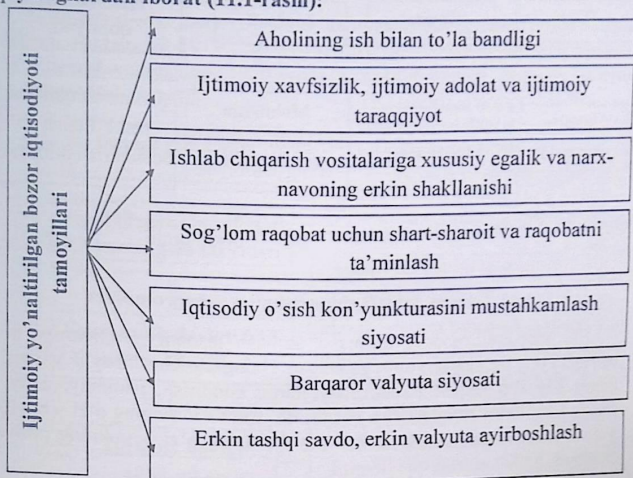
Bu ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti modeli uchun ham xosdir.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti (nemischa "Soziale marktwirtschaft") tub mohiyatini uning asoschisi, Germaniyaning avval iqtisodiyot vaziri, keyin federal kantsleri bo'lgan Lyudvig Erxardning fikricha, ushbu modelning inson, uning manfaatlariga xizmat qilishi tashkil etadi. Uning ta'rifi bo'yicha, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti siyosatini olib boradigan davlat "bozor erkinligi tamoyilini ijtimoiy mutanosiblik hamda umumiy ish uchun har bir shaxsning ma'naviy mas'uliyati bilan birlashtiradi".

Iqtisodiy nazariya asoschilari ishlab chiqarishning asosiy omillarida mehnat resurslari, ya'ni inson, uning salohiyati hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab kelganlar. Jumladan, V. Petti odamlarning mehnati, malakasi va sog'lig'i u yoki bu turdagi daromad keltirishini

ko'rsatgan. A. Smit iqtisodiy nazariyaga "iqtisodiy inson" tushunchasini kiritgan. U, inson butun jamiyatning asosini tashkil etadi, deb hisoblagan va insonni mehnat faoliyatiga jalb etadigan sabab (motiv)larni va uning shaxsiy manfaatini tadqiq etgan.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat (11.1-rasm):

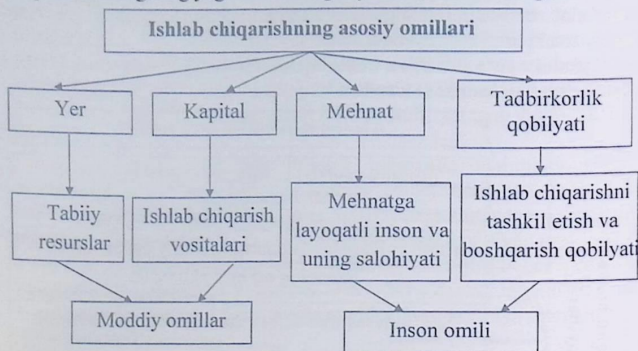
11.1-rasm. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti tamoyillari

Bu omillarga yer, kapital, mehnat va tadbirkorlik faoliyati (tadbirkorlik qobiliyati) kiradi. Ishlab chiqarishning asosiy omillari ikki tarkibiy qismga – moddiy resurslar (xomashyo, asbob-uskunalar va hokazolar) va mehnat resurslariga (muayyan mehnatni bajarishga qodir, bilimi, malaka va tajribasi bor bo'lgan xodim) ajratiladi (11.2-rasm).

Iqtisodiyotda klassik maktab asoschisi fikriga ko'ra, har bir inson bozor munosabatlarini shaxsiy manfaatlarini asosiga quradi. Bu shaxsiy manfaatlarining yig'indisi esa jamiyat manfaatlarini hosil qiladi. Pirovard natijada bu ham alohida inson, ham butun jamiyat boyligi, farovonligi va rivojlanishini ta'minlaydi.

P. Druker iqtisodiy nazariyaga "ish bilimlari" atamasini muomalaga kiritar ekan, "bilimlar jamiyati"da bazis iqtisodiy resurslar – kapital, tabiiy resurslar yoki ishchi kuchi emas, balki bilimlar deb tasdiqlagan. U

“bilimlar hal qiluvchi iqtisodiy resurs va dominant bo‘lib, ehtimol tutilgan raqobat ustunligining yagona manbaiga aylandi”, deb ko‘rsatgan.

11.2-rasm. Ishlab chiqarishning asosiy omillari

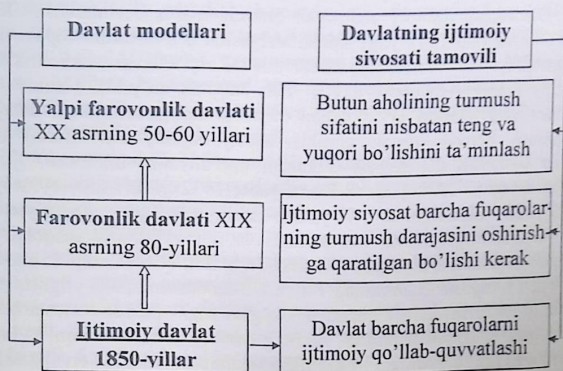
A. Marshall moddiy ne'matlar yaratish insonni rivojlantirish bilan bevosita bog'liq, degan xulosaga kelgan. Uning fikricha, “Boylik yaratish – inson hayotini saqlab turish, ehtiyojlarini qondirish, jismoniy, aqliy va hissiy kuchlarini rivojlantirish vositasidir. Bunda insonning o‘zi – boylikni yaratishning asosiy vositasi, ayni paytda, uning o‘zi boylikning pirovard maqsadi bo‘lib xizmat qiladi”.

Bu davrlarda ishlab chiqarish jarayonlarida insonning o‘rni va roli muhimligi e’tirof etilishiga qaramasdan, ekstensiv omillar ustuvorlik qilardi. Aksariyat ishlab chiqarishlarda ish kuni davomiyligi 18 soatga yetkazilib, xodimlarning dam olishiga atigi 6 soat vaqt qoldirilardi. Bunday tamoyilga amal qilish ularga ham ijtimoiy, ham fiziologik nuqtai nazardan o‘ta zararli ekanligi inobatga olinmasdi.

Faqat XIX asrning o‘rtalariga kelib, ijtimoiy-iqtisodiy siyosat tamoyillari qayta ko‘rib chiqila boshlandi. Bunda 1850 yilda Lorents fon Shteyn tomonidan muomalaga “Ijtimoiy davlat” tushunchasi kiritilishi alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Uning fikricha, davlat barcha fuqarolarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashi kerak, zero alohida bir shaxsning rivojlanishi jamiyatning rivojlanishi sharti sifatida namoyon bo‘ladi. “Ijtimoiy davlat” atamasining paydo bo‘lishi davlatning ijtimoiy siyosatini tubdan o‘zgartirish zaruratini anglatardi.

Germaniyada XIX asrning 80-yillarida “ijtimoiy davlat” atamasi bilan bir qatorda boshqa – “farovonlik davlati” tushunchasi paydo bo’ldi. “Farovonlik davlati”ning ijtimoiy siyosati barcha fuqarolar turmush darajasini oshirishga yo’naltirilishi zarurligini bildirardi. Ya’ni, davlat fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlashi, o’z zimmasiga ijtimoiy mas’uliyatni olishi zarur edi.

Ijtimoiy davlat tamoyili qator mamlakatlarning rasmiy doktrinasiga aylandi. Bu tamoyil 1919 yilgi Veymar Respublikasining Konstitutsiyasida va Chexoslovakiyaning 1920 yilgi Konstitutsiyasida huquqiy jihatdan mustahkamlab qo’yildi.

11.3-rasm. Ijtimoiy yo’naltirilgan bozor iqtisodiyoti modellarinin g tadrijiy rivojlanishi

Ijtimoiy davlat to’g’risidagi tasavvurlarni rivojlantirishda 1942 yilda U. Beverijning Buyuk Britaniya parlamentidagi “Erkin jamiyatdagi ish bilan to’liq bandlik” deb nomlangan mashhur ma’ruzasi katta rol o’ynadi. Ushbu ma’ruzada “farovonlik davlati”ning asosiy tamoyillari bayon etildi hamda birinchi marta kafolatlangan yagona milliy eng kam daromad g’oyasi ilgari surildi.

Bu maqsadlarga erishishda davlatning ijtimoiy siyosati uning mehnatga layoqatli aholini ish bilan bandligini to’la ta’minlashga yo’naltirilgan iqtisodiy siyosati bilan chambarchas bog’liq bo’lishi zarur edi. Shu vaqtdan e’tiboran “farovonlik davlati” ijtimoiy davlat sinonimiga

aylandi. Mazkur bosqichda "farovonlik davlati" ijtimoiy funksiyasining namoyon bo'lishi ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishda o'z ifodasini topdi.

Davlatning yangi ijtimoiy funksiyasi – ijtimoiy xizmatlarning xususiyati shundan iborat ediki, davlat insonga u tomonidan turmush kechirishning muayyan standartlariga erishish imkoniyati yo'qligini shunchaki qoplabgina kolmasdan, balki mazkur standartlarga erishishi uchun shart-sharoitlarni faol shakllantirishi zarur edi. Bunda davlat barcha ijtimoiy guruhlar uchun teng ijtimoiy imkoniyatlarni yaratish mas'uliyatini o'z zimmasiga olardi. Amalda bu davlatning faol bo'lmagan ijtimoiy siyosatdan faol ijtimoiy siyosatga o'tishini anglatardi.

Davlatning ijtimoiy xususiyati birinchi marta Germaniya Federativ Respublikasining 1944 yilgi Konstitutsiyasida o'z ifodasini topdi. Ushbu Konstitutsiyada "Germaniya Federativ Respublikasi demokratik va ijtimoiy huquqiy federativ davlat" deb belgilab qo'yildi. Mazkur qoida hukumatning amalda inson uchun munosib bo'lgan turmush darajasini ta'minlash, barcha ijtimoiy guruhlar asosiy hayotiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan siyosat o'tkazish mas'uliyatini bildirardi. Ijtimoiy davlat maqomi 1958 yilda – Frantsiyada, 1972 yilda – Shveysariyada, 1975 yilda – Shvetsiyada, 1978 yilda – Ispaniya va Turkiyada joriy etildi.

Davlatning ijtimoiy funksiyalari va uning ijtimoiy maqomi qator xalqaro hujjatlar: Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomining 55-moddasi, Yevropa Kengashi Nizomining 1-a va 1-b-moddalari, 1973 yilgi Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi paktida mustahkamlab qo'yilgan. Mazmun jihatidan "ijtimoiy davlat" bilan "farovonlik davlati" tushunchalari o'rtasidagi yaqinlikka qaramay ularda rivojlanishning ob'ektiv shart-sharoitlari va davlat qurilishining milliy amaliyoti aks etgani holda muayyan farqlar ham mavjudligini ko'rsatish lozim.

"Ijtimoiy davlat" tushunchasini talqin etishdagi farqlar, ayniqsa, "farovonlik davlati" tushunchasi o'rniga "yalpi farovonlik davlati" tushunchasi paydo bo'lgandan so'ng yaqqol sezila boshlandi. "Yalpi farovonlik davlati" g'oyasi XX asrning 50-60-yillarida rivojlangan davlatlarda turmush darajasi keskin oshishi asosida paydo bo'ldi. Bu paytga kelib ijtimoiy xavflarni sug'urtalash tizimi kishilarning o'z kelajaklaridagi mavhumlikni amalda to'la qoplaydigan bo'ldi. "Yalpi farovonlik davlati" butun aholi turmush sifatining nisbatan teng va yuqori darajasini ta'minlash mas'uliyatini o'z zimmasiga oldi.

Biroq jamiyat barcha a'zolari uchun yagona farovonlikni ta'minlash rejalari iqtisodiy, demografik cheklovlar va sug'urta mexanizmi inqirozi sababli jiddiy muammolarga duch keldi. XX asr 70-yillaridan boshlab

ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy ta'minot uchun xarajatlar daromadlarga nisbatan yuqoriroq sur'atlarda ortadigan bo'ldi. Bu esa hamma joyda soliqlarni va ijtimoiy ta'minot tizimiga majburiy badallarni oshirishni talab etdi. Iqtisodiyotga bunday bosim, o'z navbatida, uning samaradorligi yo'lida to'siq bo'ldi, hamda majburiy badallar va soliqlar yukini kamaytirish zaruratini tug'dirdi. Oqibatda ijtimoiy dasturlar va nafaqalar qisman qisqartirildi. Hozirgi davrda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining qator modellari farqlanadi:

1. Amerikacha yoki liberal model (AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya). Uning asosini davlat mulki salmog'ining kichikligi va bozor sub'ektlarining to'la erkinligi sharoitida iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmi amal etishi tashkil qiladi. Mazkur modelda yalpi milliy mahsulot hajmida davlat xarajatlarining ulushi nisbatan katta emas. Maslan, AQShda bu taxminan 30,0 %ni tashkil etadi. Shu bilan birga tadbirkorlik faolligining yuqoriligi va keskin raqobat qo'shimcha qiymat miqdorini sezilarli darajada oshiradi.

2. Yapon modeli. Ushbu model Yaponiya tarixiy an'analari – millat manfaatlarining shaxsiy manfaatlardan ustunligi, xodimlarning intizomligi va mas'uliyati, yangilikka intilishiga asoslangan. Ushbu xislatlar mahsulotlar tannarxini arzonlashtirish, yuqori sifatlilikini ta'minlash hisobiga ularning jahon bozorlaridagi raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Shu bilan birga yapon modeli uchun milliy iqtisodiyotning asosiy yo'nalishlariga davlat ta'sirining yuqori darajasi, besh yillik istiqbol rejalarini belgilash ham xos. Ijtimoiy sohada esa davlat ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurash olib boradi, fuqarolar kasal bo'lganlarida, ishsiz qolganlarida va pensiyaga chiqqanlarida ularning ijtimoiy huquqlariga rioya etilishi ustidan nazorat qiladi. Umuman, olganda, xodimlarning ijtimoiy muammolarini hal etish ish beruvchilar zimmasida bo'ladi.

3. Nemis yoki qit'a modeli (Germaniya, Avstriya, Shveytsariya, qisman Frantsiya). Mazkur model quyidagi xususiyatlarga ega:

- davlat mulki salmog'ining yuqoriligi;
- davlatning iqtisodiyotga kuchli ta'sir ko'rsatishi, bu ayniqsa, ijtimoiy muammolarni hal etishda yaqqol namoyon bo'ladi;
- xodimlar ish haqi o'rtasidagi tafovutning katta emasligi;
- banklarning iqtisodiyotdagi hal qiluvchi roli, Markaziy bankka to'la muxtoriyat berilganligi.

4. Shved yoki skandinav modeli (Shvetsiya, Daniya, Norvegiya va Finlyandiya). Iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilganligi, mulkiy tengsizlikni kamaytirishga intilish, aholining kam ta'minlangan toifalari

to'g'risida g'amxo'rlik qilish ushbu modelning asosiy xususiyatlari hisoblanadi. Soliqqa tortish me'yoringing yuqoriligi davlatga salmoqli moliyaviy resurslarga ega bo'lish va ularni ijtimoiy muammolarni hal etishga yo'naltirish imkonini beradi. Shu tufayli mazkur davlatlarda ishsizlik darajasi juda past, aholi daromadlari bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini faqat qonunlar, ayniqsa, iqtisodiyot sohasiga taalluqli qonunlar jamiyat barcha a'zolari tomonidan hurmat qilinadigan va ularga qat'i rioya qilinadigan huquqiy davlatda shakllantirilishi va rivojlantirilishi mumkin. Bu, ayni paytda, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy faoliyati to'la erkinligi qonun tomonidan kafolatlanilishini ham nazarda tutadi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti mehnatga layoqatli aholining ish bilan to'la va samarali bandligini ta'minlashi lozim.

Davlat esa buning uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi, ish beruvchilarni yangi ish joylari yaratishga rag'batlantirishi kerak. Ish bilan samarali bandlik milliy iqtisodiyot yuqori sur'atlarda barqaror o'sishini, yalpi va adolatli farovonlikning moddiy asosini yaratishni ta'minlashi kerak. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti aholini ijtimoiy muhofaza qilish, ijtimoiy adolatga rioya etilishi kafolatlarini beradi. Ushbu maqsadga erishish uchun ish beruvchilar, xodimlar va davlat o'rtasida ijtimoiy sheriklik yo'lga qo'yiladi. Ayni paytda bozor iqtisodiyotining mazkur modelida fuqarolar o'z mehnat faoliyatining yuqori iqtisodiy samaradorligi uchun shaxsiy mas'uliyatni zimmalariga oladi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining asosiy sub'ektlari bozor va davlatdir. Bunda davlat fuqarolarning munosib va xavfsiz turmush kechirishlariga kafolat beradi va bozor iqtisodiyotini tartibga solish mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi.

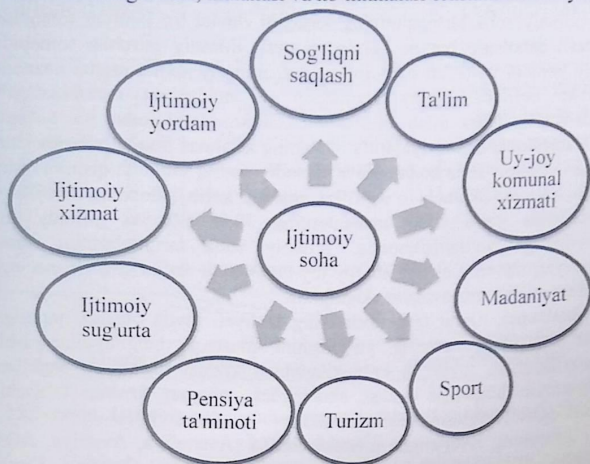
11.4. Ijtimoiy soha tarmoqlari, ularning shakllanishi va tadrijiy rivojlanish bosqichlari

Ijtimoiy soha sog'liqni saqlash, ta'lim, uy-joy-kommunal xo'jaligi, madaniyat, sport va turizm, ijtimoiy xizmat ko'rsatish va ijtimoiy ta'minot, ijtimoiy sug'urta va pensiya ta'minoti kabi sohalarni mujassamlashtirgan (11.4-rasm).

Ular quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:

- inson va uning turmushiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy ne'matlarni, asosan xizmatlar tarzida taqdim etadi;
- taqdim etilayotgan ne'matlar jiddiy tashqi samaradorlikka ega;
- ijtimoiy soha tarmoqlarining faoliyati baholashni doimiy qo'llashning ob'ekti hisoblanadi. Ijtimoiy soha tarmoqlari bevosita inson, uning moddiy,

jismoniy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan. Sog'liqni saqlash kasalliklarning oldini olish va ularni davolash bilan shug'ullanadi. Ta'lim insonning bilimi, malakasi va ko'nikmalari ortishini ta'minlaydi.

11.4-rasm. Ijtimoiy soha tarmoqlari

Uy-joy-kommunal xo'jaligi turmush kechirish shart-sharoitlarini ta'minlaydigan xizmatlarni taqdim etadi. Madaniyat muassasalarining faoliyati jamiyat a'zolarining ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan. Jismoniy tarbiy va sport jamiyatda sog'lom turmush tarzi qaror topishiga, shu bilan birga sport musobaqalari ixlosmandlarining estetik zavqini oshirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy xizmat ko'rsatish yoshi, nogironligi, betobligi, boshpanasizligi sababli o'zgalar yordamiga muhtojlikni qondiradi. Ijtimoiy sug'urta va pensiya ta'minoti vaqtincha mehnat qobiliyatini yo'qotgan, keksaygan kishilarni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi.

Ijtimoiy soha tarmoqlari tomonidan taqdim etiladigan ne'matlar faqat bu ne'matlardan foydalanayotgan shaxs manfaati uchungina emas, balki butun jamiyat manfaatlariga ham xizmat qiladi. Masalan, kasalliklarning oldini olish va bemorlarni davolash aholi o'rtasida kasallanish darajasini pasaytiradi va epidemiya xavfini kamaytiradi. Yalpi savodxonlik jamiyat uchun beqiyos imkoniyatlar yaratadi, iqtisodiyotni jadal rivojlanishining

hal qiluvchi omillaridan biriga aylanadi. Madaniy faoliyat ijtimoiy qadriyatlarining ommalashishi va ularning kishilar tomonidan o'zlashtirilishiga, jamiyatni jipslashtirishga yordam beradi.

Ijtimoiy soha tarmoqlarining faoliyati davlat va jamiyat tomonidan muttasil baholanib boradi. Jumladan, turli ijtimoiy guruhlar tomonidan tibbiy yordam va ta'lim olish imkoniyati ijtimoiy adolat nuqtai nazaridan baholab boriladi. Tibbiy xizmatdan va madaniyat muassasalaridan foydalanish, ta'lim olish imkoniyati xalqaro tashkilotlar va ko'pgina davlatlarning konstitutsiyalarida insonning ajralmas huquqi sifatida e'tirof etilgan. Ijtimoiy soha hozirgi davr iqtisodiyotining salmoqli qismini tashkil etadi. XXI asr ikkinchi o'n yilligi boshiga kelib jahonning rivojlangan davlatlarida yalpi ichki mahsulotning 30,0–45,0 %i ijtimoiy soha ehtiyojlariga yo'naltirilmoqda. Ijtimoiy soha tarmoqlarining asosiy xususiyati ularning aksariyati (uy-joy-kommunal xo'jaligini istisno etgan holda) notijorat muassasalar ekanligidir.

Ma'lumki, tijorat tashkilotlarining faoliyati foyda olishga qaratilgan. Ular o'z faoliyatlarining yo'nalishini mustaqil belgilaydilar, ishlab chiqarilayotgan tovar va ko'rsatilayotgan xizmat turlari va shakllarini o'zgartirish huquqiga egalari, shuningdek, olingan foydani ta'sischi (mulk egalari) o'rtasida taqsimlaydilar.

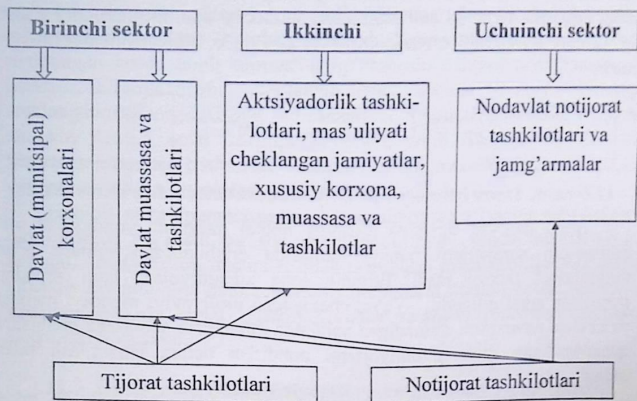
Jahonning rivojlangan mamlakatlarida (Avstraliya, Avstriya, AQSh, Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Gollandiya, Gretsiya, Daniya, Irlandiya, Italiya, Kanada, Norvegiya, Finlyandiya, Frantsiya, Shvetsiya, Yangi Zelandiya va Yaponiya davlatlari bo'yicha) ijtimoiy maqsadlarga o'rtacha davlat xarajatlari (yalpi ichki mahsulot hajmiga nisbatan % hisobida) OECD Social Expenditures Database 1960-2012. – Paris: OECD, 2018.

Notijorat tashkilotlari faoliyatining maqsadi foyda olishga mo'ljallangan bo'lmaydi. Ularning maqomi foyda olingan taqdirda ham buni ta'sischi o'rtasida tasimlashni man etadi. Foyda faqat muassasani rivojlantirish maqsadlariga sarflanishi mumkin. Butun iqtisodiyot, shu jumladan ijtimoiy soha ham tashkil etish iqtisodiy shakllariga ko'ra uch sektorga tasniflanadi (11.5-rasm):

1. Birinchi sektor – u davlat (munitsipal) mulkiga ega bo'lgan korxona, tashkilot va muassasalarni qamrab oladi.

2. Ikkinchi sektor – mazkur toifaga faoliyatining asosiy maqsadi foyda olish bo'lgan tijorat korxona, tashkilot va muassasalari kiradi. Ular aktsiyadorlik jamiyatlari, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar, korxona, tashkilot va muassasalar sifatida tashkil etilgan bo'lishi mumkin. Tabiiyki,

ularning mulki ham davlatniki emas, balki aksiyadorlarga, paychilarga tegishlidir.

11.5-rasm. Ijtimoiy soha muassasa va tashkilotlarining mulk shakli bo'yicha tasnifi

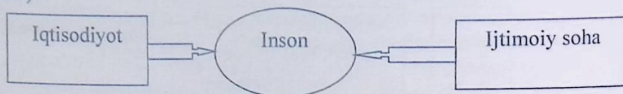
3. Uchinchi sektorga notijorat tashkilot va muassasalar kiradi. Ular ham foyda olishni ko'zlamaydi. Bu toifaga nodavlat notijorat tashkilotlari, jamg'armalar kiradi.

Ijtimoiy soha tarmoqlari shakllanishi va tadrijiy rivojlanishi o'z tarixiga ega. Azal-azaldan bilim berish, nogironlar, nochor shaxslar, yetimlarga yordam ko'rsatish faqat oilalar, qabilalarnigina emas, shuningdek, davlat va diniy tashkilotlarning ham zimmasida bo'lgan. Davlat tomonidan ta'lim muassasalari, harbiylar va keksa kishilar uchun kasalxonalar ochilgan. Diniy tashkilotlar ham o'z mablag'lari hisobiga cherkov maktablari va madrasalar, nogironlar, yetimlar uchun kasalxonalar tashkil etgan.

Yevropada ijtimoiy sug'urta tashkilotlari O'rta asrlarda shakllana boshlagan. Hunarmandlar uyushmalari o'zaro yordam jamg'armalari va jamiyatlari tashkil etishgan, ularga a'zo bo'lgan va muayyan miqdorda badal to'laganlar betob bo'lgan yoki jarohatlangan hollarida bu jamg'arma va jamiyatlardan moddiy yordam olish huquqiga ega bo'lganlar.

Ijtimoiy dasturlarni maqbullashtirish siyosati ko'zlangan samaraga erishishni ta'minladi: davlatning bu sohaga xarajatlari qisqardi. Shu bilan

birga 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qaramasdan rivojlangan davlatlarda ijtimoiy soha uchun xarajatlar yalpi ichki mahsulot hajmida hali ham katta salmoqqa ega. Bu iqtisodiy o'sish va ijtimoiy rivojlanish o'rtasidagi uzviy bog'liqlik bilan izohlanadi (11.6-rasm).

11.6-rasm. Inson ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar sub'ekti sifatida

Inson faoliyati turlariga iqtisodiy nuqtai nazardan yondashish sarf qilinadigan xarajatlarni buning natijasida erishiladigan samara bilan taqqoslashni taqozo etadi. Ijtimoiy soha iqtisodiyotida ham shunday tamoyilga amal qilinadi. Ya'ni, cheklangan moliyaviy, moddiy, mehnat va boshqa resurslarni qilinadigan xarajatga mutanosib samaraga erishishni ta'minlaydigan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun taqsimlash talab etiladi.

Ijtimoiy soha iqtisodiyotiga mulkchilikning xilma-xil shakllari, erkin tadbirkorlik, sog'lom raqobatga hamda iqtisodiyot yuksak darajada rivojlangan holda aholi turmushining munosib darajasi ta'minlanadigan, ijtimoiy himoyalaniishi kafolatlanadigan kuchli ijtimoiy siyosatga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimi sifatida ta'rif berilishi mumkin. Bunday talqin ijtimoiy soha iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardagi bozor iqtisodiyoti hamda o'tish iqtisodiyotiga ega davlatlarda bozor munosabatlari shakllantirilayotgan sharoitlarda amal etayotganligiga mos tushadi.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining tub mohiyatini inson, uning manfaatlariga xizmat qilish tashkil etadi. Uning asosiy xususiyatlari aholini ish bilan bandligini amalga oshirish va shu asnoda ishonchli miqdordagi daromad manbaini yaratib, uning farovonligini oshirib borish, ijtimoiy xavfsizlik, ijtimoiy adolat va ijtimoiy taraqqiyot, ishlab chiqarish vositalariga xususiy egalik va narx-navoning erkin shakllanishi, raqobat, iqtisodiy o'sish, erkin tashqi savdo, erkin valyuta ayirboshlashdan iborat.

Ijtimoiy soha sog'liqni saqlash, ta'lim, uy-joy-kommunal xo'jaligi, madaniyat, sport va turizm, ijtimoiy xizmat ko'rsatish va ijtimoiy ta'minot, ijtimoiy sug'urta, pensiya ta'minotini mujassamlashtirgan va ular bevosita inson, uning moddiy, jismoniy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan. U hozirgi davr iqtisodiyotining salmoqli qismini tashkil etadi. XXI asr ikkinchi o'n yilligi boshiga kelib jahonning rivojlangan

davlatlarida yalpi ichki mahsulotning 30,0-45,0 %i ijtimoiy soha ehtiyojlariga yo'naltirilmoqda.

Ijtimoiy soha iqtisodiyotiga mulkchilikning xilma-xil shakllari, erkin tadbirkorlik, sog'lom raqobatga hamda iqtisodiyot yuksak darajada rivojlangan holda aholi turmushining munosib darajasi ta'minlanadigan, ijtimoiy himoyalaniishi kafolatlanadigan kuchli ijtimoiy siyosatga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimi sifatida ta'rif berilishi mumkin. Uning bosh maqsadi insonning erkin rivojlanishini, har bir fuqaro va umuman, mamlakat butun aholisining munosib turmush darajasi va turmush sifatini ta'minlashdan iborat.

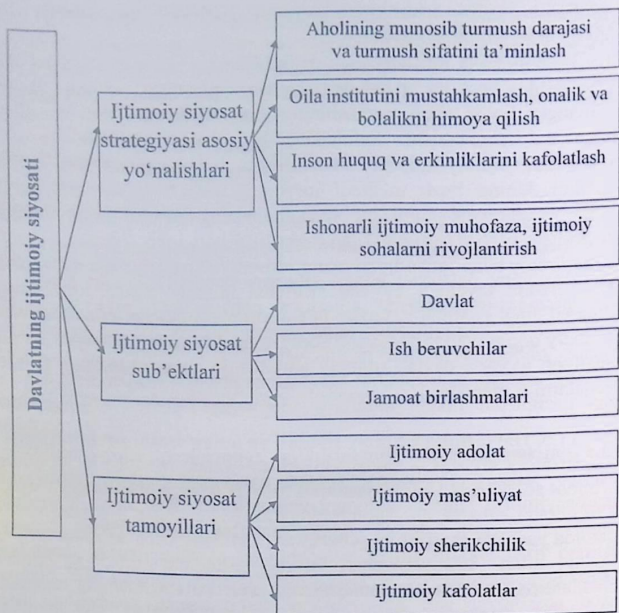
Ijtimoiy soha iqtisodiyoti bozor iqtisodiyoti nazariyasiga metodologik asos sifatida tayanadi va shu sharoitda ijtimoiy sohani rejalashtirish, samarali amal etishini, resurslar bilan ta'minlash masalarini qamrab oladi, iqtisodiy qonuniyatlar hamda iqtisodiy qonunlarni ijtimoiy sohada qo'llash amaliyoti asosida davlat, ijtimoiy guruhlar va shaxs o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni o'rganadi.

11.5. Davlatning ijtimoiy siyosati va uning asosiy yo'nalishlari

Ijtimoiy siyosat – davlat tomonidan ijtimoiy rivojlanish va ijtimoiy ta'minot sohalarida Davlat dasturlari asosida amalga oshiriladigan siyosat. "Bu borada, albatta, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad bilan bir qatorda yashash sharoiti va standartlari, aholining obod va zamonaviy uy-joylar bilan ta'minlangani, kishilar istiqomat qiladigan muhitni rivojlantirish hamda obodonlashtirish, zarur infratuzilmaning mavjudligi va uning samarasi, aholini sifatli iste'mol tovarlari, shu jumladan, mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar bilan ta'minlash, zamonaviy talablar asosida ta'lim olish hamda sog'liqni saqlash tizimidan bahramand bo'lish kabi hayot darajasini belgilaydigan muhim ko'rsatkichlar inobatga olinadi". Bu davlat tadbirlari ijtimoiy guruhlar, umuman, butun jamiyat a'zolari turmush darajasi va turmush sifatini oshirishga qaratilgan majmua hisoblanadi. (11.7-rasm).

Ijtimoiy siyosat sub'ektlari davlatning qonun chiqaruvchi va ijroiya organlari, ish beruvchilar, kasaba uyushmalari va boshqa jamoat birlashmalari hisoblanadi. Davlatning ijtimoiy siyosati quyidagi tamoyillarga tayanadi:

- ijtimoiy adolat;
- ijtimoiy mas'uliyat;
- ijtimoiy sherikchilik;
- ijtimoiy kafolatlar.

11.7-rasm. Davlatning ijtimoiy siyosati strategiyasi, sub'ektlari va tamoyillari

Ijtimoiy siyosatning asosiy vazifalari sifatida milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini rag'batlantirish va ishlab chiqarishni iste'mol manfaatlariga bo'ysundirish, mehnat motivatsiyasini kuchaytirish, tadbirkorlikni har taraflama qo'llab-quvvatlash, aholining munosib turmush darajasi va turmush sifatini ta'minlash, ijtimoiy himoya qilish, madaniy merosni, milliy o'zlik va an'analarni rivojlantirish ko'rsatiladi.

Davlat ijtimoiy siyosatining asosiy mezonlari – aholi turmush darajasi va turmush sifatidir. Aholining turmush darajasi odamlarning zarur moddiy va ma'naviy ehtiyojlari bilan ta'minlanganligi, shuningdek, inson taraqqiyoti – bilimi, salomatligi, shaxsiy ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlari hamda uning yashash shart-sharoitlari – uy-joyga egaligi, atrof-muhitning ahvoli, iqtisodiy va ijtimoiy xavfsizligidir.

Aholi turmush darajasining ma'naviy ehtiyojlar qondirilishida esa maktab yoshigacha (0–6 yosh) bo'lgan bolalarning maktabgacha tarbiya-ta'lim muassasalari bilan qamrab olinishi, umumiy savodxonlik darajasi, nashr etilayotgan adabiyotlar, matbuot hajmi, axborot vositalari va kompyuterlar bilan ta'minlanganlik, maktablar, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari, ularda tahsil olayotganlar soni va hokazolar hisobga olinadi.

Turmush darajasi ko'plab omillar ta'sirida o'zgarib turuvchi dinamik jarayondir. Bir tomondan, turmush darajasi muntazam o'zgarib turuvchi turli ne'matlarga ehtiyojlarning tarkibi va katta-kichikligi bilan belgilanadi, ikkinchi tomondan esa, bozordagi tovar va xizmatlar, aholi daromadlari, xodimlar ish haqlarining holatidan kelib chiqqan holda, ehtiyojlarni qondirish imkoniyati bilan cheklanib qoladi.

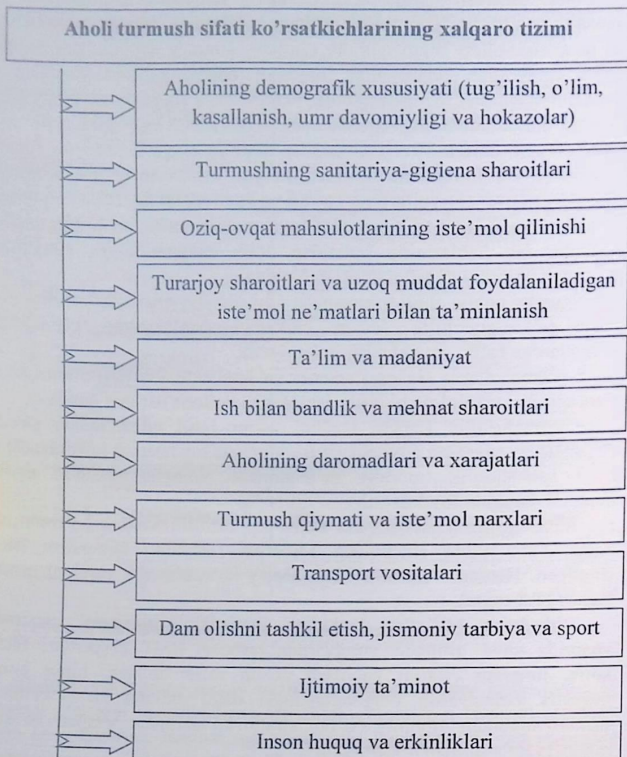
Shuning uchun aholi turmush darajasi quyidagicha tasniflanadi:

- to'kin-sochinlik (inson barkamol rivojlanishini ta'minlovchi ne'matlardan to'liq foydalanish imkoniyati);
- normal daraja (inson jismoniy va intellektual qobiliyatlarini takror hosil qilishni ta'minlovchi ilmiy asoslangan oqilona iste'mol darajasi);
- kambag'allik (ishchi kuchini takror hosil qilish uchun moddiy ne'matlardan ularning quyi chegarasi doirasida foydalanish imkoniyati);
- qashshoqlik (moddiy ne'matlardan biologik mezonlar asosida minimal darajada foydalanish).

Aholi turmush sifatini aks ettiruvchi birinchi xalqaro ko'rsatkichlar tizimi 1960 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan. Hozirgi vaqtda u 12 ta asosiy ko'rsatkichlar guruhini qamrab olgan (11.8-rasm).

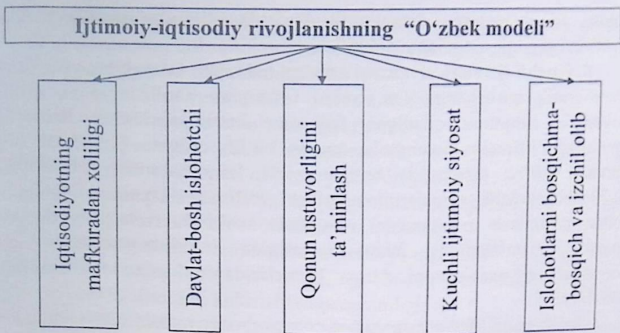
Birlashgan Millatlar Tashkiloti Statistika komissiyasi tomonidan yuqorida qayd qilingan guruhlardan tashqari BMT ekspertlari fikriga ko'ra, turmush sifatini baholash uchun zarur bo'lgan, biroq buning bevosita xususiyatini belgilamaydigan qator axborot ko'rsatkichlarini qamrab oladigan umumiy bo'lim ajratib ko'rsatilgan. Mazkur bo'limni quyidagi ko'rsatkichlar kiritilgan:

- milliy daromad, aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot va uning yillik o'rtacha o'sish koeffitsiyenti;
- ijtimoiy xizmat ko'rsatishning hajmi va turlari;
- aholining shaxsiy iste'moli uchun xarajatlari, ularning tarkibi va yiliga o'rtacha o'sish koeffitsiyenti;
- aholi zichligi;
- aholiga transport xizmatlari ko'rsatish;
- aloqa vositalari, matbuot va hokazolarning ishlashi.

11.8-rasm. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan aholi turmush sifati ko'rsatkichlarining xalqaro tizimi

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishganidan so'ng rivojlangan davlatlar, Sharq mamlakatlari taraqqiyot modellarini tahlil qilish hamda milliy davlatchilik, xalq an'analari, qadriyatlarini hisobga olgan holda besh asosiy tamoyilni mujassamlashtirgan, bugungi kunda "o'zbek modeli" sifatida e'tirof etilgan o'ziga xos va o'ziga mos ijtimoiy-iqtisodiy strategiyasini belgilab oldi (11.9-rasm).

11.9-rasm. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning "o'zbek modeli"

"O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar muvaffaqiyati, aholi turmush darajasi va hayot sifatini oshirish bo'yicha erishilgan yutuqlar yetakchi xalqaro tashkilotlar hamda ekspertlar hamjamiyati tomonidan keng e'tirof etilib, xolisona baholanmoqda".

1. **Iqtisodiyotni mafkuradan xoli etish, ya'ni uning siyosatdan ustun bo'lishini ta'minlash.** Bu, aslo, siyosatning ikkinchi darajali ekanligini anglatmaydi. Iqtisodiyot va siyosat alohida-alohida amal etmaydi. Ular uzviy bog'liq, bir yaxlitlikning ikki tomonidir. Ushbu o'zaro bog'liqlikda iqtisodiyotga yagona tizimning birlamchi bo'g'ini sifatida ustunlik beriladi. Davlatning iqtisodiy siyosati iqtisodiyot barqaror yuqori sur'atlarda o'sishini ta'minlashi, uning rivojlanish strategiyasini belgilab berishi kerak. Iqtisodiyot va siyosat yaxlitlikda asosiy ijtimoiy maqsad – aholi farovonligini oshirish va uning ijtimoiy himoyalanganligi darajasini oshirib borishga da'vat etilgan.

2. **Davlat – bosh islohotchi.** Markazlashgan, ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tish ziddiyatli va muammoli jarayondir. Bu esa kuchli davlat boshqaruvini talab etadi. O'tish iqtisodiyoti sharoitlarida islohotlar tashabbuskori davlat bo'ladi, milliy iqtisodni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqaradi, mamlakat ijtimoiy hayotida tub o'zgartirishlarni amalga oshiradi.

3. **Qonun ustuvorligini ta'minlash.** Keng ko'lamli tub islohotlarga kirishib, ijtimoiy yo'naltirilgan iqtisodiyot shakllantirilgan ekan, eng avvalo, bu yangilanishlarning huquqiy asosi yaratilishi kerak. Ayni paytda, barcha sohalarida qonunga qat'i rioya etilishi, uning ustuvorligi ta'minlanishi

lozim. Faqat huquqiy demokratik davlatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlan-tirishda salmoqli natijalarga erishilishi mumkin.

4. Kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish. O'zbekiston o'ziga xos demografik xususiyatga ega. Sobiq tuzumdan aholi, ayniqsa, qishloq joylarida istiqomat qiladigan fuqarolar katta qismining nochorligi, murakkab ijtimoiy muammolar meros bo'lib qolgan. Shu bilan birga avvalgi ittifoq tasarrufida bo'lgan yirik korxonalarning bankrotlikka uchrashi, xo'jalik aloqalarining uzilishi mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash muammosini nihoyatda keskinlashtirib yubordi. Ayni paytda, mamlakatning jahon xo'jaligiga integratsiyalashishi ichki bozorlardagi narx-navoni dunyo bozorlaridagiga mutanosiblashtirishni talab etardi.

Talab va taklifga asoslangan narx-navo bozor mexanizm-larining joriy etilishi aholi, ayniqsa, uning kam ta'minlangan qismini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun kuchli va ta'sirchan ijtimoiy himoya mexanizmlari yaratish zaruratini kuchaytiradi. Faqat shunday sharoitlardagina jamiyatda barqaror ijtimoiy-siyosiy vaziyatni saqlab turish va tub bozor islohotlarini amalga oshirish mumkin.

5. Islohotlarni bosqichma-bosqich va izchil olib borish. Ayrim mamlakatlarda bo'lganidek, O'zbekistonda bozor munosabatlariga "falaj qilib davolash" orqali o'tishning iloji yo'q edi. Shoshqaloqlik bilan qisqa muddatda bozor mexanizmlarini joriy etish to'planib qolgan nihoyatda murakkab ijtimoiy muammolarni keskinlashtirishi, aholini yanada qashshoqlashtirib yuborishi mumkin edi.

O'zbekistonda islohotlarni bosqichma-bosqich va izchil amalga oshirish, shuningdek, tegishli huquqiy asoslar, bozor infratuzilmalarini yaratish, mulkchilik, qishloq xo'jaligida chuqur o'zgartirishlar qilish, keskin raqobat muhitida samarali faoliyat olib borishga qodir bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash, kishilarda yangi iqtisodiy tafakkurni shakllantirish, ularning bozor sharoitlariga moslashishi uchun muayyan vaqt talab etilishi bilan ham izohlanardi.

Markazlashgan-rejali, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtiso-diyot va bozor iqtisodiyoti – mutlaqo o'zgacha, bir-biriga aslo mos kelmaydigan xo'jalik tizimlaridir. Shu sababli markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o'tish mavjud xo'jalik mexanizm-larini modernizatsiya qilish yoki takomillashtirishni emas, balki hayot sinovida o'zining raqobatbardosh emasligini ko'rsatgan bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi, sifat jihatdan tubdan yangi tizimga o'tishni talab etardi.

O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllanirish muammolari sobiq tuzumdan meros bo'lib qolgan quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlar bilan izohlanardi:

- murakkab demografik vaziyat, aholining, ayniqsa, qishloq joylaridagi aholining turmush darajasi pastligi;
- iqtisodiyotning asosan xomashyo va yarim tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilishga yo'naltirilganligi;
- iqtisodiyotning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanish darajasiga, demak-ki ob-havo omillariga qaramligi;
- iqtisodiyotning respublikaga yonilg'i-energetika resurslari, asosiy oziq-ovqat mahsulotlari — don, go'sht-sut, kartoshka, shakar va hokazolarning chetdan keltirishlariga qaramligi;
- ishlab chiqarish umumiy hajmida tayyor pirovard mahsulot salmog'ining pastligi;
- ishlab chiqarishning texnologik darajasi pastligi;
- ishlab chiqarishdagi eskirib qolgan mashina-uskunalaridan foydalanilishi oqibatida ichki va tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'la olmaydigan mahsulot ishlab chiqarilishi;
- bozor infratuzilmalarining shakllanmaganligi, aholining yangi sharoitlarda tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun zarur iqtisodiy-xuquqiy tayyorgalikka ega emasligi;
- ayrim mintaqalarda ekologik vaziyatning keskinlashganligi.

O'zbekistonda davlat mustaqilligiga erishganidan so'ng ijtimoiy yo'naltirilgan bozor munosabatlariga o'tish juda noqulay sharoitlarda boshlandi. Bu davrda boshqa sobiq ittifoqdosh respublikalardan farqli ravishda O'zbekiston tub iqtisodiy islohotlarni aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari eng past bo'lgan holatda o'tkazishga majbur bo'ldi.

Respublika aholi jon boshiga real daromadlar, o'rtacha ish haqi va pensiyalar miqdori, oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat tovarlari, pulli xizmatlar, turar-joy maydoni, ijtimoiy-madaniy muassasalar tarmoqlari bilan ta'minlanish darajasi bo'yicha Sobiq ittifoqda oxirgi o'rinlarni egallardi.

Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimov davlat mustaqilligiga erishilmasdan ilgariroq shunday deb ta'kidlagan: "Iqtisodiyotimiz bir yoqlama tarzda, faqat xomashyo yetishtiradigan holga tushib qolganini va kompleks rivojlanish yo'liga, aholi ehtiyojlarini qondirishga o'tkazilmaganini qayd etishga to'g'ri keladi. Sanoatda tayyor mahsulot ulushi bor-yo'g'i 50 foizni tashkil etadi, qishloq xo'jaligi

mahsulotlarining 80 foizdan ko'prog'i mutlaqo qayta ishlanmasdan respublika tashqarisiga chiqarilmoqda.

Respublikadan olib ketilayotgan mahsulotning uchdan ikki qismi xomashyo, materiallar va chala mahsulotlar ekanligining o'zi ijtimoiy ishlab chiqarish tuzilishining chuqur nomutanosibliklaridan darak beradi".

Sobiq tuzum O'zbekistonni o'zining xomashyo bazasiga aylantirgan, xususan, paxta yetishtirishga ixtisoslashtirgan edi. Ammo paxta yetishtirish uchun mehnat sarfining 86,0 %i respublika hissasiga to'g'ri kelgan holda uni qayta ishlashdan olinadigan daromadning atigi 16,0 %i O'zbekistonga tegardi.

Buning oqibatida sobiq ittifoqda oyiga 75 rubldan kamroq daromad oladigan aholining ulushi 12,0 %ni tashkil etgani holda respublikada bu ko'rsatkich qariyb to'rt baravar ko'p – 45,0 %ga yoki 8,8 million nafarga yetgandi. O'zbekiston aholisi o'rta hisobda go'sht, sut mahsulotlari, tuxumni Sobiq ittifoqdagi o'rtacha ko'rsatkichdan ikki baravar kam iste'mol qilar edi. Buning ustiga bu yerdagi 1,0 million nafarga yaqin mehnatga layoqatli aholi ijtimoiy ishlab chiqarishda o'zi qodir bo'lgan ishini topa olmasdi.

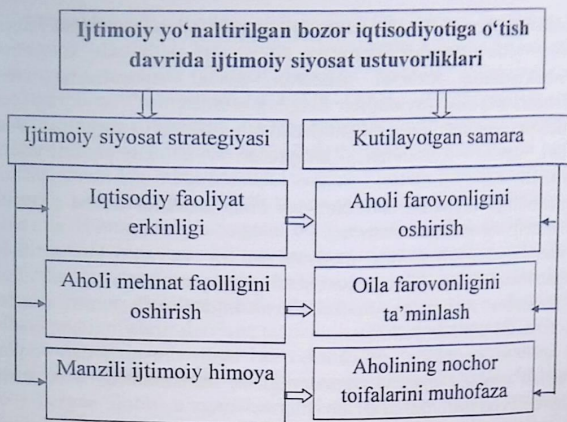
Respublika aholisi ko'pchilik qismining turmush darajasi kambag'allik darajasidan past edi. Buning ustiga aholining demografik tarkibida boqimandalar ulushi juda salmoqli edi. Xususan, mamlakat aholisining to'rttdan uch qismi o'z tirikchiligini mustaqil o'tkazishga qodir bo'lmagan, davlat tomonidan moddiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj sezardi. Ana shunday sharoitlarda aholiga kuchli ijtimoiy kafolatlar bermasdan turib, iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning imkoniyati yo'q edi. Shu bilan birga avvalgi tuzumdan meros bo'lib qolgan taqsimlash munosabatlariga, odamlardagi boqimandalik kayfiyatiga barham berish talab etilardi.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirayotgan davlat o'tish davrida o'z ijtimoiy siyosatida quyidagilarga alohida e'tibor berishi talab etiladi:

- iqtisodiy faoliyatning erkinligi, bu – aholi farovonligini oshirishning asosidir;

- mehnatga layoqatli aholining mehnat faolligini oshirish, bu – oila farovonligini ta'minlashning shartidir;

- aholini manzilli ijtimoiy himoya qilish, bu – amalda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi toifalarini davlat tomonidan moddiy qo'llab-quvvatlashdir (11.10-rasm).

11.10-rasm. O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ijtimoiy siyosat ustuvorliklari

Bu hisobga olingan holda ushbu davrda O'zbekistonda davlat ijtimoiy siyosati asosan quyidagilarga qaratildi:

- aholi daromadlarini tartibga solish;
- aholini ijtimoiy himoya qilish va fuqarolarning ijtimoiy kafolatlarini ta'minlash;
- ish bilan bandlik muammosini hal etish;
- sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va ijtimoiy soha tarmoqlarini moliyalashtirishni qayta tashkil etish;
- respublikada demografik vaziyatni yaxshilash.

Davlat ijtimoiy yo'naltirilgan bozor munosabatlariga o'tishning murakkab davrida iqtisodiyot, ayniqsa, uning asosini belgilaydigan tarmoqlarni har taraflama qo'llab-quvvatlash, narx-navolarni tartibga solib turish, ularga soliq solish va qarz berishda imtiyozlar yaratish, shuningdek, bevosita yordam ko'rsatish choralarini ko'rdi. Shu bilan birga davlat iqtisodiy erkinliklarning kafolati bo'ldi, bozor institutlarini yaratish uchun qulay sharoit yaratdi, ishbilarmonlik tuzilmalari shakllanishi va rivojlanishini dastkladi. Davlatning ijtimoiy siyosatida mehnat muammolari alohida o'rin tutadi. Jamiyat a'zolari turmushining moddiy asosini tashkil etadigan mehnat bu sohadagi muammolarni davlat

tomonidan ish beruvchilar va kasaba uyushmalar bilan birgalikda, ijtimoiy sheriklik asosida hal etishni talab etadi.

O'zbekistonda mehnat sohasida davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilar belgilab olindi:

- mehnat qonunchiligini takomillashtirish, mehnat va unga haq to'lash sohasida davlat kafolatlari, imtiyozlari va kompensatsiyalarini kengaytirish;

- mehnatga layoqatli aholining ish bilan bandligi davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- yuqori samarali mehnat motivatsiyasi va rag'batini kuchaytirishga qaratilgan iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlarni yaratish;

- xodimlar mehnatiga, mulkchilik shaklidan qat'i nazar, ish haqi to'lash tizimini tartibga solish;

- mehnat, moddiy, texnikaviy va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish asosida mehnat unumdorligi va samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat dasturlarini ishlab chiqish;

- aholi soni o'sishining prognozlarini, demografik va ijtimoiy-iqtisodiy omillarni hisobga olgan holda jamiyatning mehnat salohiyatini shakllantirish.

1992 yilda qabul qilingan "Aholining bandligi to'g'risida"gi qonun, 1996 yilda kuchga kiritilgan O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi mehnat sohasidagi quyidagi muhim muammolarni hal etishni ta'minladi:

- davlatning aholining ish bilan to'la bandligini ta'minlash bo'yicha majburiyatini bozor iqtisodiyotining talab va taklif qoidasi asosiga qo'ydi;

- ish bilan bandlik xizmatlarini tashkil etishning va ular amal etishining huquqiy asoslarini yaratdi;

- ishsizlik bo'yicha nafaqalar to'lashni moliyalashtirish uchun ish bilan bandlik jamg'armasi tashkil etildi.

Ish bilan bandlik muammosi, ayniqsa, respublikaning qishloq joylarida nihoyatda keskin edi. Shuning uchun mamlakatda fuqarolar tomorqalarini kengaytirish to'g'risida maxsus qaror qabul qilindi. Bu qishloq aholisining natural daromad yangi manbalarini shakllantirishga xizmat qilishi bilan birgalikda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tishning mashaaqqatli oqibatlarini birmuncha yumshatdi. Shaxsiy tomorqa xo'jaliklari uchun 500,0 ming gektardan ko'proq yer ajratildi. Natijada qishloq aholisining tomorqa xo'jaliklaridagi yer maydonlari 2,5 baravarga kengaydi. Shaxsiy tomorqalarni kengaytirish hisobidan 600 ming qishloq aholisi mehnat faoliyatiga jalb qilindi.

O'zbekistonda davlat tomonidan ish bilan bandlikni tartibga solishning dastlabki bosqichida (1991-1999 yillar) davlat milliy va mintaqaviy darajada mehnat bozorini tartibga solishning ma'muriy shakllarini qo'llashiga to'g'ri keldi. Ushbu davrda mehnat xizmatiga talabni uning taklifiga mutanosiblashtirish uchun qator ishlab chiqarishlarda to'liqsiz ish haftasi va to'liqsiz ish kuni tartibi joriy etildi. Korxonalarda ish bilan bandlik darajasini saqlab turishga intilishlar ko'p hollarda katta va tobora ortib borayotgan moliyaviy taqchillikni keltirib chiqardi. Hamma uchun yagona bo'lgan qat'i byudjet cheklovlarini joriy etish va to'lovga qodir bo'lmagan korxonalarni bankrot deb e'lon qilish xodimlarni ommaviy ishdan bo'shatishga olib kelardi. Bu bosqichda xususiy sektor nisbatan tez rivojlanayotgan bo'lsa ham, dastavval u ish bilan bandlikni zarur darajada ta'minlash uchun qodir emasdi.

Davlat tomonidan ish bilan bandlikni tartibga solishning keyingi bosqichida (2000 yildan boshlab) mamlakat makroiqtisodiy vaziyatida ro'y bergan ijobiy o'zgarishlar mehnat bozoriga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. O'zbekistonda mehnat resurslari muttasil ortib borayotganligi hisobga olingan holda yangi ish o'rinlari yaratishning izchil tizimi yaratildi.

Yangi ish o'rinlari investitsiya dasturlari, mahalliyashtirish dasturlari, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va texnologik qayta jihozlash tarmoq dasturlari, vaqtincha ishlamayotgan korxonalarni, shu jumladan tijorat banklari balansiga berilgan korxonalarni tiklash, kichik korxonalar va mikrofirmalar tashkil etish, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, kasanachilikni, birinchi navbatda, sanoat korxonalari bilan mehnat shartnomasi bo'yicha kooperatsiyalashishga asoslangan kasanachilikni hamda hunarmandchilik va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish, fermer va dehqon xo'jaliklarini, ayniqsa, parrandachilik, baliqchilik, asalarichilikka, shuningdek, meva-sabzavot va boshqa turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashtirilgan tuzilmalarni tashkil etish va rivojlantirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish, aholi punktlarini obodonlashtirishni kengaytirish hisobiga yaratilmoqda. Bu hozirgi vaqtda mamlakatda yiliga taxminan 1 millionta yangi ish joylari yaratish imkonini bermoqda.

Davlatning aholini ish bilan ta'minlashni tartibga solishda quyidagi usullardan foydalanmoqda:

1. Huquqiy-qonunchilik usullari (mehnat shartnomalari tuzish, ish vaqti, ish vaqtidan qo'shimcha vaqt ish davomiyligini tartibga solish, ish bilan bandlik davlat jamg'armalariga majburiy to'lovlarni joriy etish,

aholining nochor qismi uchun kafolatli ish joylari sonini kvotalash va hokazolar).

2. Tashkiliy usullar (ish bilan bandlik va aholini ish bilan ta'minlash xizmatlari, mehnat bozoriga xizmat ko'rsatuvchi axborot tizimlarini, kasbga yo'naltirish hamda kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimlarini shakllantirish va rivojlantirish).

3. Iqtisodiy usullar (byudjet siyosatida yangi ish o'rinlari yaratishni rag'batlantirish uchun ish beruvchilar, ayniqsa, tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar ajratish, soliq yukini kamaytirish, ishga muhtoj aholini mehnat bozorida raqobatbardosh kasblarga o'rgatish va hokazolarni ustuvor yo'nalish sifatida belgilash).

O'zbekistonda islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichlarida aholini ijtimoiy himoya qilish tadbirlari amalda kompensatsiya funktsiyasini bajardi. Bunda asosiy e'tibor oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat tovarlarining iste'mol darajasini kamaytirmaslik, ularni kafolatli ravishda xarid qilish imkoniyatlarini yaratish, ichki bozor barqarorligini, aholi daromadlari bilan narx-navolar darajasidagi tafovutni bosqichma-bosqich mutanosiblashtirishga qaratildi.

Ijtimoiy himoya butun tizimida bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida ng nochor ahvolga tushib qolgan aholi toifalari – nogironlar, pensionerlar, o'p bolali va kam ta'minlangan oilalarga samarali yordam ko'rsatish ustuvor yo'nalishga aylandi. Shu maqsadda aholining ushbu toifalari uchun hayotiy zarur mahsulot va tovarlarni xarid qilish, kommunal va transport xizmatlarini to'lashda qo'shimcha imtiyozlar berildi. Ayni paytda, pensiya, nafaqa va stipendiyalar miqdori sezilarli darajada oshirildi. Narx-navolar ortishi munosabati bilan ish haqi darajasini muntazam qayta ko'rib chiqish ham aholini ijtimoiy himoya qilish choralaridan biri bo'ldi. 1991 yildan boshlab ish haqini oshirish bo'yicha yettita hujjat qabul qilindi. Ushbu maqsadlar uchun 500,0 mlrd. so'mdan ko'proq mablag' sarflandi.

1993 yil yanvaridan boshlab mamlakatda barcha xodimlar uchun Yagona tarif setkasi joriy etildi. Ushbu tadbir mehnatga haq to'lash butun tizimini tartibga solish bilan bir qatorda turli kasb va hunarga ega xodimlar ish haqining ob'ektiv nisbatini o'rnatish, ish haqi miqdorini eng kam ish haqi miqdori bilan qat'i bog'lab qo'yish maqsadlariga xizmat qildi. Yagona tarif setkasining joriy etilishi aholiga ijtimoiy kafolatlarni mustahkamlash, eng avvalo, kafolatli ish haqi darajasini belgilashga xizmat qildi. Davlat byudjetidagi kamomadga qaramasdan ijtimoiy sohaning eng muhim

tarmoqlari – sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy tarbiya, madaniyat va boshqalarning moddiy bazasini mustahkamlash choralari ko'rildi.

11.6. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlari

Davlatning ijtimoiy sohasini tartibga solishning asosiy maqsadi aholi turmush darajasi va turmush sifatini jamiyatning o'sish jarayonidagi mezonlarga muvofiq bo'lishi, ijtimoiy muhofazaga muhtoj fuqarolarni moddiy jihatdan kafolatli qo'llab-quvvatlash bo'yicha huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy chora-tadbirlar majmuasini amalga oshirishdir.

Davlat tomonidan ijtimoiy sohani tartibga solishning usul va mexanizmlari yaxshi ma'lum (11.11-jadval).

11.11-jadval

Davlat tomonidan ijtimoiy sohani tartibga solish usullari

Tartibga solish yo'nalishlari	Tartibga solish usullari
Tartibga solish maqsadlari	1. Aholining ijtimoiy yordamga muhtoj toifalarini moddiy qo'llab-quvvatlash 2. Aholining mehnat bozorida raqobatdosh bo'lmagan toifalari uchun kafolatli ish joylari yaratish 3. Rasmiy ro'yxatga olingan ishsizlarga nafaqa to'lash, ularni mehnat bozorida talab mavjud bo'lgan kasblarga o'qitish 4. Jamoat ishlarini tashkil etish
Tartibga solish ob'yektlari	1. Aholining ijtimoiy yordamga muhtoj toifalari 2. Ishsizlar
Tartibga solish sub'yektlari	1. Davlat organlari 2. Ish beruvchilar 3. Kasaba uyushmalar
Tartibga solish manbalari	1. Davlat byudjeti 2. Mahalliy byudjetlar 3. Ijtimoiy jamg'armalar 4. Ish beruvchilar pul o'tkazmalari 5. Homiylik mablag'lari
Tartibga solish mexanizmlari	1. Me'yoriy-huquqiy hujjatlar 2. Pul-kredit siyosati 3. Fiskal usullar 4. Narx-navoni tartibga solish

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimov "Iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni davlat yo'li bilan tartibga solish hammaga ma'lum dasturlar – moliya, kredit, soliq, valyuta siyosati, narxlarni nazorat qilish hamda bilvosita ta'sir ko'rsatishning boshqa choralari yordamida amalga oshiriladi", deb ta'kidlagan.

Davlatning ijtimoiy sohani tartibga solishi uchun me'yoriy-huquqiy hujjatlar asos bo'ladi. Ular O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi, Oila Kodeksi, Fuqarolik kodeksi, "Aholining bandligi to'g'risida", "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida", "Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi va boshqa qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari hamda boshqa normativ hujjatlardir.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida "Har kim qariganda, mehnat layoqatini yo'qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish huquqiga ega" deb ko'rsatilgan. O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksida ijtimoiy-mehnat munosabatlarini tartibga solish qoida-tartiblari belgilab qo'yilgan.

Umuman, O'zbekiston Respublikasida mehnatni muhofaza qilish sohasidagi davlat siyosati quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- korxonaning ishlab chiqarish faoliyati natijalariga nisbatan xodimning hayoti va sog'lig'i ustuvorligi;
- mehnatni muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni iqtisodiy va ijtimoiy siyosatning boshqa yo'nalishlari bilan muvofiqlashtirib borish;
- mulk va xo'jalik yuritish shakllaridan qat'i nazar barcha korxonalar uchun mehnatni muhofaza qilish sohasida yagona tartib-qoidalar belgilab qo'yish;
- mehnatning ekologiya jihatidan xavfsiz sharoitlari yaratilishini va ish joylarida atrof-muhit holati muntazam nazorat etilishini ta'minlash;
- korxonalarda mehnatni muhofaza qilish talablari hamma joyda bajarilishini nazorat qilish;
- mehnatni muhofaza qilishni mablag' bilan ta'minlashda davlatning ishtirok etishi;
- oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida mehnat muhofazasi bo'yicha mutaxassislar tayyorlash;
- xavfsiz texnika, texnologiyalar va xodimlarni himoyalash vositalari ishlab chiqarilishi va joriy etilishini rag'batlantirish;
- fan va texnika yutuqlaridan hamda mehnatni muhofaza qilish bo'yicha mamlakatimiz va chet el ilg'or tajribasidan keng foydalanish;

- ishlovchilarni maxsus kiyim va poyafzal, shaxsiy kiyim vositalari, parhez oziq-ovqatlar bilan bepul ta'minlash;

- korxonalarda mehnatning sog'lom va xavfsiz shart-sharoitlarini yaratishga ko'maklashuvchi soliq siyosatini yuritish;

- ishlab chiqarishdagi har bir baxtsiz hodisani va har bir kasb kasalligini tekshirib chiqish hamda hisobga olib borish va shu asosda ishlab chiqarishdagi jarohatlanishlar hamda kasb kasalliklariga chalinishlar darajasi haqida aholini xabardor qilishning majburiyligi;

- ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalardan jabrlanganlar yoki kasb kasalligiga yo'liqqan ishlovchilarning manfaatlarini ijtimoiy himoyalash;

- kasaba uyushmalari va boshqa jamoat birlashmalari, korxonalar va alohida shaxslarning mehnatni muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan faoliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlash;

- mehnatni muhofaza qilish muammolarini hal etish chog'ida xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish.

O'zbekistonda ish bilan band xodimlarni ijtimoiy-iqtisodiy muhofaza qilish mexanizmi quyidagilardan tarkib topgan (11.12-rasm):

1) Ijtimoiy-mehnat kafolatlari:

- ish vaqti davomiyligi, mehnat va dam olish vaqtini, mehnatga layoqatli yosh chegarasini tartibga solish;

- moddiy ta'minot – eng kam ish haqi miqdori, tarif setkalari, vaqtincha mehnatga layoqatni yo'qotgandagi to'lovlar va hokazolar;

- kasb ta'limoti – xodimlarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash, mehnat faoliyati sharoitlaridan xabardor qilish.

2) Tibbiy kafolatlar:

- dastlabki va davriy tibbiy ko'riklar o'tkazish;

- ishlab chiqarishda jarohat olganlarni davolash.

3) Kompensatsiya – rehabilitatsiya kafolatlari:

- xodimning mehnat faoliyatini amalga oshirish paytida sog'lig'iga yetkazilgan zararni moddiy jihatdan qoplash;

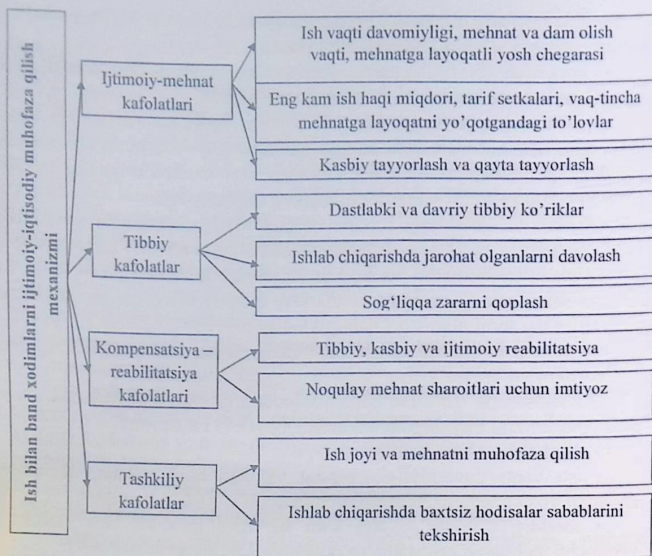
- ishlab chiqarishda sog'lig'iga zarar yetganlarni tibbiy, kasbiy va ijtimoiy rehabilitatsiya qilish;

- noqulay mehnat sharoitlaridagi ish uchun imtiyozlar va kompensatsiyalar.

4) Tashkiliy kafolatlar:

- ish joylaridagi shart-sharoitlar va mehnatni muhofaza qilish tizimini eksptertizadan o'tkazish;

- ishlab chiqarishda baxtsiz hodisalar sabablarini tekshirish.

11.12-rasm. O‘zbekistonda ish bilan band xodimlarni ijtimoiy-iqtisodiy muhofaza qilish mexanizmi

Shu bilan birga 2008 yilda “Ishlab chiqarishda baxtsiz hodisalar va kasb kasalliklarini majburiy davlat ijtimoiy sug‘urtalash to‘g‘risida” hamda 2009 yilda “Ish beruvchilarning fuqaroviy mas‘uliyatini majburiy sug‘urtalash to‘g‘risida”gi qonunlarda xodim o‘z mehnat vazifalarini bajarishi bilan bog‘liq holda mehnatda mayib bo‘lishi, kasb kasalligiga chalinishi yoki sog‘lig‘ining boshqacha tarzda shikastlanishi munosabati bilan uning hayoti yoki sog‘lig‘iga yetkazilgan zararning o‘rnini qoplash bo‘yicha ish beruvchi o‘z fuqarolik javobgarligini belgilangan shartlar asosida va tartibda sug‘urtalashi shart ekanligi mustahkamlab qo‘yildi.

11.7. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasini o‘stirish.

Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo‘li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli guruhlar o‘rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to‘lovlar bilan birga bozor

narxlarini o'zgartirish (masalan, fermerlarga narxlarni kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlari tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko'rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi iste'molchilik tovarlariga narxning o'sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o'sishiga bog'liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalish aholi kambag'al qatlamini qo'llab-quvvatlash hisoblanadi.

Seminar hayotda qashshoqlikning o'zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal normasi (me'yor) bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alohida yirik yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Bu yo'nalishlar I.A. Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" kitobida to'liq bayon qilib berilgan.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi. Bunda respublikaning o'ziga xos yondashuvi ishlab chiqilib, daromadlar nisbatini o'zgartirish, ish haqi, pensiyalar, stipendiyalarning, jamg'arma banklardagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorini bir vaqtning o'zida qayta

ko'rib chiqish yo'li bilan amalga oshiriladi. Daromadlar nisbatini o'zgartirishda 1993 yil joriy etilgan yangi yagona ta'rif setkasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu barcha toifadagi xodimlarning mehnat haqi miqdorlarini tarif koeffitsientlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o'zaro bog'lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi - ichki iste'mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish bo'ldi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Milliy valyuta joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsulotlarini me'yorlangan tarzda sotishdan voz kechish erkin narxlarga o'tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi - aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab - quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari - pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi. Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish - ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Yangilangan ijtimoiy siyosat adolat tamoyillariga izchillik bilan rioya qilishga asoslanib, ijtimoiy ko'maklashishning mavjud usullarini va pul bilan ta'minlash manbalarini tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bu siyosat ijtimoiy himoya aniq maqsadi va aholining aniq tabaqalarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Yordam tizimi faqat kam ta'minlangan va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nisbatan qo'llanilib, shu maqsad uchun davlat manbalari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, turli tashkilot hamda jamg'armalarning mablag'laridan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'luvchi asosiy kishilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat mahalla orqali etkazib beriladi. Bu tizimda kam daromadli oilalarga beriladigan moddiy yordam mahalla orqali etkaziladi. Shu maqsadda mahallalarda byudjet mablag'lari, korxona va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va ayrim fuqarolarning

ixtiyoriy o'tkazgan mablag'lari hisobidan maxsus jamg'armalar hosil qilindi. Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimi mehnatga rag'batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini ham taqozo qiladi.

Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

Turmush darajasi-bu jismoniy, manaviy va ijtimoiy ehtiyojlarning rivojlanish darajasi, qondirilganlik miqiyosi va ularing qondirish uchun yaratilgan imkoniyatlarni aks ettiruvchi kompleks ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir.

Turmush darajasi to'g'risida to'liqroq malumot olish uchun aholi daromadlari va ehtiyojlari, istemol darajasi va tarkibi, uy-joy, mol-mulk, madaniy-maishiy buyumlar va boshqalar bilan tabminlanganlik darajasini chuqurroq o'rganish lozim bo'ladi. Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar turli-tuman bo'lib, ular quyidagi turkumlarga ajratiladi:

- umumiy va xususiy;
- iqtisodiy va ijtimoiy-demografik;
- obyektiv va subyektiv;
- qiymat va natural;
- miqdor va sifat;
- istemol proportsiyasi va tarkibi ko'rsatkichlari;
- statistik va boshqa ko'rsatkichlar.

Umumiy ko'rsatkichlarga:

1. Milliy dvromad
2. Istemol fondi
3. Milliy boyliklar iste'mol fondi kabilarning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ulushi kiritiladi. Bu ko'rsatkichlar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining umumiy darajasini ifodalaydi.

Xususiy ko'rsatkichlardan:

1. Iste'mol darajasi va usullari.
 2. Mehnat sharoitlari.
 3. Turar-joy taminoti va maishiy qulayliklar.
 4. Ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish darajasi
 5. Bolalarni tarbiyalash sharoitlari.
 6. Ijtimoiy taminot va boshqalarni keltirib o'tish mumkin.
- Iqtisodiy ko'rsatkichlar** inson va jamiyat hayotining iqtisodiy imkoniyatlarini ifodalaydi. Jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti va har bir

insonning farovonligi (va ha-iqiy daromadlar, ish bilan bandlik va boshqalar) darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni iqtisodiy ko'rsatkichlar sirasiga kiritiladi.

Ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlar aholining yoshi, jinsi, kasbiy-malakaviy tarkibini, ishchi kuchini jismoniy takror ishlab chiqarishni ifodalaydi.

Obyektiv ko'rsatkichlar obektiv (iqtisodiy, texnik va hokazo) bazaga,ega bo'lsa, *subyektiv ko'rsatkichlar* aholi guruhlari yoki alohida shaxslarning mehnat,oilaviy munosabatlar, daromadlar,ish, turmush tarzi vash u kabilardan qoniqish bo'yicha hisobga olinadi.

Qiymat ko'rsatkichlari barcha daromad ko'rsatkichlari va pul ko'rinishidagi boshqa ko'rsatkichlarni (tovar aylanishi, xizmatlar, tashishlar, pul jamg'armalari va qo'yilmalari va hokazolarni hajmi) o'z ichiga oladi.

Natural ko'rsatkichlar natural birliklarda (dona, kvm, kubm va hokazolar) o'lchanadigan muayyan moddiy nematlar va xizmatlar-oziq-ovqat mahsulotlari, energiya istemoli, mol-mulk, turar-joylar, madaniy-maishiy tovarlar taminotining hajmini ifodalaydi.

Miqdor ko'rsatkichlari muayyan moddiy nematlar va xizmatlar istemol hajmini aniqlaydi.

Sifat ko'rsatkichlari esa aholi farovonligini *sifat ko'rsatkichlari* esa aholi farovonligini sifat jihatdan baholash imkonini beradi.

Hozirgi paytda yuzaga kelgan sharoitlarni hisobga olib, bozor iqtisodiyoti sharoitlariga muvofiqlashtirilgan quyidagi yangi ko'rsatkichlar tizimi taklif etiladi:

- 1)umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar;
- 2)aholi daromadlari;
- 3)aholi iste'moli va harajatlari;
- 4)aholining pul jamg'armalari;
- 5)jamg'arilgan mol-mulklar va turar-joylar;
- 6)aholining ijtimoiy tabaqalanishi;
- 7)aholining kam ta'minlangan tabaqalari.

Turmush darajasini ifodalash uchun mutlaq va nisbiy qashshoqlik ko'rsatkichlaridan ham foydalaniladi. *Mutlaq qashshoqlik*-daromadning umuman yo'qligi yoki shaxs (oila)ning minimal turmush ehtiyojlarini qondirish uchun zarur daromadining yo'qligi. Mutlaq qashshoqlik ko'proq daydilar, boshpanasizlar va shu kabilar orasida uchraydi. O'zbekistonda *nisbiy qashshoqlik* yashash minimummidan kam bo'lgan daromad miqdori bilan aniqlanadi. Jahon amaliyotida esa bu ko'rsatkich mamlakat

bo'yicha o'rtacha daromadning 40-60 foizidan kam bo'lgan daromadlarga nisbatan qo'llaniladi.

Nazorat uchun savollar

1. Jamiyat ijtimoiy sohasi, uning tarkibi va jamiyat rivojlanishidagi roli.
2. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va ijtimoiy siyosat tushunchalarining o'zaro bog'liqligi.
3. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va uning xususiyatlari
4. Ijtimoiy soha tarmoqlari, ularning shakllanishi va tadrijiy rivojlanish bosqichlari
5. Davlatning ijtimoiy siyosati va uning asosiy yo'nalishlari
6. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlari
7. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasini o'stirish.

XII-BOB: DAVLATNING IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH VAZIFALARI

Reja

12.1. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari.

12.2. Ijtimoiy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari.

Tayanch iboralar: iqtisodiy xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari, xavfsizlikning quyi chegarasi, iqtisodiy xavfsizlikning shakllari, iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi.

12.1. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari.

Iqtisodiy xavfsizlik - mamlakat, hudud, firma, kompaniyaning iqtisodiy inqirozga uchrash xavfidan himoya qilish bo'yicha ko'radigan chora-tadbirlari majmui. Rivojlangan mamlakatlarda I.x.ni ta'minlash maqsadlarida yirik firma, kompaniyalarda maxsus xizmatlar tashkil qilinadi. Ular bozorlarni o'rganish, talab va taklifni prognozlash, ilmiy-texni-ka taraqqiyotini kuzatish va b. ishlarni bajaradilar (qarang Marketing). I.h.ni ta'minlashda mahsulot turini munta-zam yangilab turish, raqobatdor mahsulotlarni i. ch., harajatlarni qisqartirish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy xavfsizlik milliy iqtisodiyot darajasida makroiqtisodiy kategoriya va muayyan mamlakat milliy iqtisodiyotini tavsiflaydi, bozor tizimida xatar borligidan va bundan hatto milliy iqtisodiyot ham xoli bo'lmashligini, undan saqlanish zarurligini bildiradi.

Iqtisodiy xavfsizlikning bosh mezonini bu mamlakat ehtiyojlarining uzluksiz ta'minlanishi hisoblanadi, bu, birinchidan, imkon boricha o'zini o'z mahsulot va xizmatlar bilan ta'minlashni, ikkinchidan, mamlakatda yaratish mumkin bo'lmagan tovar va xizmatlarni chetdan qulay narxlarda va uzluksiz keltirib turishni bildiradi. Aks holda iqtisodiyot izdan chiqadi. Milliy iqtisodiyot darajasida I.x.ning muhim 3 yo'nalishi (ozuq-ovqat, yoqilg'i-energetika, eksport) mavjud.

Mamlakat aholisining ozuq-ovqatga bo'lgan talabini qondirilishi 80%, mamlakatning energiya omillariga bo'lgan talabining o'z hisobidan 70—80% ga qondirilganda xavfsizlikka erishilgan hisoblanadi. Eksport xavfsizligi mamlakat eksport salohiyatini amalga oshirish imkoniyati bilan belgilanadi. Eksport tarkibida iste'molga tayyor mahsulotlar, birinchi navbatda, ishlov beruvchi sanoat mahsulotlari bo'lishi talab etiladi.

Eksportning cheklangan turdagi tovarlarga, ayniqsa, jahon bozorida narxi tez-tez o'zgarib turadigan xom ashyo va energiya omillariga bog'liq bo'lib qolishi eksport xatarini tug'diradi, narxlar pasaygan paytda eksport tushumidagi yo'qotishlar mamlakat iqtisodiyotiga zarar keltiradi. Iqtisodiyot globallashtgan, eksport va importning milliy iqtisodiyotga ta'siri kuchaygan sharoitda iqtisodiy xavfsizlikni o'z ishlab chiqarishi bilan ta'minlab bo'lmaydi. Shunday sharoitda eksport-import aloqalarining muntazamligini strategik sherikchilik asosida ta'minlash iqtisodiy xavfsizlikni kafolatlaydi.

Iqtisodiy xavfsizlik taminlash – davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning uchun, avvalombor uning siyosiy-tashkiliy va huquqiy asoslari yaratiladi. Ushbu maqsadda konsepsiya ishlab chiqiladi. Uni ishlab chiqish esa iqtisodiyot holatini obyektiv baholashga hamda uning rivojlanish tamoyili va tendensiyalarini prognoz qilishga asoslanadi.

Buning uchun iqtisodiy xavfsizlikni belgilovchi vaziyat va holatlardagi sababoqibatlar aniqlanadi. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlikni saqlash va mustahkamlashga mas'ul, javobgar davlat organlari, tashkilot va muassasalar belgilanadi.

Konsepsiyani ishlab chiqishda iqtisodiy xavfsizlik va tahdidlarning haqiqiy holatini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasida iqtisodiyotda ijtimoiy ishlab chiqarish hajmi va dinamikasi, iqtisodiy salohiyatdan foydalanish samaradodigi.

Iqtisodiyotning ochiqligi, intellektual salohiyatning holati, innovatsion darajasi, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatish darajasi, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi tendensiyalarining istiqbolli prognozlari va ularning asosiy ustuvorliklari o'z ifodasini topishi lozim.

Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi o'z iehiga quyidagilarni oladi:

- xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari;
- ularni amalga oshirish yo'llari va usullari;
- oliy hokimiyat va mahalliy hokimiyat organlari, iqtisodiyot tarmoqlari boshqaruv tizimlari, huquq-tartibot;
- xavfsizlik organlarining umumdavlat, hududiy darajadagi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha vazifalari;
- mavjud va potensial xavfsizlikka tahdidlarni tahlil qilish;
- davlatning xavfsizlikni ta'minlashdagi imkoniyatlari, iqtisodiy resurslardan, vosita va kuchlardan ratsional foydalanishi nazarda tutiladi;

- iqtisodiy tahdidlarni bartaraf etish, ularning oldini olish va salbiy ta'sirini yumshatish yoilari, vosita va usullari.

Xavfsizlik konsepsiyasi asosida uni ta'minlashning davlat strategiyasi ishlalab chiqiladi. Ushbu strategiya tahdidiarning mohiyatini, obyektlarini indikatori va ularning oldini olish yoki bartaraf etish mexanizmlarini belgilab beradi:

Iqtisodiy adabiyotlarda davlat iqtisodiy strategiyasining uch jihati va tarkibiy qismlari ajratib ko'rsatilgan.

1. Iqtisodiy xavfsizlik va mamlakat hayot faoliyati muhim sohalari-niing himoyalanganligini ta'minlaydigan milliy, davlat manfaatlarini aniqlash.

2. Shaxs, jamiyat va davlatning muhim hayotiy manfaatlariga ziyon keltiradigan iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar va xavf-xatarlarni tavsillash. Bunda qisqa, o'rta va uzoq muddatli davrlarda davlat va ijtimoiy-iqtisodiy tizim barqarorligiga zarar yetkazuvchi, salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar va sharoitlar aniqlanadi.

3. Iqtisodiy xavfsizlikning turli tahdidlar, xavf-xatarlardan barqaror himoyalanihini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish bo'yicha takliflar va tavsiyalar ishlab chiqish.

Ushbu strategiyada iqtisodiy xavfsizlik talablariga javob beradigan iqtisodiyotning mezon va parametrlari ham aniqlanadi. Iqtisodiy manfaatlariga va xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish va ularni bartaraf etish hamda yumshatishning ustuvor maqsadiariga quyidagilar kiradi:

- aholining barcha ijtimoiy guruhlari va tabaqalari turmush darajasini oshirish orqali jamiyat barcha a'zolarining birdamligiga erishish;

- milhy iqtisodiyotga xususiy investitsiyalarni kiritishni rag'batlantirish;

- investitsion jarayonlarni faollashtirish;

- qat'iy soliq, pul-kredit siyosatini yuritish, milliy valuta qadrini oshirish va mustahkamlash;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish va samarali bojxona nazorat tizimini shakllantirish;

- mamlakatda intellektual salohiyatni rivojlanishini qo'llab-quvvatlash;

- mamlakat hududlarini ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish, ular o'rtasidagi o'zaro hamkorlik aloqalarini kuchaytirish orqali ichki iqtisodiy makonni mustahkamlash;

-xo'jalik subyektlarining xalqaro bozorlarga chiqishdagi mustaqilligi va erkinligini ta'minlash.

Shuni aytib o'tish joizki, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda iqtisodiy vosita va chora-tadbirlar bilan bir qatorda korrupsiya, tashkiliy jinoyatchilikka, xufyona iqtisodiyotga qarshi siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy tavsifdagi chora-tadbirlar, vositalardan ham foydalaniladi. Bunda iqtisodiy boshqaruv organlari huquq-tartibot, davlat xavfsizlik xizmati, chegara, bojxona organlari bilan birgalikda faoliyat yuritadilar.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun asosiy shart-sharoitlar quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- aholining sivilizatsion ehtiyojlari me'yorida yashash imkoniyatining yaratilishi. Bu kishilar uchun tanlash erkinligi hamda uzoq muddat mehnat qobiliyatini saqlagan holda faoliyat yuritish huquqi va majburiyatini ifodalaydi. Buning uchun bozorning o'zo'zini tartiblash va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblash mexanizmlari uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiluvchi resurs, energetik, transport, ishlab chiqarish va bozor infrastrukturallari shakllantiriladi;

- xotirjam yashash imkoniyatlarining yaratilishi. Buning uchun favqulodda noxush vaziyatlar vujudga kelishining oldini olish hamda ishonchli axborotga ega bo'lish uchun iqtisodiy sharoitlar vujudga keltirilishi lozim bo'ladi. Bundan ko'zlangan maqsad, birinchidan, iqtisodiy va texnogen xavfxatarga qarshii turish, ikkinchidan, iqtisodiy jinoyatchilik va terrorizmning kuchayishiga qarshi turli imkoniyatlarini yaratish hisoblanadi;

- mamlakatning hududiy va iqtisodiy yaxlitligiga xavf soluvchi omillarning oldini olish. Bu omillar mamlakat hududlari rivojlanishi va aholi turmush darajasidagi farqlarning kattalashib ketishi tufayli vujudga keladi. Mamlakatning hududiy va iqtisodiy yaxlitligini ta'minlash uchun birinchidan, yagona iqtisodiy makonni tashkil etish maqsadida pul va bank tizimini mustahkamlash, moliyaviy va savdo infratuzilmasini rivojlantirish; ikkinchidan, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini bir-birlariga yaqinlashtirishga qaratilgan oqilona hududiy siyosatni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

12.2. Ijtimoiy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari.

O'zbekistonning yutuqlari va qolgan muammolarini inobatga olgan holda, bu yerda hukumatning COVID epidemiyasiga qarshi kurashga

qaratilgan 2020 yil mart oyidan boshlab bosib o'tgan yo'llarini qisqacha ta'kidlab o'tish lozim. Ushbu harakatlar, umuman xalqaro hamjamiyat tomonidan yuqori baholandi. zarur bo'lgan yangi talablarni baholashga imkon beradi. Ushbu jarayon orqali BMT BRMLarga erishish borasidagi yutuqlar va yangi muammolar, shuningdek boshqa o'lchovli xatarlar va imkoniyatlar, ya'ni ko'p o'lchovli xavflar, mintaqaviy istiqbollarga va asosiy transchegaraviy xatarlarga qo'shimcha inson huquqlari, "ortda qolgan" fuqarolar deb hisoblanadigan odamlar oldida turgan muammolar kabi boshqa muhim qo'shimcha tushunchalarga ega bo'ldi. Ushbu hisobot BMT oilasi tomonidan yaqin kelajakda O'zbekistonni qo'llab-quvvatlaydigan kelishilgan doiraning turli elementlarini o'rganib chiqadigan:

1- bo'lim va bir nechta qo'shimchalarga bo'lingan.

2-bo'limda mamlakat taraqqiyoti, amalga oshirish vositalari va 2030 Dasturiga erishish yo'lidagi muammolar va imkoniyatlar COVID-19 ta'siridan kelib chiqqan holda tahlil qilinadi.

3-bo'limda mamlakatda inson huquqlari bilan bog'liq hozirgi vaziyat, shu jumladan ushbu sohadagi taraqqiyot va muammolar haqida qisqacha ma'lumot berilgan.

4-bo'limda ataylab tuzilgan to'siqlar hamma uchun rivojlanishiga to'sqinlik qilsa, ortda qolishi mumkin bo'lgan guruhlarining chuqur tahlillari keltirilgan.

5-bo'limda COVID-19 inqirozi sharoitida BRM ga erishishga xalaqit berishi mumkin bo'lgan xavotirlari aniq ko'rsatilib, xatarlarning ko'p o'lchovli tahlili keltirilgan.

6-bo'limda BRMni moliyalashtirish imkoniyatlari qisqacha bayon etilgan va Rivojlanishni Moliyalashtirishni Baholash (RMB) xulosalariga asoslanib qo'shimcha daromadlar va tejashlarni yaratish uchun bir necha muhim yo'nalishlar taklif qilingan.

7-bo'limda siyosatning izchilligi, davlat xizmatlari salohiyati, fuqarolik jamiyati va fuqarolarning faolligi masalalari bo'yicha salohiyatning asosiy muammolari umumlashtiriladi.

8-bo'limda chegaralararo va transchegaraviy munosabatlarning muammolari va imkoniyatlari hamda istiqbollari tahlil qilingan.

9-bo'limda BMTning O'zbekistondagi qiyosiy ustunligini yaxshilashga yordam beradigan maslahatlashuvlar bayon etilgan.

10-bo'lim COVID-19 ning cheklovlariga qaramay, hukumatni rivojlanish maqsadlariga va BRMLarga erishishda BMT tomonidan

qo'llabquvvatlashga qaratilgan keyingi qadamlar uchun bir qator xulosalar va tavsiyalarni taqdim etadi.

Inqirozga Qarshi Jamg'armani yaratish; Ba'zi milliy soliqlarni vaqtincha kamaytirish, masalan, mol-mulk va yer soliqlarini to'lashni kechiktirish, soliq tekshiruvlariga moratoriyni uzaytirish va 2019 yilgi daromad solig'i bo'yicha soliq deklaratsiyalarini topshirish muddatini uzaytirish; Tiklanish va Taraqqiyot Jamg'armasi mablag'lari hisobidan kreditlarning ko'payishi; Sog'liqni saqlashni, shu jumladan doridarmonlarni, karantin xarajatlari va sog'liqni saqlash xodimlari uchun ish haqiga qo'shimchalarni moliyalashtirishni kengaytirish; Ijtimoiy nafaqa oladigan bolali oilalar va kam ta'minlangan oilalar sonining ko'payishi; Zarar ko'rgan korxonalar va butun sektorga soliq ta'tillari va boshqa imtiyozlar orqali yordam berish; va Aholini ish bilan ta'minlashni qo'llab-quvvatlash bo'yicha kengaytirilgan davlat harakatlari dasturlari.

COVID-19 ning O'zbek jamiyatiga ta'siri va natijalari haqida qo'shimcha ma'lumotlar keltirilgan. Hisobotni tayyorlash va uning tarkibi Ushbu maqsadni hisobga olgan holda, yangilangan UMT avvalgi UMT uchun olib borilgan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar va maslahatlarga asoslanadi, unda 1600 ga yaqin fuqarolik jamiyati, yoshlar, hukumat va parlament bilan maslahatlashuvlar olib borilgan. Amaldagi yangilangan UMT COVID-19 ning turli sohalaridagi ta'siri haqidagi yangi ma'lumotlarni hisobga olish uchun o'tkazilgan qo'shimcha tadqiqotlarni ko'rib chiqadi.

Ushbu yangilangan UMT qo'shimcha konsultatsiyalardan ham foydalangan. Ushbu konsultatsiyalar, asosan, shaxsiy uchrashuvlarni o'tkazishga cheklovlar qo'yilganligi sababli virtual ravishda o'tkazilgan, ammo baribir hukumatning sa'y-harakatlarini qo'llab-quvvatlash uchun COVID-19 dan avvalgi tashabbuslar va harakatlar Avvalgi UMT da ta'kidlanganidek, COVID-19 pandemiyasidan oldin. O'zbekiston hukumati BRMlarni milliy strategiya va dasturlarga qo'shish orqali, mamlakatni 2030 yil Dasturiga muvofiqlashtirish bo'yicha bir qator tadbirlarni amalga oshirdi.

Ushbu majburiyat 2018 yil oktyabr oyida qabul qilingan qarorga kiritildi⁶. Hukumat BRMlarning bajarilishini nazorat qilishni osonlashtirish uchun 16 ta milliy BRM, 125 ta tegishli maqsadlar va 206 ta ko'rsatkichni qabul qildi. Shuningdek, Bosh Vazir O'rinbosari boshchiligidagi 21 ta davlat idoralaridan milliy BRMlarning bajarilishini nazorat qilish uchun Muvofiqlashtiruvchi Kengash tashkil etildi, bunda Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi kotibiyat

vazifasini bajaradi. Ushbu qaror, shuningdek, milliy BRMLarni amalga oshirishga qaratilgan tezkor tadbirlarning yo'l xaritasini belgilab berdi. Unga quyidagi vazifalar kiradi:

2030 yilgi Dastur va COVID-19 2020 yilgi UMT-da ta'kidlanganidek, 2030 yil Dasturi bo'yicha birgalikda sa'y-harakatlar qilingan bo'lsada, hukumat strategiyalari va dasturlari bilan BRM o'rtasidagi aloqalarni kuchaytirish zarurligi hali ham ravshan bo'lib qolmoqda. 2020 yilda faqat bir nechta asosiy siyosat va dasturlarda maqsadlar bilan aniq bog'lanish mavjud edi, aksariyat hollarda ushbu siyosat va dasturlar maqsadlar bilan faqat yashirin bog'langan edi. Pandemiya avj olgani va ushbu siyosat va dasturlarni hukumatning rivojlanish kun tartibidagi ahamiyatini hisobga olgan holda, ushbu zaif aloqalar BRMLarga hissa qo'shishda milliy rivojlanishning parallel yoki nomuvofiq strategik maqsadlariga olib kelishi mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Xavfsizlik tushunchasining mazmuni nima?
2. Iqtisodiy xavfsizlik nima?
3. Iqtisodiy xavfsizlikning tarkibi nimalardan iborat?
4. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari o'z icliiga qanday o'rsatkichlarni oladi?
5. Xavfsizlikning quyi chegarasi, deganda nimani tushunasiz?
6. Iqtisodiy xavfsizlikning shakllarini ko'rsatib bering.
7. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligini tavsiflab bering.
8. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikning ta'minlanganligini makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida tavsiflab bering.
9. Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash siyosatining mohiyatini va asosiy yo'nalishlarini aytib bering.
10. Mamlakatning iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi, deganda nimani tushunasiva uning mazmunini tushuntirib bering.

XIII-B0B. DAVLATNING TASHQI IQTISODIY FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH SIYOSATI

Reja

13.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati va uning tarkibiy qismlari.

13.2. Tashqi savdo siyosatini faollashtirish yo'llari.

Tayanch iboralar: tashqi iqtisodiy siyosati, tashqi savdo siyosati, proteksionizm, tashqi investitsiya siyosati, valuta siyosati, diskont siyosati, deviz siyosati, valuta intervensiyasi, davlatning bojxona siyosati.

13.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati va uning tarkibiy qismlari.

Bozor qonunlari asosida rivojlanayotgan va davlat aralashuvi yuqori bo'lgan mamlakatlarning barchasida davlat erkin xalqaro ayirboshlash yo'liga ma'lum to'siqlar qo'yadi va bunday holat milliy manfaatlarni himoya qilish zamrligi bilan tushuntiriladi. Bularga mamlakat iste'mol bozorlarini himoyalash, ichki bandlikni osliirish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish va hokazolar kiradi.

Iqtisodiy raqobatga bardoshh bo'lgan davlatlar ham, bunday raqobatga chidamsiz davlatlar ham litsenziyalash va kvotalarni o'rnatish, bojxona bojlari va tariflarni kiritish, mahsulot sifati va uning xavfsizligini ta'minlovchi stand artlarni o'rnatish hamda tashqi iqtisodiy faoliyatga ta'sir etuvchi boshqa bir qator vositalardan keng foydalanadilar, shu orqali o'z tashqi iqtisodiy siyosatlarini yurgizadilar. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatikundalik va strategik maqsadlarga muvofik uning tashqi iqtisodiy siyosatiga asoslangan. Mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati deganda, boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibga solishga qaratilgan faoliyat tushuniladi. Hozirda tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish siyosatida ikki yo'nalish o'zaro bog'langan:

1) erkinlashtirish;

2) proteksionizm.

Ichki bozorni xorijiy raqobatdan himoyalashga qaratilgan iqtisodiy siyosat proteksionizm deyiladi.

Davlatning tashqi savdo siyosati xalqaro darajada tovarlar, ishlar, xizmatlar, axborotlar, intellektual faohyat natijalari bilan amalga oshiriladigan ayirboshlashni qamrab oladi va eksport va import siyosat lari birgalikda tashqi savdo siyosatini tashkil etadi, 13.1-jadval.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati va uning tarkibiy qismlari.

№	Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati	Tashqi iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismlari.
1.	Tashqi savdo bo'yicha davlatning eksport siyosati	mamlakatning raqobatbardosh tovarlar, xizmatlar va intellektual mulddami jahon bozorida sotishga va ushbu tovarlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirishga yo'llatirilgan tadbirlar tushuniladi. Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishda davlat byurtmalari, budjetdan moliyalash, imtiyozli kreditlar berish, ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini moliyalash va hokazolardan foydalaniladi
2.	Tashqi savdo bo'yicha davlatning import siyosati	mamlakatga xarijdan tovarlar, ishlar, xizmatlar va intellektual mulklarni kelinishini tartibga solishga yo'llatirilgan choratadbirlar tushuniladi. Bunday tartibga solishning vositasi sifatida respublika iqtisodiyotini himoya qilish maqsadida importni to'g'ridan to'g'ri cheklash hisoblanadi. Bunda litsenziyalash va kontingentlash, importga oid antidemping va kompensatsiya bojlari, eng kam import narxlari tizimi va hokazolaqo'llaniladi.
3.	Tashqi investitsiya siyosati	xorijiy investitsiyalarini mamlakat hududiga jalb etish va ulardan foydalanish hamda milliy investitsiyalarini xorijga olib chiqishni tartibga solishga doir choratadbirlar majmuidan iborat.
4.	Valuta siyosati	davlat va xalqaro valutamoliya tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan valuta munosabatlari sohasidagi iqtisodiy choralar hamda tashkiliy shakl va usullar yig'indisini tashkil etadi. Valuta siyosati davlatning valuta mablag'laridan maqsadli foydalanish bo'lib, valuta mablag'larini shakllantirish va ishlatilishining asosiy yo'nalishlarini hamda bunday mablag'lardan samarali foydalanishga yo'llatirilgan chora- tadbirlarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.
5.	Diskont siyosati	investitsiyalar harakatlarini tartibga solish va to'lov majburiyatlarini muvozanatlashtirish, valuta kursini taxminiy tuzatish uchun foizning hisob stavkasidan foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi. Ushbu siyosat pul talabi holatiga, narx dinamikasi va darajasiga, pul massasi hajmiga, qisqa muddatli investitsiyalar migratsiyasiga ta'sir ko'rsatishda namoyon bo'ladi.

6.	Deviz siyosati	valuta intervensiyasi va valuta cheklashlari yordamida valutani xarid qish va sotish bilan valuta kursini tartibga solish tizimi.
7.	Valuta intervensiyasi	markaziy bankning xorijiy valutaning oldisotdisi bo'yicha maqsadli operatsiyalari bo'lib, u milliy valuta kursi dinamikisini uni oshirish yoki pasaytirishning muayyan chegaralari bilan cheklash maqsadini ko'zlaydi. Valuta cheklashlari milliy va xorijiy valuta, oltin va hokazolarga doir operatsiyalarni tartibga soladigan iqtisodiy, xuquqiy, tashkiliy choratadbirlar majmuyidan iborat. Ishchi kuchining tashqi migratsiya siyosati ishchi kuchi eksporti siyosati va ishlii kuchi impoiti siyosatlariga bo'linadi.
8.	Ishlii kuchi eksporti siyosati	bir mamlakat hududidan ikkinchi bir mamlakatga ishlii kuchining ko'chishi uchun qulay sharoit yaratish yoki taqiqlash borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi. Ishchi kuchini eksport qilish natijasida mamlakatda ishsizlik darajasini kamaytirish va mamlakatga qo'shimcha valuta daromadlarini paydo qilish imkoniyati yuzaga keladi.
9.	Ishchi kuchi import siyosati	mamlakatga xorijdan ishlii kuchining kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratish yoki to'siqlar qo'yish borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan choratadbirlar yig'indisi tushuniladi.
10.	Davlatning bojxona siyosati	mamlakat ichki va tashqi siyosatining tarkibiy qismi bo'lib. bojxona siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar: bojxona nazorati ostidan eng samarali foydalanishini va bojxona hududida tovar ayirboshlashni tartibga solishni ta'minlaydi; mamlakat bozorini himoya qilish va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishni rag'batlantirishiga doir savdo va siyosiy vazifalarni ro'yobga chiqarishda ishtirok etish; bojxona siyosati bojxona ishining bir qismi bo'lib. uning asoslari O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi bilan belgilanadi.

Davlatning yuqorida keltirilgan tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy shakllari mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarida qatnashuvchi tashqi iqtisodiy faoliyat yurituvchilar xatti-harakatlarini muvoliqlashtirishga va tartibga solishga qaratilgan.

13.2. Tashqi savdo siyosatini faollashtirish yo'llari.

Biror mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatga bevosita va bilvosita aralashuvi jarayoni eksport va import xajmi va tarkibiga ta'sir ko'rsatish orqali ichki bandlilikni ta'minlash, iqtisodiy o'sishga erishish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, to'lov balansini yaxshilash xamda valyuta kursini tartibga solish maqsadlarini ko'zda tutadi. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan bunday tadbirlar savdo siyosati deb yuritiladi. **Savdo siyosati** – byudjet-solik siyosatining tashqi savdo xajmlarini soliklar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan-to'g'ri cheklashlar orqali tartibga solishni o'z ichiga olgan nisbatan mustaqil yo'nalishidir.

Tashqi savdoni cheklash borasida olib borilayotgan xar qanday chora-tadbirlar qiska muddatli samara beradi. Uzoq davrda esa, fakat erkin savdogina iqtisodiy resurslarni samarali joylashtirish imkonini beradi. SHuning uchun xam ko'pgina mutaxassis-iqtisodchilar mamlakat iqtisodiyoti va aholisi turmush darajani yaxshilash uchun erkin tashqi savdo siyosati foydaliroq, chunki, tashqi savdoni cheklashga nisbatan uni erkinlashtirish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga ko'proq imkoniyat yaratadi, deb hisoblashadi.

Garchand, erkin savdo jaxon iqtisodiyoti nuqtai nazaridan foydali bo'lishi mumkin bo'lsada, ammo aloxida olingan mamlakat iqtisodiyoti manfaati nuqtai nazaridan erkin savdo hamma vaqt ham foydali bo'lavermaydi.

Tashqi savdoni cheklash usullarining 50 dan oshiqrok turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat gaznasini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lsa, ba'zilar umuman importni cheklashga va yana boshqasi esa eksportni cheklashga yoki ragbatlantirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda tashqi savdoni tartibga solishning ta'rif va nota'rif usullaridan foydalaniladi.

Ta'rif usullariga import va eksport bojlari joriy qilish kirsda, nota'rif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, litsenziyalash kabilar kiradi. Bojxona bojlari avvalo import bojlari va eksport bojlariga ajraladi. Import bojlari davlat byudjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. Eksport bojlari mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligining oldini olish maqsadida belgilanadi

Tashqi savdo - bir mamlakatning boshqa mamlakat yoki mamlakatlar bilan olib boradigan savdosi. Mamlakatdan tovarlar chiqarish (eksport) va mamlakatga tovarlar kiritish (import)dt tashkil topadi. Eksport va import

yig'indisi mamlakatning tashqi savdo aylanmasini tashkil etadi. Mamlakatlar o'rtasida savdo-sotiqning rivojlanishi ikki tomonlama foyda olish imkonini beradi. Tashqi savdo mamlakatlararo iqtisodiy munosabatlarning eng oddiy va eng qadimiy shaklidir. Misr, Yunoniston va Rim quldorlik tuzumi davridayoq boshqa mamlakatlar bilan ikki tomonlama savdosotiq munosabatlarini amalga oshirgan. Insoniyat tarixida birinchi marta Sharq va G'arb dunyosini bir-biri bilan bog'lagan Buyuk Ipak puli qitalararo savdoni yo'lga qo'ydi. Bu yo'l hozirgi O'zbekiston hududida joylashgan shaharlarda savdo-sotiqning keng quloch yoyishiga olib kelgan edi.

Tashqi savdoning rivojlanishi asosida xalqaro mehnat taqsimoti va D. Rikardo asoslab bergan qiyosiy ustunlik qoidasi yotadi. Bu qoidaga ko'ra alohida sharoitlarning mavjudligi, xususan, qulay geografik joylashuv, noyob tabiiy resurslar ayrim mamlakatlarga tovar va xizmatlarning ayrim turlarini i. ch.da muayyan ustunliklar beradi. Mamlakat o'zining qiyosiy ustunligidan foydalanib ayrim tovar turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashadi, mahsulotlarini boshqa mamlakatlarga ham sotish maqsadida katta miqdorda va yuqori sifatda ishlab chiqarishga xarakat qiladi. Bunday tovar va xizmatlarni uzlarida ishlab chiqarmaydigan boshqa mamlakatlar, ishlab chiqarganda ham ularga ketadigan sarf-xarajatlarning nisbatan yuqoriligini hisobga olib, tashqaridan tovar va xizmatlarni kiritish yo'lini tutadilar.

O'zbekiston Respublikasi jahonning 140 dan ortiq mamlakatlari bilan savdo-sotiq aloqalarini amalga oshirmoqda. 2003-yilda O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasi 6,7 mlrd. AQSH dollarini tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 2002-yilga nisbatan 17,3% kupdir. Uning Tashqi savdoda jahonning iqtisodiy rivojlangan mamlakatlari hissasi ortib bormoqda. O'zbekiston savdo aylanmasining 62% uzoq xorij mamlakatlariga, 38% esa MDH mamlakatlari hissasiga to'g'ri kelmoqda.

O'zbekistonning hozirgi asosiy savdo hamkorlari — Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya, Shveysariya, AQSH, Janubiy Koreya, Rossiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya, Turkiya, Fransiya, Xitoy va boshqa davlatlar. Respublika Tashqi savdoning 60%dan ziyodrog'i Yevropaga, 33% Osiyo, 6,5% Amerika qit'asi mamlakatlari hissasiga to'g'ri keladi (2003). Tashqariga tovar chiqarish tarkibida mashina va asbobuskunalar, rangli metallar va energiya vositalari o'rin olmoqda. Asosiysi — O'zbekistonning tashqi savdoda faqat xom ashyo vositalari bilan qatnashuviga barham berilmoqsa, eksport tarkibi sezilarli kengaymoqda.

Rivojlangan mamlakatlar bilan savdo aloqalari chetdan qo'shimcha moddiy-moliyaviy resurslarni jalb qilish, ishlab chiqarishga ilgor texnika va texnologiyani joriy etish, ichki iste'mol bozorini turli-tuman keng xalq iste'moli tovarlari bilan to'ldirish, xizmat ko'rsatish sohasida xorij tajribasidan foydalanish, qo'shimcha ish o'rinlarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Aytaylik, import tariflari joriy kilingunga kadar ichki ishlab chikarish xajmi S_1 , ichki talab xajmi esa D_1 teng bo'lgan. Talab va taklif o'rtasidagi fark ($D_1 - S_1$) import xisobiga koplangan. Mamlakat iqtisodiyoti yopik bo'lganida baxolar darajasi R_e ga teng, talab va taklif muvozanati esa E nuktada o'rnatilgan bo'lar edi. Mamlakat iqtisodiyoti ochik bo'lgani va importga cheklovlar yo'kligi tufayli milliy bozordagi narxlar jaxon bozori narxlari R_w bilan bir xil. Importga tarif joriy kilinishi natijasida ichki baxolar R_w dan R_d ga kadar ko'tariladi.

Natijada: Import kilinadigan tovarning ichki baxosi = Jaxon bozori-dagi baxosi + (Jaxon bozoridagi baxosi $\times$ tarif stavkasi). Pd Ichki narx (tarif bilan birga) $P_w + b + c + d$ jaxon bozori narxi.

Tariflar joriy qilingunga qadar bulgan import tovarlar oqibatda ite'molchilar ma'lum bir yo'qotishlarga duch keladilar. Bu yo'qotishlar grafikda a,b,c,d sohalar bilan ko'rsatilgan. Baxolarning ko'tarilishi ilgari raqobatbardosh bo'lmagan ayrim ichki ishlab chiqaruvchilar uchun ham foyda ko'rib ishlashga imkon beradi. Umuman shu sohada band milliy ishlab chikaruvchilar ishlab chikarish xajmini S_1 dan S_2 ga kadar oshiradi va $S_2 - S_1$ xajmdagi maxsulot Pd bahoda sotiladi. Shu xajmdagi mahsulotni ite'molchilar oshirilgan narxda sotib oladilar va sohaga teng yo'qotishga duch keladilar. Ammo, bu yo'kotish ichki ishlab chiqaruvchilarning o'sgan foydasiga aylanadi.

Baholarning o'sishi oqibatida ite'molchilar ko'rilyotgan tovar ite'moli xajmini D_1 dan D_2 qadar qisqartiradi. Bu yo'qotish grafikda d soha bilan ko'rsatiladi va u xech kimning foydasi bilan qoplanmaydi. $S_2 - D_2$ oraliq tarif joriy qilingandan so'ngi import xajmi bo'lib, shu xajmda tovarni ite'molchilar ilgarigidan yuqori bahoda sotib oladilar. Buning natijasida ular turmush darajasidagi yo'qotish ro'y beradi. Bu yo'qotish grafikda soha bilan belgilangan bo'lib, u davlat byudjetiga borib tushadi. YA'ni, bu sohadagi ite'molchilarning yo'qotishi davlatning foyda ko'rishi bilan qoplanadi.

Tarif kiritilishi oqibatida ite'molchilar talabi arzon import tovaridan qimmat ichki tovarga yo'naltiriladi. Ite'molchilarning o'sgan to'lovlari yuqori chegaraviy xarajatga ega, raqobatbardosh bo'lmagan samarasiz

ichki ishlab chiqarishni kengayishiga olib keladi. Iste'molchilarning bu yo'qotish sohasi bilan belgilangan bo'lib tarifning «ishlab chiqarish samarasi» deyiladi va hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi.

Umuman olganda tariflarni kiritilishiga nisbatan bir-biriga zid fikrlar mavjud bo'lib, bu tadbir mamlakat iqtisodiyoti holati, xususiyati va qo'yilgan maqsadlar bilan asoslanadi. Bojxona tariflarini kiritishni yoqlovchi mutaxassislar fikriga ko'ra import tariflari:

- mamlakat mudofaa sanoatini ximoya qilish imkonini beradi;
- mamlakatda bandlilik darajasi o'sishini ta'minlaydi va yalpi talabni ragbatlantiradi, importning nisbatan cheklanishi natijasida sof eksport o'sadi va joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi xolati yaxshilanadi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya qilish uchun zarur;
- davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;
- milliy ishlab chiqaruvchilarni dumping ko'rinishidagi chet el raqobatidan himoya qiladi;
- iqtisodiyot tuzilishini qayta kurishni boshqarish vositasi hisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi ilgor siljishlar ragbatlantiriladi va x.k.

Milliy iqtisodiyotning tiklanishi sharoitida ko'pgina davlatlar o'z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida proteksionizm siyosatini qo'llaydilar. Aks xolda, mahalliy korxonalar «sinishi» jamiyatda ishsizlik xavfini tug'diradi.

Mamlakatlarda ta'rif mexanizmi orqali tashqi savdo siyosatini yuritish, birinchi navbatda ushbu mamlakatning asosiy tarmoqlari va yangi ishlab chiqarish sohaslarining himoyalanganligiga ta'sir qiladi.

O'zbekistonda avtomobilsozlik yangi va istiqbolli soha (tarmoq) hisoblanadi va tabiiyki, tarifli himoyaga muhtoj. Tarmoqni tarifli himoyalashining haqiqiy darajasini kuyidagi misolda ko'rib chikamiz. Masalan, O'zbekistonda yangi mashinalar uchun import boji 40 foizni tashkil kilsin. Ushbu mashinani ishlab chikarish uchun zarur bo'ladigan extiyot qismlar asosan chetdan keltirilsin va unga import boji 25 foiz miqdorida o'rnatilsin. Bir dona mashinaning narxi 10000 AQSH dollariga teng bo'lsa, ya'ni bitta avtomobil' uchun zarur bo'lgan extiyot qismlarining narxi 7000 dollar, qo'shilgan qiymat esa 3000 dollarni tashkil etsin.

Avtomobil' importiga 40 foiz tarif belgilanganligi uchun xar bir avtomobil' narxi 4000 dollarga o'sib, tarif bilan birga 14000 dollarni tashkil etadi. Extiyot qismlar importiga 25 foizli tarif kiritilishi ularga kilinadigan xarajatlarni 1750 dollarga oshirib 8750 dollarga etkazadi. Oqibatda mahsulot birligiga extiyot qismlar xarajati 1750 dollarga oshdi.

Qo'shilgan qiymat esa 2250 dollarga (4000 - 1750 k 2250) o'sdi. SHunday qilib, tarif kiritilgandan so'ng maxsulot birligiga to'g'ri keladigan qo'shilgan qiymat 5250 dollarni (3000 K 2250 k 5250) tashkil etdi. Endi esa soxa (tarmok)ning samarali ximoyasi formulasidan foydalanamiz.

$$Er = (YA - VA) / YA.$$

Bu erda: Er - soxaning tarif bilan haqiqiy ximoyalanganlik darajasi;

YA - bojxona tarifi kiritilgandan keyingi qo'shilgan qiymat;

VA - bojxona tarifi kiritilishidan oldingi qo'shilgan qiymat.

$$ER = ((3000 + 2250) - 3000) / 3000 = 2250 / 3000 = 0,75 \text{ yoki } 75\%$$

Bu shuni bildiradiki, tayyor avtomobillarga 40% tarif va extiyot qismlarga 25% tarifni joriy qilib, davlat milliy avtomobisozlikni haqiqatda 75% tarifi ximoyalanganligini ta'minlaydi. Proteksianizm siyosatining muxim tamoyili xam shundaki, davlat tayyor mahsulotlarga bojni ko'tarish va yarim tayyor mahsulotlarga esa uning miqdorini pasaytirish orkali tarmokning haqiqiy ximoyalanganligini yanada oshiradi.

Agar mamlakatlar bojxona ittifokiga birlashsalar, unda bojxona tarifi, barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun ularning savdo munosabatlarida yagona bo'lib koladi. Bojxona tariflari miqdori aloxida mamlakatlar iqtisodiyotida va jaxon xo'jaligida yuz berayotgan jarayonlar ta'sirida yuzaga keladi.

Jaxonda importga bojxona bojlarining pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda va u ikki tomonlama hamda ko'p tomonlama muzokaralar asosida mamlakatlar tomonidan rag'batlantiriladi va nazorat qilinadi. Bojxona bojlarini joriy qilishni qo'llovchi fikrlarga aksincha bo'lgan muloxazalar xam mavjud. Chunki sanab o'tilgan natijalarga boshqa usullar bilan kamroq yo'qotishlar xisobiga ham erishsa bo'ladi degan fikrlar ham qaysidir darajada asoslidir.

Birinchidan, import tariflari iste'molchilar turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

Ikkinchidan, import tariflari kiritilishi oqibatida ular vositasida himoya qilinayotgan tarmoqlarda resurslar samarasiz sarflanadi.

Uchinchidan, tariflarni kiritish va ular stavkasini belgilash masalasida mamlakat imkoniyatlari xalqaro bitimlar bilan cheklangan.

Nazorat uchun savollar

1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati.
2. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatiuning tarkibiy qismlari.
3. Tashqi savdo siyosatini faollashtirish yo'llari.

GLASSARIY

Aholining pul daromadlari ko'rsatkichi - daromadlarni makro darajada o'lchashga xizmat qiladi va aholi daromadlari balansi va xarajatlari balansi ma'lumotlari asosida hisoblanadi. Fuqarolarning daromadlarini to'liqroq o'rganish uchun ularning ba'zilar e'tiborga olinishi kerak.

Aralash iqtisodiyot - turli xil shakllarda bo'lib, bozor iqtisodiyoti va davlatning iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishdagi ishtirokining uyg'unlashuvi bilan tavsiflanadi.

Bozor iqtisodiyoti - tadbirkorlik faoliyati, xo'jalik hisob-kitoblari, tovar va xizmatlarni ayirboshlashga, talab va taklif o'rtasida tartibga solinuvchi nisbatga asoslangan iqtisodiyotdir. Uni ba'zida erkin tadbirkorlik tizimi deb ham atashadi.

Davlat byudjeti — davlatning muayyan vaqt (odatda bir yil) uchun mo'ljallangan pul daromadlari va harajatlari majmui. D.b. davlat ixtiyoridagi pul fondlarining taqsimlanishini bildirib, u davlat moliyasining bosh bo'g'ini hisoblanadi. D.b. tarkiban umumdavlat (yoki markaziy) byudjeti (mamlakat miqyosidagi umumiy daromadlar va harajatlar yig'indisi) va mahalliy (munitsipal) byudjet (hududiy tuzilmalar — o'lka, viloyat, tuman va h.k. doirasidagi pul daromadlari va harajatlari)ga bo'linadi. Ikki turdagi byudjetlar nisbati mamlakatning ichki sharoitiga bog'liq bo'ladi.

Davlat daromadlari siyosati "ularning daromadlari va ijtimoiy nafaqalarini oluvchilarning turli guruhlarini differentsial soliqqa tortish yo'li bilan ularni davlat byudjeti orqali qayta taqsimlash" deb ta'riflanadi.

Daromad - bu "ishlab chiqarilgan mahsulotning, unda ishtirok etishiga qarab ishlab chiqarish ishtirokchisi tomonidan olinadigan qismi". A.S.Bulatov, **daromad** - "uy xo'jaliklari tomonidan ma'lum vaqt davomida olingan yoki ishlab chiqarilgan pul va moddiy boyliklar miqdori". Chepurin M.N. ga tegishli **aholi daromadlari** "Har bir sinf, ijtimoiy guruh yoki shaxsning ishlab chiqarilgan mahsulotdagi ulushi va ularga biriktirilgan."

Davlatning ijtimoiy siyosati - tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali turli guruhlar o'rtasidagi qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarini qayta taqsimlashdan ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Davlat mulki - mulk davlatga tegishli bo'lganda mulkka egalik qilish, foydalanish va uni tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo'ladi. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish – davlat korxonalari va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, akstiyali jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Ekstensiv omil deganda ishlab chiqarishning eski shakli saqlab qolinganda dehqonchilikda yer maydonini kengaytirish, sanoatda yangi quvvatlarni ishga tushirish orqali erishilgan iqtisodiy o'sish tushuniladi.

Iqtisodiy siyosat - davlat umuman mamlakat, jamiyat va xalqning milliy maqsadlariga erishishga qaratilgan. Bu umumiy maqsadlarga qisqartirish qiyin bo'lgan maqsadlarning keng to'plami.

Iqtisodiy o'sishning intensiv omiliga mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish vositalarini sifat jihatidan takomillashtirish, ya'ni ilg'or texnologiyalarni qo'llash, ishchilar malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish orqali erishiladi.

Iqtisodiy xavfsizlik - mamlakat, hudud, firma, kompaniyaning iqtisodiy inqirozga uchrash xavfidan himoya qilish bo'yicha ko'radigan chora-tadbirlari majmui. Rivojlangan mamlakatlarda I.x.ni ta'minlash maqsadlarida yirik firma, kompaniyalarda maxsus xizmatlar tashkil qilinadi. Ular bozorlarni o'rganish, talab va taklifni prognozlash, ilmiy-texnika taraqqiyotini kuzatish va b. ishlarni bajaradilar. I.h.ni ta'minlashda mahsulot turini muntazam yangilab turish, raqobatbardosh mahsulotlarni i.ch., harajatlarni qisqartirish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy xavfsizlik taminlash – davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning uchun, avvalombor uning siyosiy-tashkiliy va huquqiy asoslari yaratiladi. Ushbu maqsadda konsepsiya ishlab chiqiladi.

Ijtimoiy (sotsial) degan tushunchada odamlar hayotiy faoliyatining jami umumiy, jamoa xarakteri ifodalangan. Unda turli birliklar-sinflar, ijtimoiy qatlamlar, tabaqalar, millatlar, xalqlar o'rtasidagi birlashuvga qaratilgan intilishlar namoyon bo'ladi. Kishining u yoki bu sinfga, ijtimoiy qatlamga bo'lgan aloqasi uning jamiyatga tutgan o'rniga berilgan baxo hisoblanadi.

Ijtimoiy soha sinflar va ijtimoiy guruhlar, millatlar va elatlarning manfaatlarini, jamiyat bilan shaxsning munosabatlarini mehnat va turmush sharoitlarini, kishilarning sixat – salomatligi va bush vaqtini o'z ichiga

oladi. Faqatgina ana shu sohada iqtisodiy faoliyatning natijalari ro'yobga chiqadi.

Ijtimoiy siyosat bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish —bu narxlar erkinlashtirilishni va pulning qadsizlanish darajasiga ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Aholining ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi — ichki iste'mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq — ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish bo'ldi. Bunga erishishida muhim mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ulrga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyaga ega bo'ladi.

Ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi — aholining kam ta'minlangan tabaqalarning ijtimoiy himoyalash va qullab-quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazganligi bo'ldi. Masalan, pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnatning mustaqil vazifalarni bajaruvchi mehnat turlariga ajralishi, ya'ni mehnat faoliyati turlarining alohidalashuvi. Umuman jamiyatda mehnat taqsimoti asosida faoliyatni ayirboshlash yotadi va har bir mehnat turi aniq bir mahsulotni yoki uning bir qismini yaratishga ixtisoslashadi. Faoliyat turlari bo'yicha mehnat taqsimotining umumiy, xususiy va yakka ko'rinishlari bor.

Ijtimoiy to'lovlar — kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni inson parvarishlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Ish haqi — turli kasb egalari o'zlarining tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ko'rsatadigan mehnat xizmatlari narxidir. Nominal ish haqi — Bu xodim tomonidan ma'lum vaqt (hafta, oy va hk) davomida olgan pul miqdori.

Kapitalning to'planishi —bu qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishidir.

Ya'ni, korxonadagi ishchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xom ashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi.

Kapitalning markazlashuvi – bu bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aktsiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.

Liberalizm odamlarning o'zini, xatti-harakatlarini, mulkini boshqarishda erkin degan nuqtai nazarga asoslangan.

Haqiqiy ish haqi chakana narxlar (va tariflar) harakatini hisobga olgan holda nominal ish haqi hisoblanadi. Shunday qilib, nominal ish haqining 15 foizga o'sishi chakana narxlar darajasining 10 foizga o'sishi bilan real ish haqining 5 foizga o'sishini ta'minlaydi. Tovarlar va xizmatlar narxi nominal ish haqidan tezroq ko'tarilsa, nominal ish haqi va real ish haqi ko'tarilishi mumkin.

Makroiqtisodiyot bozor xo'jaligi umumiy nazariyasining bo'limi, mamlakat iqtisodiyoti, umuman milliy xo'jalikka oid katta miqyosdagi iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni o'rganadi.

Makroiqtisodiy barqarorlik – iqtisodiyotning barqaror o'sishi hamda aholi faravonligi oshishining kafolatidir.

"Monopoliya" atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalardan (ya'ni, grekcha "monos" – yagona, bitta, va "poleo" – sotaman) tarkib topadi, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqoladi.

Monetar siyosat - bu pul massasi va foiz stavkalarini boshqarish siyosati-dir. Shuning uchun, u pul deb ham ataladi. Muayyan lahzada zarur bo'lgan pul miqdorini ta'minlash markaziy bankning asosiy vazifasidir. Agar pul juda ko'p bo'lsa, inflyatsiya ko'tariladi. Agar ular juda oz bo'lsa, iqtisodiy o'sish sekin-lashadi. To'g'ri pul-kredit siyosati kuchli va sog'lom iqtisodiyotning kalitidir.

Monetar siyosati - bu davlat ko'pincha mamlakat iqtisodiyotiga aralashadigan vosita. Inflyatsiya va valyuta kursining o'zgarishi fuqarolarning farovonligiga ta'sir qilishi mumkin, shuning uchun muhim moliyaviy qarorlar qabul qilishdan oldin markaziy bankning nima bilan bandligini bilib olish maqsadga muvofiqdir.

Mintaqaviy siyosatning o'rganish obyekti - turli ko'rinishdagi hududiy notengliklar, ya'ni aholining turmush darajasi va yashash sharoitidagi, ishsizlik va bandlikdagi, alohida hududlarning iqtisodiy o'sish sur'atlaridagi va tadbirkorlik sharoitidagi tafovutlar hisoblanadi.

Mintaqaviy siyosat — hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilishi lozim.

Mualliflik huquqi — ilmiy, badiiy va san'at asarlari, ijro san'ati fonogrammalari, ko'rsatuvlar, efir to'lqini yoki kabel orqali tasvir uzatish kabilari yaratish va ulardan foydalanish munosabatlarini qonuniy tarzda tartibga solish shakli.

Mutlaq qashshoqlik—daromadning umuman yo'qligi yoki shaxs (oila)ning minimal turmush ehtiyojlarini qondirish uchun zarur daromadining yo'qligi. Mutlaq qashshoqlik ko'proq daydilar boshpanasizlar va shu kabilar orasida uchraydi.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda raqobat kurashni asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obru-e'tibori hisoblanadi. Narxi raqobat usullari ichida marketing muhim ahamiyatga ega bo'lib mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtirish tadbirlar tizimidan iborat.

Nisbiy qashshoqlik yashash minimumidan kam bo'lgan daromad miqdori bilan aniqlanadi. Jahon amaliyotida esa bu ko'rsatkich ma'lum bo'yicha o'rtacha daromadning 40-60 foizidan kam bo'lgan daromad nisbatan qo'llaniladi.

Raqobat —bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashib iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafas bo'lish uchun kurashni anglatadi. Raqobatning mazmuni va vazifalarini ko'rib chiqish orqali yanada kengroq namoyon bo'lgan

Sof monopoliya — tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashda hukmronlik holati hisoblanadi. Masalan, O'zbekistonda sof monopoliya sifatida "O'zbekiston havo yo'llari" DAK, toshkent aviatsiya ishlab chiqarish yo'llari"DAK, jumlasidandir.

Oligopoliya — tarmoqdagi bir necha yirik ishlab sotuvchining narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashda hukmronlik holati hisoblanadi. Oligopolist—ishlab chiqaruvchilarning

tsement (asosan, Bekobod, Quvasay, Ohangaron, Navoiy shaharlarida joylashgan), ko'mir (Angren shahri, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo (SHargun) va Boysun (To'la) tumanlarida joylashgan) ishlab chiqarishni misol keltirish mumkin.

Tabiiy monopoliya – korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talbni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaradorlik amalga oshiruvchi tovar bozorining holatidir. Bunda ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, tovar birligiga to'g'ri keluvchi xo'jalik xarajatlari kamayib boradi.

Legal (qonuniy) monopoliya – bu qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holatdan iborat. Ular tarkibiga himoya qiluvchi qo'yidagi monopoliya shakllarini kiritish mumkin:

Patent tizimi – bu ixtirochi yoki mualliflar tomonidan yaratilgan ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalarini tasdiqlovchi maxsus guvohnomalar – patentlar orqali amalga oshiriladi.

Savdo siyosati – byudjet-solik siyosatining tashqi savdo xajmlarini soliklar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan-to'g'ri cheklashlar orkali tartibga solishni o'z ichiga olgan nisbatan mustakil yo'nalishidir.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Masalan, sanoat, qishloq xo'jaligi va qurilish sohalarida raqobatda qaysi tarmoqda foyda ko'p bo'lsa, kapital shu tarmoqda ko'chiriladi, keyin esa boshqasiga qaytadi, chunki shu tarmoq mahsulotlariga talab ko'payadi. Bu kurash teng kapital uchun teng foyda olishiga intilishini ta'minlaydi.

Tovar belgilari – bu savdo belgilari, nishonlari, maxsus ramzlari nomi va haqozo.

Sun'iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarining shartli nomi. Sun'iy monopoliyalar kartel, sindikat, trest, konsortsium, kontsern kabi aniq shakllarda namoyon bo'ladi.

Kartel – bitta sanoat tarmoqdagi bir necha korxonalarning uyushmasi bo'lib, uning ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egaligini saqlab qoladi, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota, ya'ni maxsulot ishlab chiqarish umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushi, sotish narxlari, bozorlarning bo'lib olinishi va h.q. bo'yicha kelishuv asosida amalga oshiriladi.

Sindikat – bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarning birlashmasi. Bunda ishlab chiqarish vositalariga

mulkchilik birlashma ishtirokchilarning o'zida saqlanib qolgan holda, ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot tashkil etilgan yagona sotish tashkiloti orqali amalga oshiriladi.

Trest – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'rinishdagi birlashmasi.

Konsortsium – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (masalan, yirik miqyosi loyihalarga juda katta miqdorda va uzoq muddatli kredit berish yoki investitsiyalar qo'yish).

Kontsern – rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank turli soha korxonalari)ning majmuisi o'z ichiga oluvchi birlashma. Bunda bosh tashkilotqolgan ishtirokchilar faoliyati ustidan moliyaviy nazorat olib boradi. Hozir kontsernlar keng tarqalgan tashkilotdir

Tashqi savdo — bir mamlakatning boshqa mamlakat yoki mamlakatlar bilan olib boradigan savdosi. Mamlakatdan tovarlar chiqarish (eksport) va mamlakatga tovarlar kiritish (import)dt tashkil topadi. Eksport va import yig'indisi mamlakatning tashqi savdo aylanmasini tashkil etadi. Mamlakatlar o'rtasida savdo-sotiqnint rivojlanishi ikki tomonlama foyda olish imkonini beradi.

Turmush darajasi-bu jismoniy, manaviy va ijtimoiy ehtiyojlarning rivojlanish darajasi, qondirilganlik miqiyosi va ularing qondirish uchun yaratilgan imkoniyatlarni aks ettiruvchi kompleks ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir.

Xususiylashtirish – fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki ob'ektlarini yoki davlat akstiyali jamiyatlarining akstiyalarini davlatdan sotib olishidir. Bundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Agapova T.A., Seregina S.F. Makroiqtisodiyot - M.: Moskva davlat universiteti nashriyoti, "DIS". 1999 yil.
2. Bulatov A.S. Iqtisodiyot - M: Bek, 2005 y.
3. Bulatov A.S. Iqtisodiyot. Iqtisodiy akademiyalar, universitetlar va fakultetlar uchun darslik - M.: 2000.
4. Bunkin M.K., Semenov V.A. Makroiqtisodiyot. Qo'llanma. - M., 2003 yil.
5. Balatskiy E.V., Jahon iqtisodiyoti fani at hozirgi bosqich: inqiroz yoki yutuq / E.V. Balatskiy // Fan fani.- 2001.- №2.- s. 68-72.
6. Barnetenev S.A., Tarix iqtisodiy doktrinalar savol-javoblarda: Darslik / S.A. Bartenev. - M.: Yurist, 2000. - 192s.
7. Bazylev N.I., Gurko S.P. Iqtisodiy nazariya, - M., BSEU, 2003, s. 159.
8. Borisov EF Iqtisodiy nazariya. - M.: Yurist, 2004, s. 96
9. Gerasimov BI, Ioda Yu.V., Iqtisodiyotga kirish. Iqtisodiy tahlil asoslari: Darslik / B.I. Gerasimov, Yu.V. Ioda.- Tambov: TDU nashriyoti, 2004.- 140-yillar.
10. Zavyalov V.G. Iqtisodiy tarix: Darslik. Foyda. - Tomsk: Ed. TPU, 2001. -- 152 b.
11. Kempbell R., McConnell, Stenli L. Iqtisodiyot. 1-jild. - M., 2000, b. 89.
12. Kiseleva EA, Chepurin MN, Iqtisodiyot nazariyasi kursi. - Kirov, 2002, 1-bet. 145.
13. Konotopov, Smetanin. Iqtisodiyot tarixi xorijiy davlatlar... Nashriyot uyi: Moskva 2003 yil.
14. McConnell C.R., Brue S.L. Iqtisodiyot: tamoyillar, muammolar va siyosat / Per. 16-ingliz. tahrir - M.: INFRA-M, 2007.
15. Nuriyev R.M. Iqtisodiyot nazariyasi asoslari. Mikroiqtisodiyot. Universitetlar uchun darslik. M. o'rta maktab. 1996 yil
16. Ovchinnikov G.G. Mikroiqtisodiyot. Makroiqtisodiyot. SPb.: V.A. Mixaylova. 1997 yil.
17. Rayxlin E. Iqtisodiyot nazariyasi asoslari. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish. - M.: Huquqshunos, 2001, s. 67.
18. Rayxlin E. Iqtisodiyot nazariyasi asoslari. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish. - M.: Huquqshunos, 2001, s. 134.
19. Kiseleva E.A., Chepurin M.N., Iqtisodiyot nazariyasi kursi. - Kirov, 2002, 1-bet. 89.

20. Chepurin M.N. Iqtisodiyot nazariyasi kursi. - Kirov, 2001 y. 98.
21. Iqtisodiyot. "Iqtisodiyot nazariyasi" kursi uchun darslik / ostida. ed. A.S. Bulatov. - / M.: "BEK" nashriyoti. 2006 yil.
22. Shumpeter J.A. Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi. Kapitalizm, sotsializm va demokratiya. Ingliz tilidan. -M.: Eksmo, 2007.
23. Printsipalar, muammolar va siyosatlar. Makkonell Kempbell R., Bru Stenli L. Iqtisodiyot. Ikki jildda: Per. ingliz tilidan. 11-nashr. - M.: Respublika, 1995 yil.
24. Jahon iqtisodiyoti: Universitetlar uchun darslik / Ed. Prof. I.P. Nikolaeva. - M.: UNITI, 2000.
25. Iqtisodiy nazariya: universitetlar uchun o'quv qo'llanma / nashr. Nikolaeva I.P., p. 492
26. Iqtisodiyot: universitetlar uchun o'quv qo'llanma / nashr. Bulatova A.S., p. 606.
27. Iqtisodiy nazariya kursi: Universitetlar uchun darslik / ed. Chepurina M.N., p. 442.
28. Ponomarenko E. 2001 yilgi moliyaviy siyosat to'g'risida. (Kontseptsiya tahlili). // Iqtisodchi. -2000. - № 11.-s.52.
29. Moliya vazirligining rasmiy veb-sayti - www.minfin.ru
30. <https://www.finmarket.ru/z/wns/news>.

MUNDARIJA

Kirish	3
1-bob: Iqtisodiyot, bozor va iqtisodiy siyosat	5
1.1. Iqtisodiyot va bozor. Bozordagi muvaffaqiyatsizliklar va hukumat organlarining roli	5
1.2. Iqtisodiy sohani boshqarish va tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullari va vositalari	9
1.3. Iqtisodiy siyosatning tipologiyasi va konsepsiyasi.....	11
2- bob: Iqtisodiy siyosat asoslari va tarkibi	14
2.1. Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish va baholash.....	14
2.2. Iqtisodiy liberalism, iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli, muammolari va uning mazmuni.....	19
2.3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish usullari va shakllari bo'yicha Keynes konsepsiyasining asosiy mazmuni.....	20
3- bob: Iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda vositalar va cheklovlar	25
3.1. Demokratiya, saylash huquqi va siyosiy raqobat	25
3.2. Iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda ichki va tashqi cheklovlar.....	30
3.3. Hukumat va iqtisodiy-siyosiy tsiklning o'rni	32
4- bob: Davlat mulkini xususiyashtirish va boshqarish iqtisodiyotni tartibga solish vositasi	40
4.1. Iqtisodiy siyosatda davlat mulkining o'rni va ahamiyati	40
4.2. Iqtisodiyotda davlat va xususiy sektorlarning o'zaro aloqadorligi hamda ta'siri.....	48
4.3. Davlatning mulkchilik munosabatlarini tartibga solish siyosati	54
5- bob: Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni dasturlash, prognozlashtirish va rejalashtirish	63
5.1. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni dasturlash va prognozlashtirishning zarurligi va ahamiyati	63
5.2. Prognozlashtirishning iqtisodiy siyosatda tutgan o'rni	66
5.3. Ilmiy prognozlashtirishning prinsiplari va prognozlarni ishlab chiqish bosqichlari, usullari.....	69
6- bob: Davlatning iqtisodiyotda xususiy tarmoq va tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash siyosati	71
6.1 Xususiy tarmoq va tadbirkorlikning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni hamda ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	71
6.2. Davlat mikroiqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari	73
6.3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag'batlantirish va qo'llab quvvatlash tizimi	80
7- bob: Iqtisodiyotda monopolizmga qarshi siyosat va raqobatni rivojlantirish	84
7.1. Raqobat kategoriyasining mohiyati va shakllari	84
7.2. Monopoliya va uning vujudga kelish sabablari	87
7.3. Iqtisodiy monopolizm va uning salbiy oqibatlari	90

8- bob: Davlatning mintaqaviy siyosati va hududlar rivojlanishining istiqbollari	94
8.1. Mintaqaviy markazlashtirishdan chiqish, integratsiya va millat ustidan iqtisodiy siyosat yuritilishi	94
8.2. Davlat iqtisodiy siyosatining usullari va vositalari	99
8.3. Davlatning mintaqaviy siyosatini takomillashtirish yo'nalishlari	102
9- bob: Yuksalish, rivojlanish va iqtisodiy siyosat	105
9.1. Rivojlanishga nisbatan iqtisodiy o'sish: turmush sifati va ekologik cheklovlar	105
9.2. Iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishlari	106
9.3. Davlatning makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosati	114
9.4. Bilimga asoslangan iqtisodiyotning tarkibiy qimlari	118
9.5. Xorijiy mamlakatlarning ta'lim modeli	125
10- bob: Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlarni taqsimlash	131
10.1. Iqtisodiy siyosatda daromadlarni qayta taqsimlashning asosiy choralari	131
10.2. Davlat byudjetining shakllanishi va taqsimlanish xususiyatlari	139
10.3. Davlatning monetar siyosati va uning iqtisodiyotni tartibga solishdagi ahamiyati	141
11- bob: Jamiyatning ijtimoiy sohasi va davlatning ijtimoiy siyosati	145
11.1. Jamiyat ijtimoiy sohasi, uning tarkibi va jamiyat rivojlanishidagi roli	145
11.2. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va ijtimoiy siyosat tushunchalarining o'zaro bog'liqligi	149
11.3. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va uning xususiyatlari	153
11.4. Ijtimoiy soha tarmoqlari, ularning shakllanishi va tadrjijiy rivojlanish bosqichlari	160
11.5. Davlatning ijtimoiy siyosati va uning asosiy yo'nalishlari	165
11.6. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlari	177
11.7. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasini o'stirish	180
12- bob: Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash vazifalari	186
12.1. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari	186
12.2. Ijtimoiy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari	190
13- bob: Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatini tartibga solish siyosati	193
13.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati va uning tarkibiy qismlari	193
13.2. Tashqi savdo siyosatini faollashtirish yo'llari	196
Glassariy	201
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	208

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
Глава 1: Экономика, рынок и экономическая политика	5
1.1. Экономика и рынок. Провалы на рынке и роль государственных органов	5
1.2. Административно-экономические методы и средства управления и регулирования экономической сферы	9
1.3. Типология и концепция экономической политики	11
Глава 2: Основы и структура экономической политики	14
2.1. Реализация и оценка экономической политики	14
2.2. Экономический либерализм, роль государства в экономическом развитии, проблемы и его содержание.....	19
2.3. Основное содержание кейнсианской концепции методов и форм государственного управления экономикой.....	20
Глава 3: Инструменты и ограничения при разработке экономической политики	25
3.1. Демократия, избирательное право и политическая конкуренция	25
3.2. Внутренние и внешние ограничения при разработке экономической политики	30
3.3. Роль правительства и экономико-политический цикл	32
Глава 4: Приватизация и управление государственной собственностью как инструмент регулирования экономики	40
4.1. Место и значение государственной собственности в экономической политике.....	40
4.2. Взаимодействие и влияние государственного и частного секторов в экономике	48
4.3. Политика государства по регулированию отношений собственности	54
Глава 5: Программирование, прогнозирование и планирование социально-экономического развития	63
5.1. Необходимость и значение программирования и прогнозирования социально-экономического развития	63
5.2. Роль прогнозирования в экономической политике.....	66
5.3. Принципы научного прогнозирования и этапы разработки прогнозов, методы.....	69
Глава 6: Политика государства по поддержке частного сектора и предпринимательства в экономике	71
6.1. Роль и социально-экономическое значение частного сектора и предпринимательства в национальной экономике	71
6.2. Основные направления микроэкономической политики государства.....	73
6.3. Система стимулирования и поддержки развития малого бизнеса и частного предпринимательства.....	80
Глава 7: Антимонополия и развитие конкуренции в экономике	84
7.1. Сущность и формы категории конкуренции	84
7.2. Монополия и причины ее возникновения.....	87

7.3. Экономический монополизм и его негативные последствия	90
Глава 8: Региональная политика государства и перспективы развития территорий	94
8.1. Выход из региональной централизации, интеграция и проведение экономической политики над нацией	94
8.2. Методы и средства государственной экономической политики	99
8.3. Направления совершенствования региональной политики государства	102
Глава 9: Рост, развитие и экономическая политика	102
9.1. Экономический рост по сравнению с развитием: качество жизни и экологические ограничения	105
9.2. Основные направления экономической политики	106
9.3. Политика макроэкономической стабилизации государства	114
9.4. Компоненты экономики, основанной на знаниях	118
9.5. Образовательная модель зарубежных стран	125
Глава 10: Распределение прибыли в условиях рыночной экономики ..	131
10.1. Основные меры перераспределения доходов в экономической политике	131
10.2. Особенности формирования и распределения государственного бюджета	139
10.3. Монетарная политика государства и ее значение в регулировании экономики	141
Глава 11: Социальная сфера общества и социальная политика государства	145
11.1. Социальная сфера общества, ее структура и рол в развитии общества	145
11.2. Взаимосвяз социально ориентированных концепций рыночной экономики и социальной политики	149
11.3. Социально ориентированная рыночная экономика и ее особенности	153
11.4. Сети социальной сферы, этапы их формирования и постепенного развития	160
11.5. Социальная политика государства и ее основные направления	165
11.6. Механизмы государственного регулирования социальной сферы	177
11.7. Доходная политика и повышение уровня жизни населения	180
Глава 12: Задачи государства по обеспечению экономической безопасности	186
12.1. Формы проявления экономической безопасности	186
12.2. Приоритетные направления обеспечения социально-экономической безопасности	190
Глава 13: Политика регулирования внешне экономической деятельности государства	193
13.1. Внешне экономическая политика государства и ее составляющие	193
13.2. Пути активизации внешнеторговой политики	196
Глоссарий	201
Список исползованной литературы	208

CONTENT

Introduction	3
Chapter 1: Economics, market and economic policy	5
1.1. Economy and market. Market failures and the role of public authorities	5
1.2. Administrative and economic methods and means of management and regulation of the economic sphere	9
1.3. Typology and concept of economic policy	11
Chapter 2: Fundamentals and structure of economic policy	14
2.1. Implementation and evaluation of economic policy	14
2.2. Economic liberalism, the role of the state in economic development, problems and its content	19
2.3. The main content of the Keynesian concept of methods and forms of state management of the economy	20
Chapter 3: Tools and Constraints in Economic Policy Making	25
3.1. Democracy, suffrage and political competition	25
3.2. Internal and external restrictions in the development of economic policy	30
3.3. The role of the government and the economic and political cycle	32
Chapter 4: Privatization and management of state property as a tool for regulating the economy	40
4.1. The place and importance of state property in economic policy	40
4.2. Interaction and influence of the public and private sectors in the economy ..	48
4.3. State policy to regulate property relations	54
Chapter 5: Programming, forecasting and planning of socio-economic development	63
5.1. Necessity and importance of programming and forecasting of social and economic development	63
5.2. The role of forecasting in economic policy	66
5.3. Principles of scientific forecasting and stages of development of forecasts, methods	69
Chapter 6: Government policy to support the private sector and entrepreneurship in the economy	71
6.1. The role and socio-economic significance of the private sector and entrepreneurship in the national economy	71
6.2. The main directions of the microeconomic policy of the state	73
6.3. The system of stimulating and supporting the development of small business and private entrepreneurship	80
Chapter 7: Antimonopoly policy and the development of competition in the economy	84
7.1. Essence and forms of the category of competition	84
7.2. Monopoly and the causes of its occurrence	87
7.3. Economic monopoly and its negative consequences	90

Chapter 8: Regional policy of the state and prospects for the development of territories	94
8.1. Exit from regional centralization, integration and implementation of economic policy over the nation.....	94
8.2. Methods and means of state economic policy.....	99
8.3. Directions for improving the regional policy of the state.....	102
Chapter 9: Growth, Development, and Economic Policy	105
9.1. Economic growth versus development: quality of life and environmental constraints	105
9.2. The main directions of economic policy	105
9.3. The policy of macroeconomic stabilization of the state	105
9.4. Komponenty ekonomiki, osnovanoy na znaniyax	105
9.5. Obrazovatel'naya model zarubejnyx page	105
Chapter 10: The distribution of profits in a market economy	105
10.1. The main measures of income redistribution in economic policy.....	105
10.2. Features of the formation and distribution of the state budget	105
10.3. Monetary policy of the state and its importance in the regulation of the economy	105
Chapter 11: The social sphere of society and the social policy of the state	105
11.1. The social sphere of society, its structure and role in the development of society	105
11.2. Interrelation of socially oriented concepts of market economy and social policy.....	105
11.3. Socially oriented market economy and its features	105
11.4. Networks of the social sphere, stages of their formation and gradual development	105
11.5. Social policy of the state and its main directions	105
11.6. Mechanisms of state regulation of the social sphere	105
11.7. Income policy and improvement of the population's standard	105
Chapter 12: Tasks of the State in Ensuring Economic Security	105
12.1. Forms of manifestation of economic security	105
12.2. Priority areas for ensuring socio-economic security	105
Chapter 13: Policy of regulation of foreign economic activity	105
13.1. Foreign economic policy of the state and its components	105
13.2. Ways to intensify foreign trade policy.....	105
Glossary	105
List of references	105

B.X.AZIZKULOV, B.K.JANZAKOV

IQTISODIY SIYOSATGA KIRISH

O'quv qo'llanma

© "Samarqand davlat chet tillar instituti" nashriyoti,
140104, Samarqand sh., Bo'stonsaroy ko'chasi, 93.

Muharrir: G.Rahimova
Musahhih: Z.Usmanova
Tex.muharrir: Sh.Abduraximov

ISBN 978-9943-9104-2-3

Nashriyot tasdiqnomasi:
№ 1243-7560-5999-432c-2125-1811-8655

Bosishga ruxsat etildi: 09.09.2022-yil.
Ofset bosma qog'ozi. Qog'oz bichimi 60x84 ^{1/16}.
"Times New Roman" garniturasini. Ofset bosma usuli.
Hisob nashriyot t.: 13,6. Shartli b.t.: 12,7.
Adadi: 100 nusxa. Buyurtma №11.

"Samarqand davlat chet tillar instituti" nashriyoti.
Samarqand sh., Bo'stonsaroy ko'chasi, 93-uy.

